

Småland

LANDSKAPETS KYRKOR

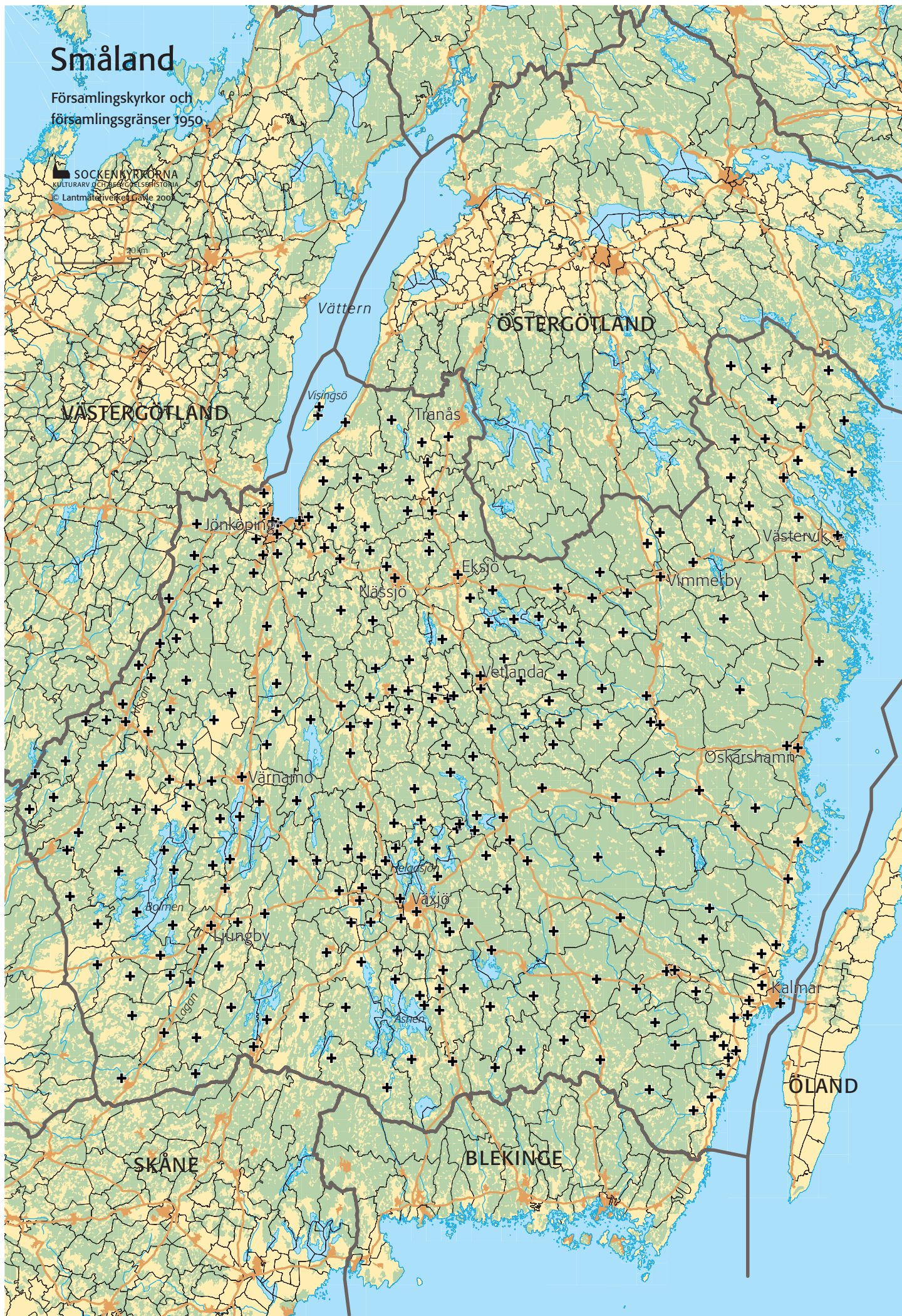

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

Småland

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEVARANDEHISTORIA
© Lantmäteriverket Gävle 2008

Perioder

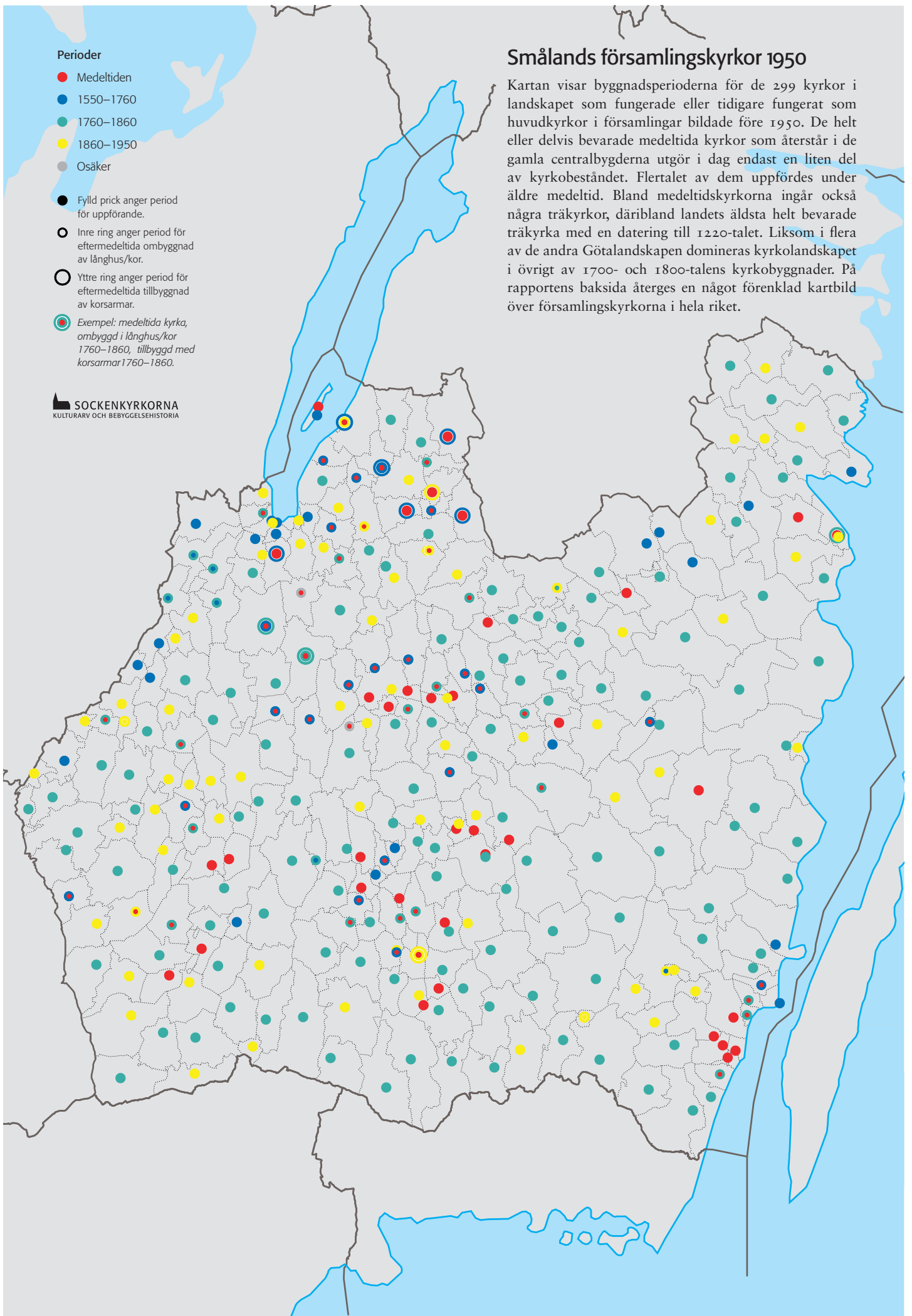
- Medeltiden
- 1550–1760
- 1760–1860
- 1860–1950
- Osäker

- Fylld prick anger period för uppförande.
- Inre ring anger period för eftermedeltida ombyggnad av långhus/kor.
- Yttre ring anger period för eftermedeltida tillbyggnad av korsarmar.
- Exempel: medeltida kyrka, ombyggd i långhus/kor 1760–1860, tillbyggd med korsarmar 1760–1860.

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

Smålands församlingskyrkor 1950

Kartan visar byggnadsperioderna för de 299 kyrkor i landskapet som fungerade eller tidigare fungerat som huvudkyrkor i församlingar bildade före 1950. De helt eller delvis bevarade medeltida kyrkor som återstår i de gamla centralbygderna utgör i dag endast en liten del av kyrkobeståndet. Flertalet av dem uppfördes under äldre medeltid. Bland medeltidskyrkorna ingår också några träkyrkor, däribland landets äldsta helt bevarade träkyrka med en datering till 1220-talet. Liksom i flera av de andra Götalandskapen domineras kyrkolandskapet i övrigt av 1700- och 1800-talens kyrkobyggnader. På rapportens baksida återges en något förenklad kartbild över församlingskyrkorna i hela riket.

Småland

LANDSKAPETS KYRKOR

Marian Ullén, red.

Kartor, diagram och tabeller
av Markus Dahlberg

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond,
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

Riksantikvarieämbetet

**FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA**

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap), Stockholm, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael
Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen.

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000, e-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Granhults kyrka (jämför även fig. 24–25). Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnadstradition i bilder”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Tryckt med anslag från Riksbankens jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Berit Wallenbergs stiftelse. Bidrag har även lämnats av länsstyrelserna i Jönköpings, Kalmar och Kronobergs län, Jönköpings läns museum, Kalmar läns museum, Smålands museum, Linköpings och Växjö stift.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
LAYOUT, BITR. RED. Sverker Michélsen
DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene
PLANRITNINGAR Sverker Michélsen
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2006 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:2

ISBN 10: 91-7209-423-0 (tryck), 2016
ISBN 13: 978-91-7209-423-9 (tryck), 2016
ISBN 978-91-7209-743-8 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Inger Liliequist
- 7 Inledning
Marian Ullén
- 13 Kyrkan i landskapet
Kristina Franzén
- 37 Bänklängder
Helena Hoas och Margareta Kempff Östlind
- 41 Medeltidens kyrkor
Marian Ullén
- 99 Kyrkorna 1550–1760
Marian Ullén
- 127 Kyrkorna 1760–1860
Marian Ullén
- 142 Kyrkorna 1860–1950 – nybyggnader och ombyggnader
Jakob Lindblad och Henrik Lindblad
- 165 Restaureringar från 1800-talets slut till i dag
Henrik Lindblad
- 171 Smålands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Marian Ullén
- 199 Litteratur om Smålands kyrkor
sammanställd av *Marian Ullén*
- 203 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Bebyggelseregistret – Kulturhistorisk bebyggelseinformation. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Inledning

av Marian Ullén

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobyggandet i landskapet Småland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten redovisas även i en övergripande volym samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001 med Riksantikvarieämbetet som huvudman. Projektet har haft som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö har studerats både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymer och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bland annat genom sin ringa storlek och genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. I allmänhet finns inte det omfattande sociala och kommersiella liv som präglar den kontinentala byn. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av landets kyrkomiljöer som ännu är

bevarade, samt vilka regionala särdrag som kan knytas till allmänna geografiska strukturer.

Forskarna inom projektet är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsakssammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser under olika skeden. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna har fungerat som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld mötte här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hänvisas till det genom Svenska kyrkans forskningsråd nyligen fullbordade verket *Sveriges kyrkohistoria*.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen redovisas i den rikstäckande rapporten. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla. Att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte kring rapporten är därför välkomna.

SMÅLANDS KYRKOR

Småland är Götalands till ytan största landskap. Kyrktätheten är dock något mindre än i grannlandskapen Västergötland och Skåne, som med sina bördiga slättnområden är landets kyrkrikaste landskap. De kyrkor som bildar underlag för rapportens kartor, tabeller och diagram är 299 till antalet och representerar de 288 församlingar som fanns i landskapet 1950. De församlingar som tillkommit senare utgörs av nya tätortsförsamlingar. Vid medeltidens slut fanns 276 socknar och församlingar, d.v.s. endast något färre än 1950.

Den stora befolkningsökning som inleddes under 1700-talet och fortsatte under 1800-talet medförde ett mycket omfattande nybyggande och ombyggande av de småländska kyrkorna, såväl i de forna smålandens centralbygder med deras små socknar som i de mera perifera och större socknarna i skogsbygderna. Av de medeltida kyrkor som är belagda vid medeltidens utgång återstår därför endast en liten andel i någorlunda oförändrat skick och flera av dem har överlevt som ödekyrkor genom att den nya kyrkan uppförts på annan plats. De medeltida kyrkor som återstår, däribland

flera träkyrkor, är därför relativt sällsynta inslag i de olika delarna av det vidsträckta landskapet, där den nyklassicistiska kyrkan i stor utsträckning är synonym med dagens sockenkyrka. I rapporten behandlas som nämnts såväl de försvunna som de nuvarande kyrkorna. Underlaget för den här publicerade analysen av kyrkobyggandet består alltså av betydligt fler kyrkor än de nutida församlingskyrkorna och speglar med hjälp av äldre beskrivningar och nutida byggnadsarkeologiska undersökningar kyrkolandskapets många olika byggnadsetapper och tidsskikt alltifrån tidig medeltid.

Intresset för landskapets kyrkor och deras historia uppstod på allvar under 1700-talet, då fortfarande huvudparten av de medeltida kyrkorna var i bruk. Samuel Rogberg (1698–1760) samlade genom brevväxling med prästerna i Växjö stift in material till sin *Historisk Beskrifning om Småland*, som utgavs postumt 1770. De topografiska sockenbeskrivningarna omfattar dock enbart Kronobergs och Jönköpings län. Själva kyrkoberskrivningarna består ofta inte mer än några rader, men de komprimerade uppgifterna ger genomgående besked om byggnadernas material och mått liksom om de eventuella om- eller nybyggnader som skett. Peter Wieselgren (1800–77), liksom Rogberg präst och fornforskare, återupptog arbetet med en aktuell beskrivning av landskapet och gav 1844–46 ut *Ny Smålands Beskrifning* i tre delar över Växjö stift. En beskrivning över den resterande delen av Jönköpings län utarbetades vid samma tid av lantmätaren J. Allvin och utkom med förord av Wieselgren 1854. Allvin hade tidigare även utarbetat beskrivningar över Östbo och Västbo härader. Senare uppgifter om stiftets kyrkor återfinns i sockenbeskrivningarna i den *Ny Smålands Beskrifning*, som gavs ut 1914 genom Nya Växjö-Bladet. När det gäller östra Smålands äldre historia finns en del av Kalmar län beskrivet 1772 av M. G. Craelius i *Försök till ett landskaps beskrifning uti en berättelse om Tunaläns, Sefwede och Asbo lands häraders fögderi uti Calmar höfdingsdöme*. Topografiska uppgifter hade emellertid långt dessförinnan insamlats av J. H. Rhezelius (död 1666), som 1634 företog en antikvarisk inventeringsresa i östra Småland och på Öland. I hans anteckningsböcker, som förvaras i KB, finns enkla avbildningar av ett flertal av kyrkorna. En viktig topografisk källskrift är också den av prästen och fornforskaren Nils Isak Löfgren (1797–1881) handskrivna och illustrerade *Calmar och dess stift på fasta landet, samlingar började 1819 i författarens 22:dra lefnadsår*, vilken ingår i Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) vid Riksantikvarieämbetet.

Ett viktigt källmaterial om kyrkornas historia utgör även, trots den relativt sena tillkomsttiden, den rika kyrkodokumentation i form av teckningar, planskisser, uppmätningar och anteckningar som artisten och fornforskaren Nils Månsson Mandelgren (1813–99) utförde under sina resor i Småland 1847 och 1848. Han återvände även på 1860-talet vid flera tillfällen och några av de småländska medeltidskyrkor, där målningar påträffats, kom också att ingå i hans publikationer *Monuments Scandinaves du moyen age* och *Atlas till Sveriges Odlingshistoria*. Mandelgrens reseberättelse från de första resorna ingår i ATA, medan de tillhörande teckningarna liksom allt senare material rörande kyrkorna återfinns i Mandelgrenska samlingen, vilken förvaltas av Folklivsarkivet vid Lunds universitet. Ett första försök till en konstvetenskaplig översikt och indelning av de kända medeltidskyrkor i Kronobergs och Jönköpings län publicerades av Ewert Wrangel 1907 i Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening. Uppgifter om de försvunna kyrkorna i Finnveden och Njudung samt i Tveta, Vista och Mo härader har senare publicerats av Ragnar Lindstam i *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit*, 1932–43.

En fortlöpande dokumentation och forskning rörande de småländska

kyrkorna inom forskningsverket *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium* aktualiserades i början av 1930-talet. Publiceringen kom dock av ekonomiska skäl att inskränkas till band 1, som omfattar Jönköpings och Huskvarna kyrkor och utkom 1940 med Erik O. Johanson och Gotthard Johansson som författare. Fil. lic. Erik O. Johanson hade då också i det närmaste slutfört inventeringen av kyrkorna i Östbo, Västbo och Sunnerbo härad, d.v.s. det gamla Finnveden. Samtidigt hade inventeringsarbete även utförts inom Uppvidinge härad i Varend genom arkitekten Sven Brandel. Materialet rörande kyrkorna i dessa områden, bestående av såväl anteckningar och excerpter som preliminära manuskript till kortfattade kyrkoberäkningar, ingår i Sveriges Kyrkors arkiv vid Riksantikvarieämbetet. Först 1965 återupptogs dokumentationen och forskningen rörande de småländska kyrkorna. 1967 inleddes en publicering av kyrkorna i Varend med början i Uppvidinge härad, följd av Kinnevalds härad. I den under de senare decennierna dock endast sporadiskt utkommande monografiserien ingår även beskrivningar av domkyrkorna i Växjö och Kalmar. En redovisning av samtliga publicerade monografier finns i rapportens allmänna litteraturförteckning.

I den satsning som skett inom verket på inventering och publicering av olika kategorier av landets kyrkor ingår den 1983 utgivna volymen *Medeltida träkyrkor*, del 1, som omfattar Småland samt Ydre och Kinda härad i Östergötland, vilka under medeltiden räknades till "de små landens" område. Här behandlas förutom den lilla och exklusiva gruppen av återstående träkyrkor, sammanlagt sju av de då i Sverige 12 helt eller delvis bevarade medeltida träkyrkorna, även de talrika försvunna träkyrkorna i området med utgångspunkt från arkivaliska uppgifter, bevarade byggnadsdetaljer och arkeologiska belägg. Sedan dess har ytterligare en träkyrka kunnat fastställas som medeltida genom dendrokronologisk datering av timret, nämligen Stenberga kyrka. Tyvärr har gruppen även decimerats genom att Bäckaby kyrka, liksom Södra Råda kyrka i Värmland, förstörts genom anlagd brand. En speciell inventering har också under senare tid ägnats landets många kyrkobyggnader från perioden 1760–1860, en grupp som tidigare ofta förbisetts av den konstvetenskapliga forskningen. Många av dessa kyrkor, som framför allt präglats av nyklassicismens ideal såväl i fråga om arkitekturen som kyrkorummets utformning och funktion, är när det gäller Växjö stift inte minst förknippade med biskopen Esaias Tegnér's strävanden att förnya kyrkolandskapet. Volymen *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 2, *Småland och Öland*, utkom i denna serie 1993.

Systematiska vägledningarna över kyrkorna saknas när det gäller Växjö stift och den del av landskapet som tillhör Skara stift. För den del av norra Småland som ingår i Linköpings stift finns däremot en fortgående publicering av vägledningarna genom Linköpings stifts kyrkoberäkningsskommitté. 1998 utgav emellertid Länsstyrelsen i Kronobergs län samlingsvolymen *Kyrkobyggnader i Kronobergs län*, där samtliga 104 kyrkor presenteras kortfattat i text och bild. Publikationen bygger på den inventering av kyrkornas kulturhistoriska värden som genomförts av Länsstyrelsen i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Smålands museum. Många uppgifter om de småländska kyrkorna och deras historia finns också tillgängliga i sockenbeskrivningar liksom i de vägledningarna av varierande art och omfattning som utgivits av enskilda församlingar. Vanligen är dock kyrkornas byggnadshistoria summariskt behandlad, vilket tyvärr innebär att vår kunskap har vissa luckor, något som försvårar den sammanfattande analysen av kyrkobyggandets utveckling i hela området.

Restaureringar och byggnadshistoriska undersökningar har däremot

under de senaste decennierna tillfört nya kunskaper och nya frågeställningar rörande kyrkolandskapets historia och utveckling. I anslutning till Sockenkyrkoprojektet har bl.a. kompletterande dendrokronologiska undersökningar av takstolar och tidiga träkonstruktioner kunnat utföras i ett flertal av de medeltida kyrkorna. Resultaten från dessa undersökningar har medfört fasta dateringar som delvis förändrat den tidigare bilden av kyrkobyggandets kronologi i de olika småländska områdena.

Inom Sockenkyrkoprojektets forskningsdel har under 2004 även ett avhandlingsarbete med anknytning till Småland slutförts, nämligen Kristina Franzéns doktorsavhandling i kulturgeografi med titeln *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*. Likheter och skillnader i kyrkobyggnadsaktiviteten under den aktuella perioden i de båda stiftens sätts här in i ett vidare historiskt sammanhang.

För Sockenkyrkoprojektet har det varit viktigt att med hjälp av den samlade forskningen försöka ge en helhetsbild av det småländska kyrkobyggandet genom århundradena och peka på betydelsen av de kulturgeografiska förutsättningarna, befolkningsutvecklingen och de sociala strukturerna i olika delar av landskapet men också det historiska skeendets roll i kyrkobyggandets utveckling. En sammanställning av viktigare litteratur om de småländska kyrkorna återfinns i slutet av rapporten. Använd speciallitteratur redovisas däremot i anslutning till varje kapitel.

Landskapsrapporten inleds av en presentation av området ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande kapitlen om kyrkolandskapets historia är kronologiskt upplagda och indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelad i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att göra det möjligt att grovt kunna sortera materialet och göra jämförelser mellan olika landskap. Avsnittet om medeltidens kyrkobyggande har i den föreliggande rapporten fått ökat utrymme med tanke på såväl det stora antalet kyrkobyggnader och landskapets tydliga regionala indelning i småland som att en tidigare studie av hela materialet saknas. Däremot har avsnittet 1760–1860 minskats med tanke på den nämnda tidigare publiceringen i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, där också ett flertal specialstudier ingår. Kyrkorestaureringarna från 1800-talets slut och fram till nutid återfinns som vanligt i ett särskilt avsnitt, och rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik och analys av landskapets kyrkobyggande med tonvikt på det för Småland typiska i relation till såväl de omgivande Göta-landskapen som landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i landet för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för fördelningen av platserna i bänkarna under 1600-, 1700- och 1800-talen. Förhållandena i Småland redovisas i ett särskilt avsnitt. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en särskild rapport.

Arbetet med rapporten har skett i nära kontakt med landskapets antikvariska expertis vid länsstyrelser och läns museer. Vi har fått många värdefulla synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack.

Rapportens författare

Markus Dahlberg är fil.dr i konsthistoria, Göteborgs universitet, bitr. projektledare inom projektet, antikvarie vid Riksantikvarieämbetet.

Kristina Franzén är fil.dr. i kulturgeografi, Stockholms universitet, verksam vid Riksantikvarieämbetet.

Helena Hoas är fil.lic. i socialvetenskap, Umeå universitet. Forskningsassistent inom projektet 1997–98 för studier av bänklängdsmaterial. Numera professor i Social Sciences, universitetet i Montana.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr och universitetslektor i konsthistoria, Stockholms universitet.

Henrik Lindblad är fil.kand. i konsthistoria, Uppsala universitet, och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet.

Jakob Lindblad är arkitekt, Chalmers tekniska högskola, och fil.mag. i konsthistoria, Uppsala universitet. Doktorand inom projektet.

Marian Rittsel Ullén är fil.lic. i konsthistoria, Stockholms universitet och fram till 1999 antikvarie vid Riksantikvarieämbetet. Därefter forskare inom projektet.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
DMS	Det Medeltida Sverige
KB	Kungliga biblioteket
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
VaLA	Landsarkivet i Vadstena

Kyrkan i landskapet

av Kristina Franzén

Administrativ och kyrklig indelning

Småland blev tidigt en samlande benämning på flera små ”land” och bygder söder om Östgötaslätten. De tidigast urskiljda landen var Varend, Finnveden och Njudung. I ett senare tidsskikt tillkom Möre och Tjust, följda av ytterligare väl avgränsade bygder. 1200-talets judiciella indelning innefattade 23 härader inom det nuvarande Smålands landskapsgränser. De största landen kom att omfatta flera härader, medan de mindre bygde- och häradsgränserna kom att sammanfalla. Till det medeltida Småland räknades även Kinda och Ydre, nu i Östergötland, medan Mo härad tillhörde Västergötland (fig. 2).

Under 1100-talets senare del förenades Varend, Finnveden och Njudung i en egen lagsaga som kom att benämnas Tiohärads lagsaga. Övriga delar av landskapet lydde under Östergötlands lagsaga.

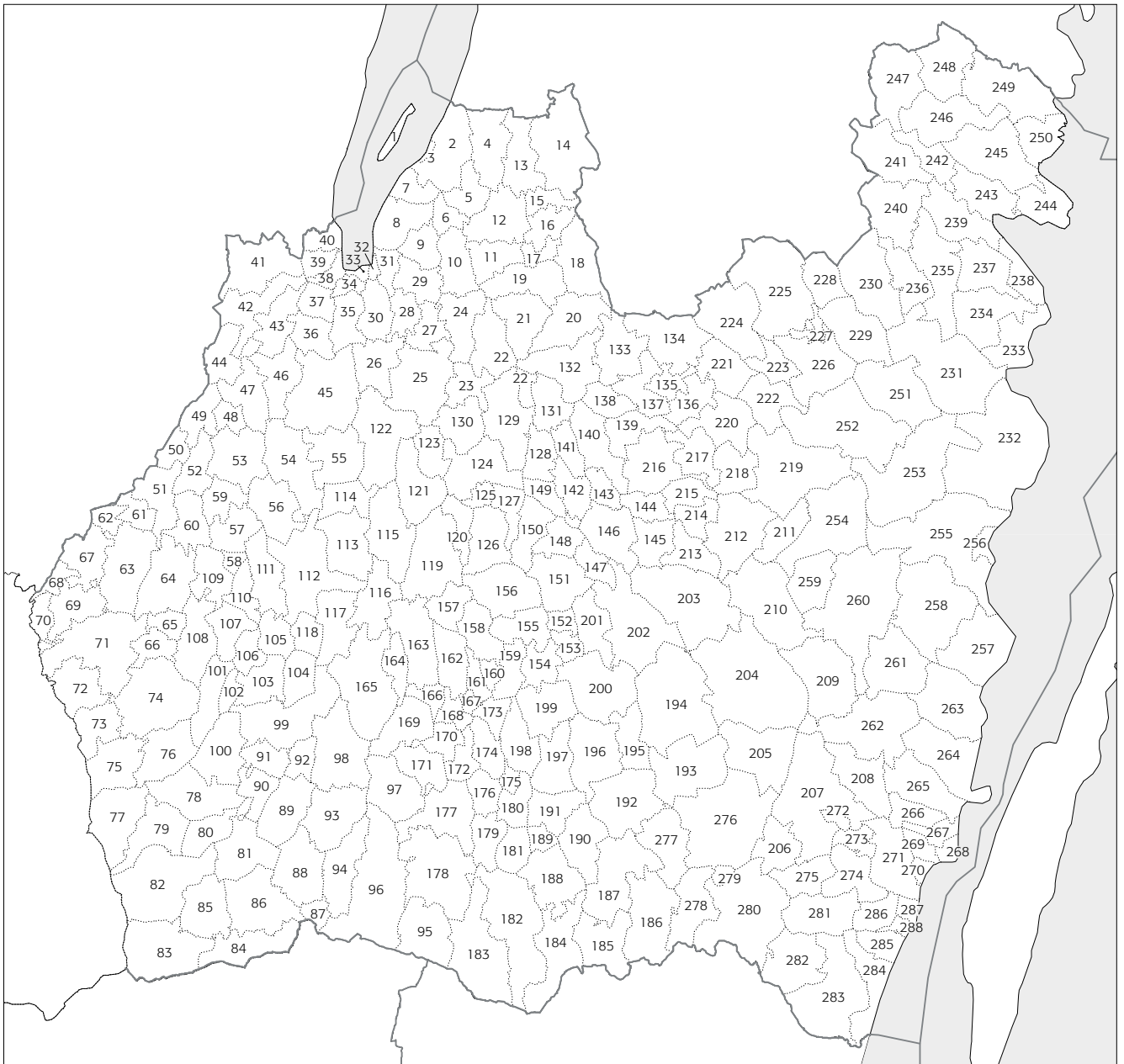
Småland sönderfaller i dag i fem län. Inom landskapet ryms hela Kronobergs län, fastlandsdelen av Kalmar län samt största delen av Jönköpings län. Till Småland hör även församlingarna Färgaryd, Jälluntofta, Långaryd, Södra Unnaryd och Femsjö i Hallands län samt socknarna Gärdserum, Hannäs, Tryserum och Östra Ed i Östergötlands län (fig. 3).

I kyrkligt hänseende organiserar tre stift de småländska församlingarna – Växjö, Linköpings och Skara. Växjö stift bröts ut ur Linköpingsstiftet efter ett godkännande av påven 1169 och den förste biskopen omtalas året efter. Stiftet omfattade fram till 1555 endast Allbo, Kinnevald, Norrvidinge, Uppvidinge och Konga härader, d.v.s. landet Varend. Vid medeltidens slut bestod stiftet av 62 socknar och var därmed det minsta i riket.

Till Linköpings stift hör alltjämt församlingarna i landskapets norra och nordöstra del. Delar av Mo härad lyder alltjämt under Skara stift, nämligen de medeltida församlingarna: Bottnaryd, Mulseryd, Angerdshestra, Norra Unnaryd, Stengårdshult, Valdshult, Öreryd och Norra Hestra. Resterande församlingar inom den nuvarande landskapsgränsen hörde före 1555 till Linköpings stift, då Finnveden överfördes till Växjöstiftet. Njudung överfördes 1569 samt Tvetå och Vista 1607.

Kalmar stift avskildes som superintendentia från Linköpingsstiftet år 1603. Det omfattade Handbörd och Möre på fastlandet samt Öland. Titeln superintendent ersattes av biskop 1678 och stiftets historia sträcker sig fram till 1915 då samtliga församlingar fördes till Växjö stift, efter den dåvarande Kalmarbiskopens död. Detta var ett beslut taget av riksdagen 1903, och ett villkor för att av Härnösands stifts nordligaste delar skapa Luleå stift.

Växjö stift omfattar i dag hela nuvarande Kronobergs län, delar av

Kalmar och Jönköpings län samt ovan nämnda fem församlingar i Hallands län. I söder och sydväst sammanfaller landskaps- stifts- och länsgränserna medan de olika administrativa gränserna i nordväst, norr och öster har olika sträckning (fig. 3 a–b).

År 1950 var antalet församlingar i landskapet 288 (fig. 1). Liksom i övriga landet har församlingsstrukturen i Småland inte varit helt konstant över tid; församlingar har både tillkommit och försvunnit. Redan före 1540 hade några församlingar upphört. Till följd av lokal befolkningstillväxt dels på landsbygden, dels i samband med städernas och tätorters tillkomst och expansion har under vissa perioder nya församlingar tillkommit. Ett antal mycket små församlingar har också försvunnit, främst till följd av praktiska och ekonomiska överväganden i samband med 1800-talets intensiva kyrkobyggnad. Med en tydlig acceleration under loppet av 1900-talet har äldre pastoratsstrukturer förändrats så att nya pastorat bildats, omfattande fler församlingar än de tidigare pastoraten. Utvecklingen har fortsatt under 2000-talets början.

Tab. 1 a, fig. 1. Smålands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabell 1 a (t.h.) i nummerordning och i tabell 1 b (s. 16) i alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

Kulltorps församling består av två delar, en huvuddel (57) tillhörande Gnosjö kommun och en mindre del (58) tillhörande Värnamo kommun.

Församlingar förtecknade i nummerordning

1	Visingsö	59	Gnosjö	117	Voxtorp	176	Vederslöv	233	Västrum
2	Gränna lands	60	Anderstorp		(Jönköpings län)	177	Skatelöv	234	Gladhammar
3	Gränna stads	61	Våthult	118	Tännö	178	Västra Torsås	235	Hallingeberg
4	Adelöv	62	Bosebo	119	Hjälmseryd	179	Kalvsvik	236	Blackstad
5	Vireda	63	Villstad	120	Stockaryd	180	Tävelsås	237	Törnsfall
6	Haurida	64	Reftele	121	Vrigstad	181	Jät	238	Västervik
7	Ölstad	65	Källerstad	122	Svenarum	182	Urshult	239	Gamleby
8	Skärstad	66	Jälluntofta	123	Hylletofta	183	Almundsryd	240	Odensvi
9	Svarttorp	67	Burseryd	124	Sävsjö	184	Tingsås	241	Dalhem
10	Järsnäs	68	Sandvik	125	Hjärtlanda	185	Södra Sandsjö	242	Överum
11	Bälaryd	69	Södra Hestra	126	Hultsjö	186	Älmeboda	243	Lofta
12	Lommaryd	70	Gryteryd	127	Skepperstad	187	Linneryd	244	Loftahammar
13	Linderås	71	Långaryd	128	Nävelsjö	188	Väckelsång	245	Västra Ed
14	Säby	72	Färgaryd	129	Norra Sandsjö	189	Uråsa	246	Ukna
15	Frinnaryd	73	Femsjö	130	Bringetofta	190	Nöbbele	247	Gårdserum
16	Marbäck	74	Södra Unnaryd	131	Björkö	191	Östra Torsås	248	Hannäs
17	Bredestad	75	Lidhult	132	Höreda	192	Hovmantorp	249	Tryserum
18	Askeryd	76	Odensjö	133	Hult	193	Ekeberga	250	Östra Ed
19	Flisby	77	Vrå	134	Ingatorp	194	Lenhovda	251	Tuna
20	Eksjö	78	Annerstad	135	Bellö	195	Herråkra	252	Vena
21	Norra Solberga	79	Torpa	136	Kråkshult	196	Furuby	253	Kristdala
22	Nässjö	80	Nöttja	137	Edshult	197	Hemmesjö	254	Mörlunda
23	Almesåkra	81	Hamneda	138	Mellby		med Tegnaby	255	Döderhult
24	Barkeryd	82	Hinneryd	139	Skede	198	Växjö	256	Oskarshamn
25	Malmbäck	83	Markaryd	140	Vetlanda	199	Gårdsby	257	Mönsterås
26	Ödestugum	84	Hallaryd	141	Näsby	200	Dädesjö	258	Fliseryd
27	Forsserum	85	Traryd	142	Myresjö	201	Sjösås	259	Fågelfors
28	Öggestorp	86	Göteryd	143	Bäckседа	202	Nottebäck med	260	Högsby
29	Lekeryd	87	Älmhult	144	Nye		Granhult	261	Långemåla
30	Rogberga	88	Pjätteryd	145	Lemnhult	203	Åseda	262	Bäckebo
31	Hakarp	89	Södra Ljunga	146	Korsberga	204	Älghult	263	Ålem
32	Huskvarna	90	Kånna	147	Södra Solberga	205	Hälleberga	264	Ryssby
33	Jönköpings Kristina	91	Ljungby (Kronobergs län)	148	Bäckaby	206	Örsjö	265	(Kalmar län)
34	Ljungarum	92	Tutaryd	149	Lannaskede	207	Madesjö	266	Åby
35	Barnarp	93	Agunnaryd	150	Fröderyd	208	Kristvalla	267	Förlösa
36	Månsarp	94	Stenbrohult	151	Ramkvilla	209	Kräksmåla	268	Kläckeberga
37	Norrahammar	95	Härlunda	152	Hornaryd	210	Fagerhult	269	Kalmar
38	Jönköpings Sofia	96	Virestad	153	Drev	211	Tveta	270	Dörby
39	Järstorp	97	Vislanda	154	Sörabby	212	Virserum	271	Hossmo
40	Bankeryd	98	Ryssby (Kronobergs län)	155	Tolg	213	Näshult	272	Ljungby
41	Bottnaryd	99	Berga	156	Asa	214	Stenberga	273	(Kalmar län)
42	Mulseryd	100	Angelstad	157	Aneboda	215	Skirö	274	Nybro
43	Angerdshestra	101	Bolmsö	158	Berg	216	Alseda	275	S:t Sigfrid
44	Norra Unnaryd	102	Tannåker	159	Tjureda	217	Ökna	276	Mortorp
45	Byarum	103	Vittaryd	160	Ormesberga	218	Järeda	277	Oskar
46	Bondstorp	104	Dörarp	161	Ör	219	Målilla	278	Algutsboda
47	Stengårdshult	105	Hånger	162	Moheda		med Gårdveda	279	Ljuder
48	Valdshult	106	Dannäs	163	Slätthög	220	Karlstorp	280	Långasjö
49	Öreyd	107	Torskinge	164	Mistelås	221	Hässleby	281	Emmaboda
50	Norra Hestra	108	Ås	165	Rydaholm	222	Lönneberga	282	Vissefjärda
51	Bäraryd	109	Bredaryd	166	Kvenneberga	223	Pelarne	283	Karlslunda
52	Källeryd	110	Forsheda	167	Härlöv	224	Rumskulla	284	Gullabo
53	Åsenhöga	111	Kärda	168	Lekaryd	225	Södra Vi	285	Torsås
54	Åker	112	Värnamo	169	Hjortsberga	226	Vimmerby lands	286	Söderåkra
55	Tofteryd	113	Fryele	170	Alvesta	227	Vimmerby stads	287	Halltorp
56	Kävsjö	114	Hagshult	171	Blådinge	228	Djursdala	288	Arby
57	Kulltorp	115	Nydala	172	Öja	229	Frödinge	289	Hagby
58	Kulltorp	116	Gällaryd	173	Öjaby	230	Locknevi	290	Voxtorp
				174	Bergunda	231	Hjorted		(Kalmar län)
				175	Dänningelanda	232	Misterhult		

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

4	Adelöv	150	Fröderyd	220	Karlstorp	272	Nybro	251	Tuna
93	Agunnaryd	229	Frödinge	267	Kläckeberga	115	Nydala	92	Tutaryd
276	Algutsboda	196	Furuby	146	Korsberga	144	Nye	211	Tveta
23	Almesåkra	259	Fågelfors	253	Kristdala	141	Näsby	118	Tännö
183	Almundsryd	72	Färgaryd	208	Kristvalla	213	Näshult	180	Tävelsås
216	Alseda	266	Förlösa	136	Kråkshult	22	Nässjö	237	Törnsfall
170	Alvesta	239	Gamleby	209	Kråksmåla	128	Nävelsjö	246	Ukna
60	Anderstorp	234	Gladhammar	57	Kulltorp	190	Nöbbele	182	Urshult
157	Aneboda	59	Gnosjö	58	Kulltorp	80	Nöttja	189	Uråsa
100	Angelstad	70	Gryteryd	166	Kvenneberga	76	Odensjö	48	Valdshult
43	Angerdshestra	2	Gränna lands	65	Kållerstad	240	Odensvi	176	Vederslöv
78	Annerstad	3	Gränna stads	90	Kånna	160	Ormesberga	252	Vena
286	Arby	282	Gullabo	52	Källeryd	275	Oskar	140	Vetlanda
156	Asa	199	Gårdsby	111	Kärda	256	Oskarshamn	63	Villstad
18	Askeryd	116	Gällaryd	56	Kävsjö	223	Pelarne	226	Vimmerby lands
40	Bankeryd	247	Gårdserum	149	Lannaskede	88	Pjärteryd	227	Vimmerby stads
24	Barkeryd	86	Göteryd	168	Lekaryd	151	Ramkvilla	5	Vireda
35	Barnarp	287	Hagby	29	Lekeryd	64	Reftele	96	Virestad
135	Bellö	114	Hagshult	145	Lemnhult	30	Rogberga	212	Virserum
158	Berg	31	Hakarp	194	Lenhovda	224	Rumskulla	1	Visingsö
99	Berga	84	Hallaryd	75	Lidhult	165	Rydaholm	97	Vislanda
174	Bergunda	235	Hallingeberg	13	Linderås	98	Ryssby	280	Vissefjärda
131	Björkö	285	Halltorp	187	Linneryd		(Kronobergs län)	103	Vittaryd
236	Blackstad	81	Hammeda	277	Ljuder	264	Ryssby	117	Voxtorp
171	Blädinge	248	Hannäs	34	Ljungarum		(Kalmar län)		(Jönköpings län)
101	Bolmsö	6	Haurida	91	Ljungby	68	Sandvik	288	Voxtorp
46	Bondstorp	197	Hemmesjö		(Kronobergs län)	273	S:t Sigfrid		(Kalmar län)
62	Bosebo		med Tegnaby	271	Ljungby	201	Sjösås	121	Vrigstad
41	Bottnaryd	195	Herråkra		(Kalmar län)	177	Skatelöv	77	Vrå
109	Bredaryd	82	Hinneryd	230	Locknevi	139	Skede	61	Våthult
17	Bredestad	231	Hjorted	243	Lofta	127	Skepperstad	188	Väckelsång
130	Bringetofta	169	Hjortsberga	244	Loftahammar	215	Skirö	112	Värnamo
67	Burseryd	119	Hjälmseryd	12	Lommaryd	8	Skärstad	238	Västervik
45	Byarum	125	Hjärtlånda	71	Långaryd	163	Slätthög	245	Västra Ed
51	Båraryd	152	Hornaryd	278	Långasjö	214	Stenberg	178	Västra Torsås
148	Bäckaby	270	Hossmo	261	Långemåla	94	Stenbrohult	233	Västrum
262	Bäckebo	192	Hovmantorp	222	Lönneberga	47	Stengårdshult	198	Växjö
143	Bäckseda	133	Hult	207	Madesjö	120	Stockaryd	265	Åby
11	Bälaryd	126	Hultsjö	25	Malmback	9	Svarttorp	54	Åker
241	Dalhem	32	Huskvarna	16	Marback	122	Svenarum	263	Ålem
106	Dannäs	123	Hylletofta	83	Markaryd	14	Säby	108	Ås
228	Djursdala	105	Hånger	138	Mellby	124	Sävsjö	203	Åseda
153	Drev	205	Hälleberga	164	Mistelås	284	Söderåkra	53	Åsenhöga
200	Dädesjö	95	Härlunda	232	Misterhult	69	Södra Hestra	204	Älghult
175	Dänningelanda	167	Härlöv	162	Moheda	89	Södra Ljunga	186	Älmeboda
255	Döderhult	221	Hässleby	274	Mortorp	185	Södra Sandsjö	87	Älmhult
104	Dörarp	260	Högsby	42	Mulseryd	147	Södra Solberga	26	Ödestugu
269	Dörby	132	Höreda	142	Myresjö	74	Södra Unnaryd	28	Öggestorp
137	Edshult	134	Ingatorp	219	Målilla	225	Södra Vi	172	Öja
193	Ekeberga	66	Jälluntofta		med Gårdveda	154	Söraby	173	Öjaby
20	Eksjö	218	Jåreda	36	Månsarp	102	Tannåker	217	Ökna
279	Emmaboda	10	Järsnäs	257	Mönsterås	184	Tingsås	7	Ölmstad
210	Fagerhult	39	Järstorp	254	Mörlunda	159	Tjureda	161	Ör
73	Femsjö	181	Jät	50	Norra Hestra	55	Tofteryd	49	Öreryd
19	Flisby	33	Jönköpings	129	Norra Sandsjö	155	Tolg	206	Örsjö
258	Fliseryd		Kristina	21	Norra Solberga	79	Torpa	250	Östra Ed
27	Forseryd	38	Jönköpings Sofia	44	Norra Unnaryd	107	Torskinge	191	Östra Torsås
110	Forsheda	268	Kalmar	37	Norrahammar	283	Torsås	242	Överum
15	Frinnaryd	179	Kalvsvik	202	Nottebäck med	85	Traryd		
113	Fryele	281	Karlslanda		Granhult	249	Tryserum		

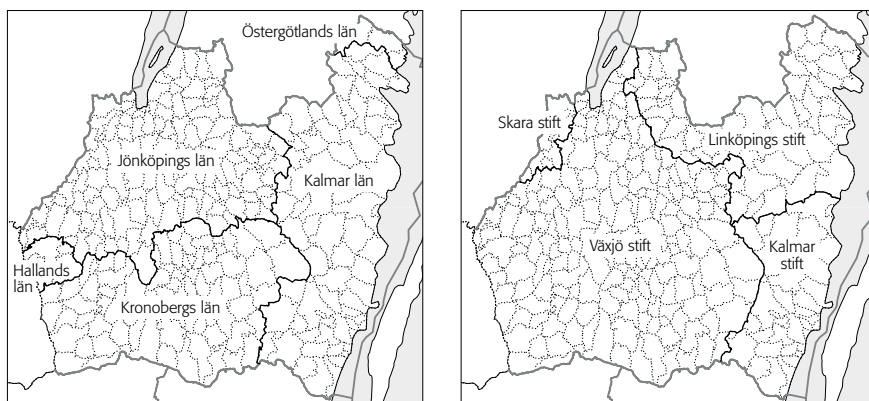
Fig. 2. Smålands "land", bygder och härad. Landskapsbegreppet Småland uppträder senast omkring år 1000 som en samlande benämning på de "små landen". De större landen omfattade flera häradar och de tre tidigast urskiljda landen Finnveden, Varend och Njudung bildade Tiobärads lagsaga. Till det medeltida Småland räknades även Kinda och Ydre, nu i Östergötland, medan Mo härad tillhörde Västergötland. På by- och gårdsnivå förekommer över tid avvikelser från kartans härad- och bygdegränser.

Landskapsbild

Landskapet Småland domineras av det Sydsvenska höglandet, vars högsta del befinner sig drygt 370 meter över havet. Hela landskapet utom kustremsan ligger över högsta kustlinjen och cirka en fjärdedel av den totala ytan mer än 200 meter över havet. Berggrunden består i väster av gnejser. En skiljelinje utgör förkastningsbranten som går ungefär från Jönköping över Hjälmseryd och ner mot Åsnens västra strand och öster om denna utgör Smålandsgraniten den huvudsakliga berggrunden. Jordtäcket är i allmänhet tunt och stenbundet men relativt bördigt; längs kustremsan i sydost förekommer dock mäktigare lager lera. På Visingsö samt fläckvis kring Vätterns sydspets förekommer s.k. Vätternsandsten. Kring Nässjö finns en serie av sedimentära och omvandlade bergarter, främst kvarsiter och lerskiffrar, liksom diabas, den s.k. Almesåkraformationen, som på flera ställen gett upphov till kraftiga rasbranter. I Taberg finns omfattande malmförande lager, framför allt järn och titan.

Fig. 3 a–b. Län och stift. De småländska församlingarna sorterar i dag under tre stift: Linköpings, Skara och Växjö. Kalmar stifts gränser under perioden 1680–1915 är markerade; efter 1915 fördes samtliga församlingar här till Växjö stift. Fem församlingar i Hallands län lyder under Växjö stift. Åtta församlingar inom Jönköpings län lyder under Skara stift.

Hela landskapet är rikt på sjöar och vattendrag, de flesta relativt små. De största sjöarna är Bolmen i väster och Åsnen i söder samt Helgasjön mellan Åsnen och höglandets centrum. Sjösystemen har i huvudsak en nord-sydlig sträckning, något som är tydligast i landskapets södra och västra delar. De södra kustbygderna samt skogsområdet mellan Varend och Möre saknar större sjöar. De största vattenlederna, Lagan och Nissan, har sina källflöden på höglandet och rinner ut vid Hallandskusten. Emån med sina många biflöden rinner mot öster och mynnar vid Kalmarkusten. Ronnebyån, Mörumsån och Helgeån letar sig söderut över Blekingegränsen. Andra större vattendrag är Svartån och Stångån, båda fortsätter in i Östergötland.

Höglandets centrum ligger ett stycke norr om Helgasjön, mellan Näs-sjö-Eksjö och Sävsjö-Vetlanda. Därifrån sänker sig denna mäktiga hög-platå etappvis mot alla väderstreck. Mellan Vimmerby och Mariannelund förändras landskapet och blir mot öster allt mer öppet och med mindre relief. Barrskogsbältet mjukas efter hand upp med lummig lövskog. I den under högsta kustlinjen liggande, ca 20 km breda kustremsan återfinns odlingsmarken mestadels längs de tämligen vida dalgångarna. Åarna har här ofta ett kraftigt meandrande lopp, vilket ger en omväxlande landskapsbild. Landskapet är dock alltså kuperat och kontrasterna stora. På ömse sidor om de mjukt böljande dalgångarna höjer sig nämligen betydande skogs- och bergspartier. Kustregionen är tydligt avgränsad mot landskapets inre delar, speciellt i söder.

Norr om Vimmerby smalnar dalgångarna. Terrängen blir här starkt kuperad med karga bergspartier och imponerande skogklädda höjder, speciellt tydligt i Uknadalen. I de trånga sprickdalarna finns odlingsbar mark och en rik vegetation. Mot kusten avtar reliefen, medan de karga hållmarkerna tilltar. Här finns också skärgård, vilket nästan helt saknas söder om Misterhult.

I söder, mellan Alvesta, Växjö och sjön Åsnen präglas landskapet av de vida, flacka dalgångarna med lövträdsvegetation. Ännu längre söderut, kring Tingsryd och Emmaboda, består vegetationen främst av barrträdsdominerad blandskog, men här finns också björkbevuxna mossmarker. Typiskt för regionen är de blockrika hagmarkerna. Mot väster tilltar myrmarkerna och landskapet får lägre relief.

I nordvästra Småland är de sjörika sprickdalar som i sydvästlig riktning leder från Östergötland mot förkastningsbranten vid Vättern ett kännetecken. Utblicken är på sina håll vid, speciellt längs Vätterstranden. Söder om Vättern fortsätter Vättersänkan i allt vidare dalar och kring Bolmens sjösystem blir landskapet endast svagt böljande. Mot Västgöta- och Hallandsgränsen finns vidsträckta skogar och mossar, de senare kända för ett rikt fågelliv.

Klimatet på Sydsvenska höglandet är kontinentalt, vilket ger upphov till lägre årsmedeltemperatur och en kortare vegetationsperiod än de omgivande delarna av landskapet. Vintrarna på höglandet är snörika med stark kyla och blåst. Antalet åskväder per år är bland de högsta i landet. I trakterna söder om Jönköping samt kring Åsnen i landskapets södra del är klimatet emellertid gynnsamt för frukt- och bärödling. Öster om höglandet mot kusten är klimatet mer maritimt, med mildare vintrar och mindre nederbörd.

Topografisk indelning

Småland är ett stort och naturgeografiskt sett heterogent landskap. Som namnet antyder och som tidigare nämnts bestod landskapet Småland under medeltiden av tolv olika små land. Dessa land hade utbildats kring cen-

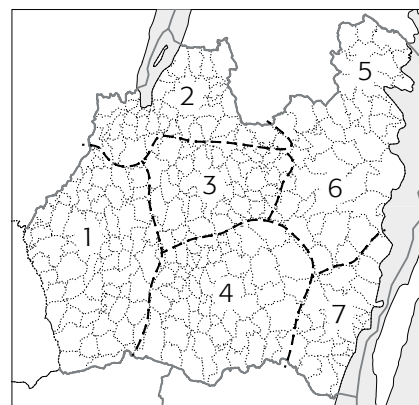

Fig. 4. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Småland indelas i sju regioner, markerade med streckad linje: 1. Västra och sydvästra Smålands skogsbygder – i huvudsak Finnveden. 2. Norra Småland – i huvudsak landen Tveta, Vista och Vedbo. 3. Njudung. 4. Varend. 5. Norra Smålands kustbygd – Tjust. 6. Östra Småland – Aspeland, Handbörd och Sevede. 7. Södra Smålands kustbygd – Möre.

Fig. 5. Bolmsö kyrka ligger på ett mindre impediment i den fläckvis förekommande åkermarken (region 1). Kyrkan uppfördes 1860–63 strax väster om den medeltida stenkyrkan. Foto Jan Norrman 1997, RAÄ.

tralbygder med sina respektive omgivande skogsbygder. De små landen är alltså starkt identitetsskapande. Exempelvis är benämningar som Finnveding, Våring och sammansättningar som Njudungskyrka ännu levande och meningsbärande. Följande indelning i sju regioner tar därför i första hand fasta på de små landens territorier med centralbygd och skogsbygd. Då gränserna inte sammanfaller med tydliga naturgeografiska drag har modifieringar gjorts, vilka faller mer naturliga för en regionindelning i dag. Naturliga gränser har Vårend mot de omgivande landen Möre, Finnveden och Njudung. Däremot kan exempelvis Njudungs västra del ur naturgeografiskt perspektiv räknas till Finnveden (fig. 4).

1. Västra och sydvästra Smålands skogsbygder – i huvudsak Finnveden – består till stor del av en högslätt med små relativa höjdskillnader. Regionen ligger i sin helhet över högsta kustlinjen. Granskogen dominerar men stora områden upptas även av myrmarker. Åkerjorden återfinns här på flacka moränhöjder. Kring Bolmen, i regionens mitt, förekommer emellertid större öppna landskapspartier och övervägande blandskog. Kyrkorna ligger på mindre impediment i åkermarken som i Tannåker, Stenbrohult och på Bolmsö (fig. 5).

Ungefär vid gränsen mellan Kronobergs och Jönköpings län övergår höglandet i ett peneplan som lutar mot söder. Detta är Sydsveriges största slättområde – Smålandsslätten. En viktig kommunikationsled genom landet var tidigt den vida och bördiga Lagadalen. Här finns Finnvedens största förhistoriska gravfält och flera kyrkor ligger tämligen nära vattendraget, exempelvis Käna och Taryd. Även i Nissans dalgång är flera kyrkor belägna. Tofteryd och Hagshult får utgöra exempel på kyrkomiljöer i andra delar av regionen. Båda ligger högt, i välbevarade sockencentra.

2. Norra Småland – i huvudsak landen Tveta, Vista och Vedbo. Regionen omfattar norra delen av det Sydsvenska höglandet. Största delen av regionen ligger över högsta kustlinjen. Höjdskillnaderna är relativt stora och landskapsbilden är på många håll dramatisk. Små åkerlappar varvas med tät

Fig. 6. Månsarps kyrka, region 2, från söder, med Tabergs karakteristiska silhuett i bakgrunden. Månsarps nya kyrka byggdes 1854 på en plats ca 300 meter öster om den gamla kyrkplatsen, där en ny träkyrka uppfördes 1714. Vid kyrkan ligger ännu skolhuset. I skogsbrynet skymtar det forna ålderdomshemmet. Tätorten Smålands Taberg är belägen ca 2 km norrut medan Månsarps stationssambälle ligger 1 km söderut. Foto Oscar Bladh 1934, RAÄ.

barrskog och vägarna slingrar mellan höjder och djupa dalsänkor. De olika bergsområdena i förkastningslandskapet möts kring Jönköping och speciellt utmärkande är Taberg – en ensam bergstopp bestående av järnhaltiga bergarter, vilka har brutits i flera perioder alltsedan 1200-talet. Lågteknisk järnframställning är känd ifrån trakten sydväst om Jönköping på 600-talet och med kontinuitet ett stycke in på 1300-talet, speciellt i Järstorps, Månsarps och Sandseryds (Norrahammar) socknar. I regionen finns relativt mycket agrar produktion. Bosättningar och odlingsbar jord förekommer i allmänhet som gluggar uppe på drumliner, insprängda i skogarna, men i de lägre partierna i väster även längs sjösystemen. Flera av regionens kyrkor ligger avskilt, ibland med prästgård och skola, exempelvis kyrkorna i Månsarp (fig. 6) och Rogberga.

Speciellt kring östra Vätterstranden samt på Visingsö är uppodlingsgraden relativt hög, med inslag av frukt- och bärödling, i Grännatrakten numera även viss vinodling. Byarna är små och omfattar som regel 2–4 gårdar. Många kyrkor i denna region ligger i anslutning till ett vattendrag, exempelvis i Barnarp, Järnsås och Bottnaryd. Vissa har ett storslaget läge och en vid utblick över bygden, t.ex. kyrkorna i Skärstad och Bankeryd.

3. Den region som omfattar höglandets allra högsta partier faller framför allt inom landet *Njudungs* gränser. Den starka reliefen och det dramatiska landskapet som börjar vid Vätterstranden når i denna region sin kulmen. Här finns nivåskillnader på över 200 meter men i regionens norra och östra delar är höjdskillnaderna mindre. På själva högplatån är också många socknar inte speciellt kuperade. Karaktäristiskt för regionens centrala delar är bebyggelsens krönlägen och de skog- och blockrika sänkorna. Ensamgårdar har varit vanliga och kyrkorna ligger ibland avskilt. Här finns dock även kyrkor som ligger centralt i tätorter, exempelvis i Höreda och Vrigstad (fig. 7). I Njudung finns många av Smålands bevarade medeltida kyrkor. Fina exempel utgör kyrkorna i Hjärtlanda, Hjälmseryd, Vallsjö, Myresjö och Lannaskede, av vilka alla utom Hjärtlanda fått senare efterföljare.

4. *Värend* är i sin helhet beläget över högsta kustlinjen. I söder är höjdskillnaderna relativt små; på sina håll är landskapet tämligen flackt. Norr om Helgasjön är emellertid terrängen kraftigt kuperad. Bebyggelse och odlingsytor ligger företrädesvis i krönlägen eller i sydsluttningar. Osvallad morän är den vanligaste jordarten men här finns även lägre liggande odlingsbara issjösediment. Runt Helgasjön, Salen och Åsnen förekommer

Fig. 7. Vrigstads kyrka och kyrkby vid 1800-talets slut. Den nuvarande kyrkan, som ersatte en tidigmedeltida stenkyrka, stod färdig 1866. Målning av okänd konstnär. Privat ägo. Foto Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum.

Fig. 8. Lekaryds medeltida kyrkplats med utsikt över höglandet och Damm-sjön (region 4). Den senmedeltida salkyrkan har föregåtts av en träkyrka på samma plats. Prästgården i förgrunden, sydväst om kyrkan. Foto Jan Norrman 1997, RAÄ.

betydande öppna arealer. Gran dominerar, speciellt i öster, men här finns också ädellövskog och ängsmarker, särskilt kring de större vattendragen, exempelvis kring Möckeln, på gränsen mellan Varend och Sunnerbo härad i Finnveden.

Bebyggelsen är löst sammanhållen i oregelbundna byar i de centrala bygderna och i perifera områden är ensamgårdar vanliga. Många kyrkor i denna region har en imponerande utblick över den närmaste bygden och de milsvida skogarna i fjärran. Speciellt storslagna lägen har flera kyrkor i norra Varend, exempelvis Lekaryd (fig. 8), Ormesberga, Tjureda och Tolg. I Varend finns dock även exempel på mindre framträdande lägen, där kyrkan snarare ligger lågt i landskapet, exempelvis de medeltida kyrkplatserna i Älmeboda och Berg. Båda ersattes av nya kyrkor under 1800-talet, på betydligt mer framträdande platser. Jät gamla kyrka däremot, har ett högt läge medan 1900-talskyrkan ligger på ett flackt gärde.

Söder om Åsnen finns betydande frukt- och bärodlingar. Landskapet här är flackt och kyrkorna ligger i anslutning till byarna, ofta på mindre höjdryggar eller slänter mot sjö- och åstränder. Sådana lägen har exempelvis kyrkorna i Södra Sandsjö, Långasjö och Almundsryd. Vägarna är rakare, utblicken vidare än i regionens norra del. Någon helåkerbygd är det dock inte tal om; det är framför allt myrar och mossar som upptar

Fig. 9. Uknadalen från nordväst. Gärdserums kyrka, mitt i bild, ligger ytterst på en terrasskant. Kyrkan uppfördes 1851–53 som ersättare för en medeltida kyrka på samma plats (fig. 23). Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

det flacka landskapet. Odlingsmarkerna är begränsade och bryts av skogklädda höjdstråk. Lövskogen, särskilt björk, dominerar över barrskogen. Områdets sydöstra del, där det s.k. Glasriket ingår, utgör en mer småbruten bygd, med små åkertegar omgivna av stengårdsgårdar, slingrande vägar och små byklungor insprängda i skogarna, exempelvis i Ljuder. Skogen och vattnet var viktiga lokaliseringfaktorer för glasbruken.

5. *Norra Smålands kustbygd – Tjust.* Denna region består av en relativt smal skärgårdszon med flikig kust och djupa vikar. Sprickdalarna har en sydost-nordvästlig sträckning och fortsätter in i Östergötland. Barrskogen dominerar, ställvis dock med inslag av lövskog. Uppodlingsgraden i dalarna är påfallande hög och kontrasterna blir stora mellan dalbottnarna och de mäktiga, mellanliggande skogklädda bergspartierna. Speciellt tydligt är detta i Uknadalen (fig. 9). Längs vikarna i sprickdalarnas mynningsområden har mindre samhällen vuxit fram. Flera järnbruk finns i regionen men merparten av malmen hämtades från Utö gruvor i Stockholms skärgård. Bruken gav upphov till nya tätorter, t.ex. Ankarsrum, Edsbruk, Gunnebo och Överum, men kyrkorna är mera sällan inreglerade i bruksmiljöerna. Både de medeltida och det sena 1800-talets kyrkor har ofta dominerande

lägen och gärna i direkt anslutning till sjöstrand, befintlig eller före detta. Flertalet kyrkor har åtminstone i vissa väderstreck en vid utblick längs dalgången, så t.ex. Gärdserum (fig. 9, 23), Odensvi och Ukna. Anmärkningsvärt högt ligger Hannäs, och Tryserums medeltida kyrkor, liksom Ukna (fig. 14) i dag ruiner.

6. *Östra Småland – Aspeland, Handbörd och Sevede.* Regionen omfattar det etappvis avtagande höglandets utsträckare mot öster och här finns områden både över och under högsta kustlinjen. De mer skogbevuxna partierna längst i väster ligger på 120–150 meterskurvorna, medan den breda kustslätten är betydligt lägre. Landskapet blir mer öppet och dalgångarna vidare närmare kusten i öster. Här växer ek, lind och ask. Längs Emådalen återfinns vidsträckta åker- och ängsmarker. De senare förekommer framför allt närmast meandersystemen. Mot norr ökar den relativa höjdskillnaden.

I östra Småland har folkmängden varit större än i övriga delar av landskapet. Uppodlingsgraden är dock relativt låg och byar och bebyggelseenheter små även här. Vissa större byar finns dock, ibland med reglerade, geometriskt regelbundna tomter. Vägarna följer längs dalsidorna och kyrkorna ligger ofta på avsatser i dalgångarna eller på mindre höjder. Kyrkbyarna kan omfatta tämligen många gårdar och har inte sällan lämningar från både brons- och järnålder. Exempel på stora kyrkbyar finns i Kristdala (fig. 10), Mörlunda, Tveta och Vena. I skogstrakterna på ömse sidor om dalgångarna tar de medeltida kolonisationsbygderna vid, vilket de typiska ortnamnsändelserna -rum, -ryd, -hult och -måla bär vittnesbörd om.

7. *Södra Smålands kustbygd – Möre.* Hela området ligger under högsta kustlinjen och mellan 80 och 120 meter över havet. I söder utbreder sig Kalmarsslätten, en helåkerbygd med jämn kustlinje. Norr om Kalmar blir kusten allt flikigare. I söder dominerar lövskogen och mot väster bildas en skarp gräns mot det barrskogsdominerade inlandet. Flera rullstensåsar går från sydost upp mot skogstrakterna i väster. Dessa har tidigt tjänat som kommunikationsstråk mellan bygderna.

Nära kusten i södra Möre finns ett antal mycket speciella – och periodvis flerfunktionella – medeltida kyrkor. Hossmo kyrka (fig. 36) med sina imponerande mått samt de två rundkyrkorna i Hagby och Voxtorp (fig. 37) samt även Kläckeberga hör till denna grupp. Många kyrkor i regionen har

Fig. 10. Kristdala (region 6). Kyrkan uppfördes 1792 mitt i samhället som ersättning för en medeltida träkyrka. Nära kyrkan finns i dag hembygdsparken, där Hembygdsföreningen har samlat åtta gamla byggnader från trakten. Foto Oscar Bladh 1934, RAÄ.

flacka lägen, förutom de ovan nämnda t.ex. Madesjö, Mortorp och Vissefjärda. I denna region finns exempel både på kyrkor som ligger avskilt och i anslutning till socknens centralbygd (fig. 11).

Landskaps- och bebyggelsehistoria

Smålandskustens sydligaste del, Möre, visar spår av tidig mänsklig aktivitet. Likaså gör inlandets slättbygder och de viktiga kommunikationsstråken längs Lagan och Nissan. Även de relativt lättbearbetade moränjordarna på drumlinerna över högsta kustlinjen har nyttjats för bosättning och odling åtminstone från äldre järnålder. Varend och Finnveden nämns på runstenar från 1000-talet. De små landen kom inte att betraktas som ett sammanhållet landskap förrän mot slutet av medeltiden. Då hade namnen smålänningar och Småland blivit den samlande benämningen på de små landens invånare och territorier.

Myrmalmsförekomsten är riklig i praktiskt taget hela landskapet och lågteknisk järnframställning har förekommit på många håll med kontinuitet från yngre järnålder till ett stycke in på 1800-talet. Man kan urskilja tre huvudregioner för tidig järnhantering. I Kalmarkustens slättbygd förekom en omfattande järnframställning redan från 500-talet e. Kr. I Hossmo socken har utgrävningar inte bara visat att flera olika typer av ugnar använts parallellt, utan även att produktionen bedrivits för avsalu. Troligen har man i trakten specialiserat sig på en viss typ av produkt. Sannolikt har verksamheten sedan successivt spridits mot skogsbygderna eftersom en inledningsvis extensiv järnproduktion bedrivits här från vikingatidens slut till 1500-talet. Omkring 600 järnframställningsplatser har påträffats, innehållande den största mängden registrerad blästbruksslag i hela norra Europa. Produktionen har varit omfattande och krävt ett stort befolkningsunderlag alternativt säsongarbetskraft utifrån. Att avsalu ägt rum står utom allt tvivel och Kalmar samt Hansestäderna på andra sidan Östersjön torde ha varit de viktigaste avnämarna. Råjärn fördes sannolikt även till det malmfattiga Gotland. De många kyrkobyggena krävde stora mängder järn. Inte minst minner många ännu bevarade medeltida kyrkdörrar om järnets användning såväl för konstruktion som för dekoration.

Tabergsregionens järnhantering är daterad till yngre järnålder och tidig medeltid med tyngdpunkten på perioden 900–1200. Troligen har trakten försett Jönköping med råmaterialet varefter den slutliga bearbetningen har ägt rum där. Det administrativt och politiskt viktiga Visingsö har sannolikt haft en central roll, dels som mottagare, dels som transitoplats för järn som fördes vidare till Östergötland och Mälardalen. Under tidigt 1600-tal kom Taberg att domineras av tyska borgare, vilka arrenderade både hyttor och hamrar. Långt in på 1700-talet fanns utländska intressenter i berget, men efter hand stärktes den inhemska järn- och stålindustrin och de nya bruksetableringarna i landskapet hade mot slutet av samma sekel enbart inhemska intressenter.

En tredje järnframställningsregion är Sunnerbo härad i sydvästra Småland. Det förefaller som om tyngdpunkten här ligger på 1600-talet och avsättningen fanns på den danska marknaden. Anläggningarna i denna region avviker från dem i övriga delar av landskapet genom att de är lokaliserade till vattendrag snarare än till malmförekomst och att vattenkraft användes senast från 1300-talet. I övriga Småland är blästugnar och därtill hörande anläggningar belägna strax intill själva malmförekomsten. Den viktiga innovation som vattenkraften var i järnframställningen anammades inte i sydöstra Smålands kustbygd.

Fig. 11. Mortorps medeltida kyrka ligger avskilt med prästgården på en låglänt udde i Hagbyån i Möre (region 7). Foto Erik Lundberg 1934, ATA.

Den medeltida expansionen till de ännu obebodda skogsbygderna torde till stor del ha haft järnframställningen som orsaksfaktor. Men även om järnhanteringen var utbredd har alltid boskapsskötseln varit en viktig basnäring och mer betydelsefull än spannmålsodlingen. Redan i medeltida källor berättas om oxvandringar till kontinenten. Handel med mejeriprodukter och hudar hörde också till boskapsskötselns inkomstkällor. Det finns ingen regelrätt fullåkerbygd i Småland och åkermarken är i allmänhet sparsamt förekommande med begränsade arealer. Åkern var i tidig historisk tid oregelbundet skiftad eller särägd och olika odlingsystem tillämpades. Från 1500-talets mitt ökar, åtminstone i norra Småland, rågodlingen och åkern läggs i tresäde, troligen som ett resultat av genombrottet för jäst rågbröd – en tysk influens.

Under 1800-talet genomfördes laga skiftet i praktiskt taget hela landskapet, vilket innebar att odlingsmarken omarronderades. Men bebyggelsen kunde på många håll bibehållas, och återfinns ännu i dag i sina forna lägen på grund av det utbredda ensamgårdssystemet, de terränganpassade radbyarna och de täta släktbyar som utbildats under många generationer. Byarna omfattade också relativt få gårdar. Längs kusten och i norr förekom från medeltid även solskifte och geometriskt reglerade byar, men det finns också många exempel på byar som i samband med skiftena fick en geometriskt regelbunden tomt. Detta var ett medeltida ideal som återupptogs i 1734 års lag. Bytomten ordnades då i s.k. laga läge. Spannmålsodlingen trängde så småningom undan boskapsskötseln bl.a. genom att åkerbruket rationaliserades och kärr- och mossmarker nyodlades. Nya redskap underlättade arbetet.

I centralbygderna syns tydligt kopplingen mellan yngre järnålderns gravfält, runstenarna och de tidigmedeltida stenkyrkorna, något som visar på lång bebyggelsekontinuitet. Många av de tidiga kyrkorna har med största

sannolikhet uppförts som privata gårdskyrkor. De äldsta beläggen för kyrkobyggande härrör från 1100-talets början. Cisterciensklostret Nydala, ett dotterkloster till Clairvaux i Frankrike, grundades 1143 på av Linköpingsbiskopen tilldelad mark i Vrigstads socken. Klostret lade under sig stora landarealer, kvarnar och strömmande vattendrag de följande seklerna och fick stort kulturellt och ekonomiskt inflytande.

Speciellt inom Tiohärads område fanns omkring sekelskiftet 1200 en lokal tillverkning av dopfuntar, s.k. fabeldjursfuntar, vilka i dag återfinns i ett område från Halland i väster till gränsen mot nuvarande Kalmar län i öster, ett av många belägg för både livliga kontakter *inom* detta område och för barriärerna kring detsamma (fig. 50). En förutsättning för funtproduktionen var sandstensförekomsten i Nässjötrakten och södra Vätterbygden. Östra Småland hade under tidig medeltid föga kontakt med de övriga delarna av landskapet, vilket förutom i funtarnas utbredning även avspeglas i kyrkobyggandet (se nedan Ullén).

Det stora pestutbrottet vid 1300-talets mitt fick stora konsekvenser i landskapet och resulterade i en tillbakagång av befolkning och bebyggelse och från 1400-talet finns uppgifter om många hundra ödegårdar. Retardationen gynnade emellertid de överlevande. Det medeltida samhället präglades framöver av både orostider och en senare expansion av befolkning och bebyggelse. Lågfrälset etablerade nya sätesgårdar medan gamla försvann. Borgar och befästa hus byggdes runt om i landskapet, bl.a. biskopsborgen Kronoberg på en holme i Helgasjön.

Kontakterna inom landskapet var i äldre tid främst koncentrerade till vissa huvudstråk. Från Lagans och Nissans älvdalar gick vägar österut, över Rydaholm, Moheda och vidare till Växjö. Längs älvdalarna gick också de viktigaste transitvägarna mellan Danmark och Uppsverige. Att dessa älvdalar tidigt varit betydelsefulla märks även av det stora fornlämningsantalet. Flera kyrkor är också placerade längs dalgångarna. I de nordliga landen var Jönköping, Vallsjö och Vetlanda, Eksjö och Vimmerby viktiga knutpunkter. Förutom färdvägarna till lands var havet också tidigt en betydelsefull kontaktväg och redan under medeltiden var Påskallavik, Kalmars lydköping Pataholm, Timmernabben, Mönsterås samt Västerviks föregångare Gamleby viktiga hamnar. Ronneby var en viktig utskeppningshamn för Värendsborna, vilka kunde följa ådalarna genom Blekinge mot kusten.

I Småland finns många små städer. Flera har medeltida ursprung, t.ex. Västervik (1275), Jönköping (1284), Växjö (1342) och Vimmerby (1350-tal). Den medeltida handelsplatsen vid Eksjö flyttades 1569 från Emåns norra sida till dess södra, men stadsprivilegierna utfärdades redan under 1400-talet. Även marknadsplatsen Vimmerby lade grunden för en stad. Kalmar var ett av det medeltida Sveriges viktiga fästen och i staden kom 1397 unionspakten med Danmark och Norge att beseglas och den nye konungen, Erik av Pommern, att krönas. Under 1600-talet flyttades det medeltida Kalmar till Kvarnholmen. Staden kom senare att bli både stifts- och residensstad.

Småland var fram till 1600-talets mitt gränsbygd mot det danska riket, och fick som sådan utstå oupphörliga skövlingar och plundringsräder som även drabbade kyrkorna. Återhämtningen gick dock relativt snabbt. Landskapet var emellertid skådebana även för andra oroligheter. Både folkresningar mot den svenske konungen och sympatittringar för fienden förekom. Likaså förekom att gränsbygdernas folk slöt egna fredsavtal med sina danska grannar och lojaliteten mot den svenska kronan var inte självklar. Efter 1540-talets stora bondeuppror med Nils Dacke i spetsen kom också smålänningarna att få känna på konungens repressalier, i form av stora indragningar av land till kronan.

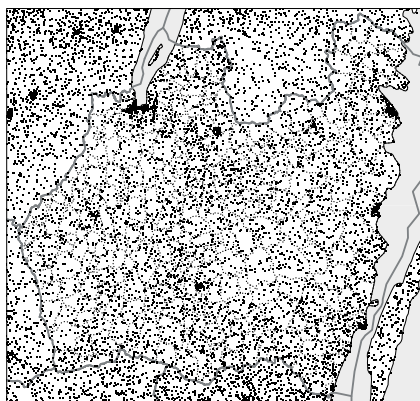

Fig. 12 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare

1600-talet var främst bruksindustrins tidevarv. Då grundades också de första glasbruken: Bökenberg (region 7), Trestenhult, Almundsryd och Midningsbråte (region 4). Det var emellertid järnbruken som lade den verkliga grunden för den senare industrialiseringen. Huseby (region 4) grundades på 1620-talet; efter följde Huskvarna (region 2) samt Lessebo, Tegnaby och Åryd (region 4) med flera. Under 1700-talet tillkom ytterligare bruk, däribland Orrefors, Diö, Klavreström och Linnefors (region 4). Tillverkningen var mångsidig och kom med åren att omfatta allt från kanoner, spisar och jordbruksredskap till grytor, spadar, spik och tråd. Ännu vid 1800-talets mitt var järnframställningen relativt lönsam.

1800-talets bruksdöd ledde till att flera järnbruk lade om produktionen till glas. Introduktionen hade skett 1836 vid Lessebo. Gynnsamt för övergången var den lokala tillgången på sand, pottaska och andra råvaror. Andra äldre järnbruk i regionen som satsade på glas var Alsterfors, Åryd och Orrefors. Glasbruken var under glansperioden 1860–1910 ca 50 stycken och speciellt koncentrerade till sydöst, i det s.k. Glasriket (region 4).

Nedgången i gjutjärnsproduktion ledde även till att många järnbruk startade en parallell produktion av papper. Det var de till bruken hörande stora skogsegendomarna som gjorde övergången till pappersframställning möjlig. Papperstillverkningen visade sig snart lönsammare än järnet. Lessebo var pionjär även på detta område och blev snart ett av Sveriges ledande finpappersbruk. Andra järnbruk följde efter.

Järnvägens utbyggnad medförde att ett flertal nya samhällen och köpingar utvecklades. Kring 1870 byggdes sträckan Alvesta-Växjö-Karlskrona. Åseda-Hultsfred knöts samman genom utbyggnaderna kring sekelskiftet 1900. Järnvägarna fick, som på många håll i landet, som konsekvens en allmän strukturomvandling av landsbygden och många kyrkor kom att hamna i skymundan. På 1930-talet fanns i Småland ca 240 mil järnväg och landskapet var det i särklass järnvägstätaste i landet. Industrin var den starkaste lokaliseringfaktorn och de flesta järnvägarna anlades och drevs av brukspatronerna. Det var således i första hand till industriorter som järnvägarna drogs och många kyrkbyar åderlätts därmed på folk och verksamheter. I vissa fall, men inte många, byggdes en ny kyrka i stationssamhället. Nässjö är ett exempel. Där uppfördes en ny kyrka 1909, fyra km från den gamla kyrkplatsen. 1700-talskyrkan på den medeltida kyrkplatsen fungerar i dag som säsongskyrka. Oskarshamn fick stadsprivilegier 1856 och en ny kyrka uppfördes tjugo år senare.

Under 1800-talet skedde fortsatta uppodlingar. Sjösänkningar och utdikningar av myrmarker ledde till att nya arealer vanns för jordbruket. Befolkningen ökade kraftigt (fig. 12 a–c). Men seklet präglades även av en emigration med få motstycken i något svenskt landskap. Den första massmigrationen utlöstes av nödåren 1868–69 men redan från 1830-talet förekommer utflyttning. Befolkningsrörelserna till städerna förstärkte den avfolkning av landsbygden som startat med emigrationen.

Under 1900-talets senare hälft minskade åkerarealen drastiskt och landsbygden är i dag glesbefolkad men inte avfolkad. De flesta har numera jordbruket som deltidssysselsättning. Flera av 1800-talets industrisamhällen fick församlingsstatus under 1900-talet och nya kyrkor uppfördes. Flera nya städer, köpingar och tätorter tillkom också, exempelvis blev Huskvarna stad 1911 och bröts ur Hakarps socken 1919. En egen kyrka stod färdig 1907 då staden blev köping. Ursprunget till tätortsbildningen kring Huskvarnafallen var det vapenfaktori som 1689 flyttats dit från Jönköping. Sedan 1971 är Huskvarna inkorporerad med Jönköpings kommun. Älmhult, vid södra stambanan, avskiljdes ur Stenbrohult som kapellförsamling

1905, blev köping redan 1901 medan en egen kyrka stod färdig först 1930. I Lessebo, som blev köping 1939, invigdes en kyrka 1960 och socknen bröts ur Hovmantorp året efter. Tätorten Lammhult i Aneboda församling fick egen kyrka 1964.

Småland är ett av Sveriges populäraste turistlandskap och har som sådant en tydlig profil. Det skogrika, småbrutna stenmurslandskap som är sinnebild för landskapet återfinns framför allt i de sydliga och ostliga skogstrakterna. En omfattande försäljning av äldre agrar bebyggelse har skett, både till inhemska och utländska köpare. 1900-talets slut kännetecknas av städernas inriktning mot service och utbildning, speciellt tydligt i residensstäderna Jönköping, Växjö och Kalmar samt i Nässjö. Utrikeshandel går över hamnarna i Kalmar, Oskarshamn och Västervik.

Karaktäristiskt för Småland i dag är den stora spridningen av småindustri med vissa centralorter för respektive bransch. Järn- och metallindustrins huvudnoder är Jönköping, Huskvarna och Norrahammar. Oskarshamn har mekanisk verkstad och varv. Den omfattande möbelindustrin har anor i 1800-talets träindustri och finsnickeri. Träindustrin samlas kring Hultsfred, Bodafors, Värnamo, Älmhult och Lammhult. Pappersmasse- och pappersindustri är lokaliserade till Munksjö, Lessebo, Strömsnäsbruk och Mönsterås. Huskvarna vapenfabrik och tändstickfabriken i Jönköping är företag som har varit internationellt kända. I dag har IKEA i Älmhult en världsomspännande marknad. Även livsmedelsindustrin är betydelsefull. Gnosjötrakten är känd för sin speciella karaktär av småföretagande och uppfinningsrikedom, den s.k. Gnosjöandan.

Kyrkornas läge i landskapet

Biskop Esaias Tegnér (1824–46) har bl.a. gått till historien som den store kyrkobyggaren och för att stundom gått bryskt fram i sin byggnadsiver. Sannolikt har domen över honom varit väl hård; många kyrkor var alltför små för de snabbt växande församlingarna och ofta i dåligt skick. En mycket stor andel av landskapets kyrkor var dessutom av trä och ansågs behöva ersättas av mera beständiga stenkyrkor. Tegnér skaffade sig goda kunskaper om församlingarnas folkmängd och potentiella tillväxt. Tidens arkitektoniska ideal var ett rymligt kyrkorum i ett högt och fritt läge och biskopen föreslog ibland själv nya lägen för kyrkorna (se vidare nedan).

Det var även bland sockenborna ett ofta uttalat önskemål, att kyrkan skulle synas vida omkring och vara en prydnad för socknen, men det var också av byggnadstekniska skäl i vissa fall nödvändigt att omlokalisera kyrkan, eftersom den nya byggnaden krävde både större plats och stadigare underlag. Flera av de övergivna medeltida kyrkplatserna ligger i låglänta, strandnära lägen, exempelvis Berg, Kalvsvik, Tolg och Älmeboda, alla i Varend (region 4), och efterföljarna fick i dessa fall ett högre läge.

Det finns emellertid exempel på medeltida kyrkplatser som ligger högre än efterföljarna, exempelvis Jät, likaså i Varend (region 4), och Tryserum i Tjust (region 5). Ruinen av Uknä medeltida kyrka (fig. 14) har ett högt läge i Uknädalen men efterföljaren ett ännu högre. Hannäs medeltida kyrka i Norra Tjust låg högt på en markerad udde, vars namn, Viudden, antyder att platsen varit en förkristen kultplats. Även några andra kyrkor ligger på uddar, ett läge som också förekommer i andra landskap, så exempelvis Mortorp i Möre (fig. 11) och Sandvik i Finnveden, vid gränsen mot Västergötland

Sjösänkingsprojekten under 1800-talets senare hälft, samt i landskapets östra del landhöjningen, fick till konsekvens att många kyrkor förlora-

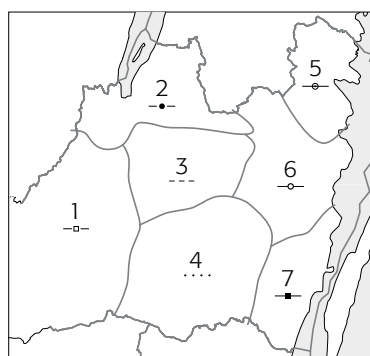
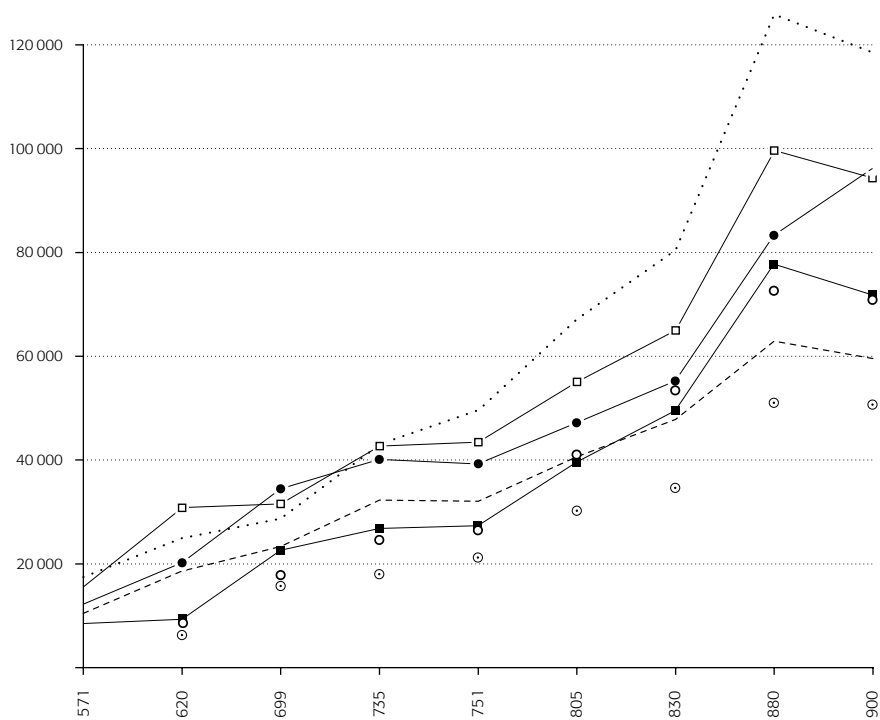

Fig. 13. Befolkningsutvecklingen i Smålands sju topografiska regioner 1571–1900. Efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Församlingarnas regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet.

de sin ursprungligt nära kontakt med vattnet. Gladhammars kyrka (region 5), Hälleberga (region 4) och Törnsfalls (region 5) kyrkor samt Järeda, Misterhults, Södra Vi och Tuna kyrkor (region 6) har alla tidigare haft ett mera sjönära läge. Växjö domkyrka låg vid anläggandet alldeles vid Växjösjöns strand. Men många kyrkor ligger ännu i dag helt nära en sjö, exempelvis Almundsryd, Vissefjärda, Södra Sandsjö, Långasjö och Urshult vid landskapsgränsen i söder samt Odensvi och Hjorted i Tjust.

Även kyrkorna i Barnarp, Bredestad, Järnsnäs och Säby (region 2), samt Almesåkra, Hjartlanda, Norra Sandsjö, Näsby, Näshult och Ramkvilla (region 3) ligger nära sjöstränder. Likaså gör de medeltida kyrkplatserna i Skirö och Hultsjö i sistnämnda region. I landskapets västra och mellersta delar finns också kyrkor i sjönära lägen, exempelvis Agunnaryd, Bolmsö, Gnosjö, Kulltorp, Odensjö, Stenbrohult, Södra Hestra, Södra Ljunga, Tannåker, Tutaryd och Åker (region 1) samt Aneboda, Blädinge, Härlöv, Linneryd, Ljuder, Vederslöv och Öjaby (region 4).

Kronoberg är landets sjörikaste län och generellt har praktiskt taget alla kyrkor någon form av vattendrag inom några hundra meters avstånd. Längs de viktiga kommunikationsstråken har flera kyrkor uppförts under medeltiden. Så återfinns längs Lagans dalgång Värnamo, Hångers, Tännö, Dörrarps, Berga, Hamneda, Kånna, Ljungby och Traryds kyrkor, medan kyrkorna i Norra Unnaryd, Färgaryd, Långaryd, Mulseryd, Villstad och Öreryd är belägna längs Nissans dalgång.

I landskapet som helhet var det sena 1700- och hela 1800-talet en period av mycket intensiv kyrkoförnyelse. Många medeltida kyrkor ombyggdes, eller revs och ersattes. Småland är det landskap i södra Sverige som haft störst andel träkyrkor, vilket naturligtvis bidragit till det höga antalet kyrkorivningar. Det är även ett av de landskap som har numerärt flest övergivna kyrkplatser (fig. 15). Förutom att en ny kyrkplats kanske valdes på grund av ovan nämnda ideal och krav fanns ofta önskemål om en mer centralt belägen kyrka. Vissa kyrkor hade nämligen allt sedan uppförandet ett apart läge i förhållande till den dåtida bygden, något som antyder att kyrkan uppförts i anslutning till en enskild sätesgård före sockenbildningen. Det var i

Fig. 14. Ukna kyrkoruin ligger på en brant kulle nere i Uknadalens odlings- och beteslandskap i Norra Tjust. Foto N. Afzelius 1944, ATA.

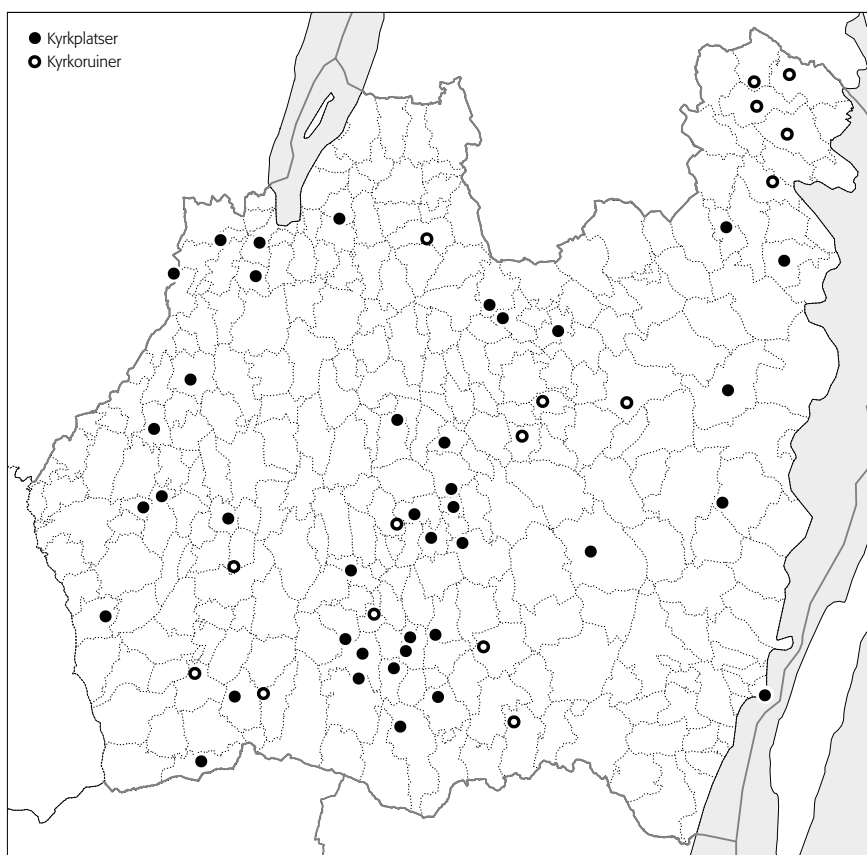
sådana socknar som ett nytt läge ofta föredrogs då nybyggande senare blev aktuellt. Bland dessa omlokaliserade kyrkor märks dels de som kommit att bli självklara beståndsdelar i ett sockencentrum, dels sådana vars lägen inte genererat i dag levande kyrkomiljöer, bosättning eller andra verksamheter. I den första gruppen kan Hångers (region 1), Edshults, Hjälmseryds (region 3) samt Bergs och Älmeboda (region 4) nya kyrkor nämnas. Till den senare gruppen hör Sjosås, Jäts, och Drev-Hornaryds nya kyrkor (region 4) samt Hults nya kyrka (region 2). En tidigt omlokaliserad kyrka finner vi i Tryserum i Tjust (region 5), där kyrkplatsen år 1784 flyttades cirka en mil österut på initiativ av ägaren till sätesgården Fågelvik. I kyrkomiljön har senare tillkommit skola, hembygdsgård m.m. och befolkningstyngdpunkten ligger i dag tydligt i församlingens östra del.

Sockenstorlek

Merparten av landskapets socknar har en area över 100 km², men i gränsbygderna mellan höglandet och kustremsan i öster ligger ett band av socknar som är större än 300 km² (fig. 16). De minsta socknarna, under 80 km², återfinns i ett band från norr till söder kring sjösystemen i landskapets mitt. Ytmässigt små socknar finns också kring Bolmen samt kring Vätterns sydspets och i enstaka fall längs västgötagränsen. Med undantag av södra Möre är socknarna i landskapets östra delar större än i de övriga delarna.

Generellt kan sägas att areellt små socknar förekommer i tidiga centralbygder med tillgång till odlingsbar jord och som därmed haft större försörjningspotential än skogsbygderna. Emellertid kan tidiga centralbygder även förekomma i stora socknar, eller inom socknar som under medeltiden varit relativt stora till ytan men som senare delats. Så var de i dag små socknarna i södra Möre under medeltiden betydligt större, och sträckte sig då upp i

Fig. 15. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Av de 57 markerade kyrkplatserna kan 12 knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan församling: Eke (uppgått i Dädesjö), Hallsjö (i Dörarp), Gårdveda (i Målilla med Gårdveda), S:ta Birgitta och S:ta Gertrud (i Kalmar), Jära (i Mulseryd), Vallgårda (i Norra Ummaryd), Sandersyd (i Norrahammar), Skärbäck (i Ramkvilla), Norra Rottne (i Söraby), Tegnaby (i Hemmesjö med Tegnaby) och Tofta (i Tävelsås). Medeltidssocknen Sanna uppgick tidigt i Ljungarum. Platsen för kyrkan är dock inte säkert känd. De resterande på kartan markerade kyrkplatserna utgörs av äldre lägen för församlingens huvudkyrka. Jfr fig. 125.

skogsbygderna. En extensiv järnhantering kan kanske vara orsak till dessa socknars tidigt utsträckta form.

Till följd av de danska räderna införlivades Hallsjö socken i Finnveden med Dörarp kring sekelskiftet 1600. Under 1600-talet och tidigt 1700-tal tillkom emellertid även ett flertal kapellförsamlingar, främst i östra Småland. Till dessa hör bl.a. Kristvalla, Loftahammar, Långemåla och Östra Ed. En period av mer omfattande församlingsreduceringar inträffade från 1700-talets senare del samt under 1800-talet. Orsakerna hade ekonomiska förtecken, nämligen bristande befolkningsunderlag för prästlön och kyrkunderhåll. Flera små socknar, främst i Varend, förmäddes under denna tid till att bygga ny gemensam kyrka. De ”kyrkoförlorande” socknarna var alla mindre än 40 km². De s.k. sammanbyggingarna förordades under denna period av myndigheterna och resulterade i en förändrad bebyggelsestruktur. I vissa fall byggdes den gemensamma kyrkan nära sockengränsen, som i Lannaskede-Myresjö (region 3). I andra kom den större socknen genom röstningsförfarandet att vinna kyrkplatsstriden, vilket ofta fick konsekvenser för bebyggelse- och infrastrukturen. Det var den ”kyrkovinande” socknens kyrkby som kom att expandera, på bekostnad av den kyrkoförlorande socknens. En viss avmattning i besöksfrekvensen märktes även bland kyrkoförlorarna, bland annat till följd av den längre kyrkvägen.

Kyrkojord

Även om kyrkans jord till stora delar indrogs i samband med reformationen ger kartorna indikationer på variationen i det äldre kyrkliga jordinnehavets arrondering. Så är exempelvis kyrkor i vissa socknar helt omgivna av kyrkojord, medan åter andra verkar sakna kyrkojord helt. I allmänhet finns dock kyrkojord närmast kyrkan, där skola och ofta prästgård är uppförda.

Generellt kan sägas att många av de tidiga kyrkorna i Småland genom sitt från bygderna avskilda läge verkar tillkomna snarare som gårdskyrkor än som byggda av och för en bondegemenskap. Emellertid finns även exempel på socknar där den ursprungligen som gårdskyrka uppförda kyrkan är centralt belägen inom socknen som Vederslöv (region 4) och Agunnaryd (region 1).

Iögonfallande är de ofta stora avstånden mellan kyrka och prästgård. I vilken utsträckning detta är ett ursprungligt fenomen är ovisst. Det förefaller generellt ha varit kyrkans ambition att om möjligt samlokalisera prästgården med kyrkan, men framför allt att utskifta prästgårdsägorna från den ofta starkt ägoblandade inägomarken i byarna.

Strömmande vattendrag på prästgårdsmarken är ett annat intressant fenomen. Dessa har använts som kraftkällor och en stor intressent i detta sammanhang var Nydala kloster (region 3), vilket lade under sig en mängd kvarnar och outbyggda forsar. Detsamma gällde biskopsbordet. Kanske har prästgårdarna i exempelvis Bringetofta (region 3), Dannäs (region 1), Rumsquilla (region 5) eller Kristdala (region 6) haft vattendrivna anläggningar som kunde ge intäkter till kyrkan? Ett sent exempel utgör Åsenhöga prästgård (region 1) för vilken ett privilegiebrev för vattenslägga utfärdades 1814.

Miljön kring kyrkan

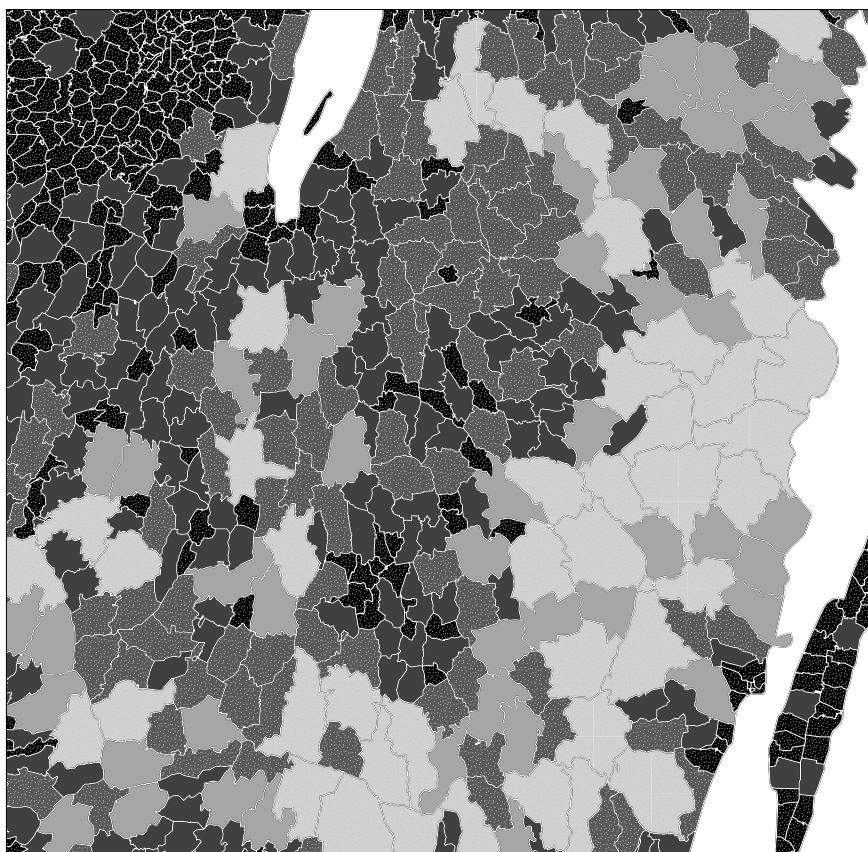
Liksom landets kyrkor i gemen ligger många av Smålandskyrkorna något avsides, i utkant av byn eller samhället. Kyrkorna ligger också anmärkningsvärt ofta längs eller vinkelrätt mot vägen. Detta är ett särdrag som skiljer dem från det i andra sydsvenska landskap vanliga läget – vägkorset – vilket hör slättlandskapet till. I stället har en öppen plats omedelbart utanför kyrkmuren utbildats, en regelrätt kyrkbacke som även i kartorna ibland benämns ”Kyrkplan” eller ”Kyrkbacken”. Kring denna öppna plats har de sockengemensamma byggnaderna grupperats. Det något avskilda läget beror delvis på att kyrkan byggts på yttersta änden av en terrass eller avsats. Kyrkan kan därigenom ha ett mycket högt läge och synas långt från ett håll, medan kyrkplatsen ur en annan vinkel, oftast från själva byn, inte utmärker sig höjdmässigt från kringliggande bebyggelse.

Ett tydligt särskiljande drag uppvisar de småländska bruksmiljöerna, vilka i hög grad avviker från exempelvis de uppländska. I Småland har bruksutvecklingen varit en annan och brukspatronen inte haft samma inflytande över kyrkan. Att kyrkan byggs och inregleras i bruksmiljön är inte lika tydligt här. Vid vissa bruk har dock sockenkyrkan en viss koppling till bruksmiljön, t.ex. i Östra Ed, Västra Ed och i Överum där kyrkan ligger i parken strax intill brukets huvudingång, samtliga tre i Norra Tjust. Andra bruk, t.ex. Ankarsrum och Bruzaholm, utbildade aldrig egna församlingar. I vissa fall kunde dock bruken fungera som lokaliseringsfaktorer för kyrkor; i Öja (region 4) byggdes ny kyrka närmare Gransholms bruk år 1854. Os bruk i Gällaryds socken (region 1) fick egen kyrka först 1931.

Påfallande många av Smålands kyrkor ingår i en fortfarande levande miljö. Få landskap kan mäta sig med Småland vad gäller antalet ännu bevarade och använda sockenhus. Det rör sig i allmänhet om äldre skolor eller sockenstugor, vilka nu fungerar som församlingshem eller bygdegårdar. Omvandlingen har skett ungefär mellan åren 1950 och 1980. Men det finns också många äldre kyrkskolor som ännu är i drift även om antalet kontinuerligt minskar. På sina håll har de kompletterats med nybyggen; ibland hyser de barnomsorg. Även äldreboendet är fortfarande lokaliserat till kyrkans

Fig. 16. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek.

Ytstorlek i km²
 0-50 50-100 100-150 150-200 över 200

närhet även om byggnaderna i allmänhet är uppförda under 1900-talets senare del. Man kan för Smålands del i högsta grad tala om en plats- och verksamhetskontinuitet i och på de kyrkliga och forna sockengemensamma fastigheterna. Kyrkor som tillsammans med sockenbyggnaderna utgör en både levande och bebyggelsehistoriskt värdefull miljö finns bland annat i Dannäs och Tofteryd (region 1), Höreda (region 3), Furuby, Tolg och Ör (region 4) samt Ukna (region 5). Vid Linneryd (region 4), Nävelsjö (region 3) samt Tryserum och Västra Ed (region 5) samverkar flera generationers bebyggelse i en levande miljö.

Kyrkor i välbevarade sockencentrum finns även i socknar som Angelstad, Bolmsö och Södra Hestra (region 1), Haurida och Vireda (region 2), Bringetofta, Karlstorp och Mellby (region 3), Blädinge (region 4), Hallingeberg (region 5) samt Kråksmåla (region 6). En sammanhållen miljö finns i Dalhem (region 5), där sockenbyggnaderna bildar en halvcirkel omedelbart utanför kyrkogårdsmuren. I Mistelås (region 4) finns en innehållsrik och tilltalande miljö, där kyrkans funktion som andlig och världslig samlingsplats för bygden kommer till uttryck genom de välbevarade sockenbyggnaderna längs bygatan. Kyrkbyn har här ett isolerat läge i skogsbygden (fig. 17).

På många håll i Småland ligger kyrkan närmast insprängd bland bebyggelsen och själva kyrkplatsen är trång. Detta har förstås att göra med topografin. Kyrkan kan exempelvis ligga ”mitt i byn” på en mindre avsats, vilken gör utvidgning för exempelvis parkeringsplatser svår eller rent av omöjlig. Avvägningen mellan bekvämligheten för bilburna besökare och turister å ena sidan och skydd av en känslig miljö å den andra kan lätt leda till att kyrkomiljön splittras och helheten går förlorad. Pelarne är en av de kyrkomiljöer som utsätts för ett mycket starkt turisttryck och där parkeringsplats och miljöstation gör ett olyckligt intrång mellan sockenbyggnader och

kyrka (region 6). Även nära den lilla träkyrkan i Granhult (omslagsbild, fig. 24–25) med sin komministergård finns numera en stor iögonfallande parkeringsplats (region 4).

Den största gruppen kyrkor är trots allt de som ligger mer eller mindre avskilt från bebyggelsen men med prästgård och ofta skola i närheten. Så ligger Hagshults, Hallaryds, Hinneryds och Vrå kyrkor (region 1), liksom kyrkorna i Bankeryd, Norra Unnaryd och Ölmstad (region 2) samt Näshult (region 3). Som exempel på avskilt belägna kyrkomiljöer med flera välbevarade sockenbyggnader kan nämnas Gladhammar och Törnsfall (region 5) samt Arby (region 7).

Generellt har kyrkorna i Kalmar län ett läge mer knutet till bebyggelsen än vad kyrkorna i Kronobergs och Jönköpings län har, vilket främst beror på att Kalmar län är det mest tätbefolkade. Några medeltida kyrkor som tidigare legat i landsbygdsocknar är i dag omgivna av stads- eller förortsbebyggelse, exempelvis Madesjö kyrka i Nybro (region 7). Socknarna kring Kalmar har också semiurban prägel, mellan de stora utfartslederna och i anknäring till flygplatsen. Kring Jönköping har stadsbebyggelsen trängt in i och omgärdat den medeltida sockenkyrkan i Järstorp. Även i vissa landsbygdsocknar, exempelvis Norra Hestra (region 1) och Nöbbele (region 4), har kyrkorna genom bebyggelsens utbredning fått ett mer centralt läge än de haft tidigare. Kring Öjaby kyrka har numera Växjö norra förorter expanderat.

Inne i de gamla stadskärnorna ligger i allmänhet kyrkorna vid torget enligt medeltida stadsbyggnadsideal. Domkyrkan i Växjö ligger i anslutning till äldre stadsbebyggelse och med en tydlig koppling till Stora torget och landshövdingeresidenset. I Kalmar byggdes domkyrkan i direkt anslutning till renässanstorget, sedan staden under 1600-talet flyttats till Kvarnholmen. I den medeltida staden fanns flera kyrkor men, förutom den s.k. Bykyrkan, är dessa i dag försvunna och deras läge ovisst. I Västerviks föregångare Gamleby, samt i Vimmerby och Värnamo ligger kyrkorna däremot högt och ett stycke från själva torgområdet. I Västervik ligger den medeltida S:ta Gertrud omgiven av kyrkan tillhöriga byggnader mitt i en äldre

Fig. 17. Mistelås kyrkby. Kring den reveterade och vitkalkade träkyrkan, ursprungligen uppförd 1723 men senare tillbyggd, ligger bl.a. prästgård, skolhus och kyrkstallar. Foto Jan Norrman, RAÄ.

välbevarad stadsbebyggelse. 1800-talskyrkan har här ett dominerande läge nära järnvägen i utkanten av den äldsta stadskärnan.

Inte sällan finns prästgårdsbyggnader i flera generationer i kyrkans närhet. Ibland har de gamla prästgårdarna byggts om till församlingshem och är således ännu i kyrkans ägo. Många har emellertid avstyckats och sålts. Denna utveckling tog fart under 1900-talets senare decennier. Vissa prästgårdar tjänar nu som vandrarhem, exempelvis i Hjälmseryd (region 3) och Södra Ljunga (region 1). I kulturresevatet Åsens by i Haurida socken (region 2) ingår den gamla komministergården i den bevarade byn.

Det finns ännu relativt många välbevarade kyrkstallar i landskapet, exempelvis i Rydaholm och Villstad (region 1), Mellby (region 3), Linneryd, Ljuder, Långasjö och Vissefjärda (region 4), Hallingeberg (region 5) samt Madesjö (region 7). I de flesta fall har stallarna i dag nya användningsområden, som garage och redskapsbodar, museer eller vandrarhem.

I Dädesjö (region 4) bildar den medeltida kyrkan tillsammans med 1700-talskyrkan, två generationer prästgårdar samt skola (från 1886, nu församlingshem), kyrkstallar (från 1920-talet) och loftbod en alldeles speciell miljö (fig. 18). I närheten av kyrkan finns även några bodar på den forna marknadsplatsen bevarade, ett förhållande som visar det rumsliga sambandet mellan den kyrkliga och den profana mötesplatsen.

På många håll märks en speciell känsla av nostalgi kring den gamla rivna medeltidskyrkan. I Gladhammar (region 5) har gravkapellet byggts som en kopia av den gamla träkyrkan. I Edshult har en skalenlig kopia av socknens gamla kyrka uppförts i anslutning till församlingshemmet. I Norra Solberga (region 2) används den gamla kyrkan som gravkapell. I Kvenneberga (region 4) uppfördes år 1983 ett kapell på den år 1842 rivna kyrkans plats och i Gårdveda (region 6) har ett kapell inretts i klockstapeln på den gamla kapellplatsen. Den medeltida kyrkan och den senare uppförda kan ibland tillsammans bilda en intressant miljö, där kontrasterna mellan den lilla medeltida och den betydligt större senare uppförda kyrkan är tydliga. Exempelvis kan nämnas kyrkplatserna i Agunnaryd, (region 1) Vederslöv (region 4) och Västra Ed (region 5).

Några av de församlingar som blev av med sin egen kyrka i samband med 1800-talets många sammanbyggningar har behållit sin gamla kyrkogård. Likaså är flera av de tidigare ur bruk tagna medeltida kyrkorna i dag restaurerade och används, speciellt sommartid, för kyrkliga förrättningar. Kyrkplatser utan nämnvärda lämningar efter kyrkan underhålls i skiftande

Fig. 18. Dädesjö kyrkby. Dädesjö gamla kyrka ligger i bildens mitt, den gamla prästgården uppe till höger och den nya i förgrunden. Till kyrkomiljön hör även kyrkstallar, en loftbod samt ett skolhus från 1886, nu församlingshem. Den öppna ytan till vänster om den nya kyrkan är marknadsplatsen med medeltida anor. Foto Jan Norrman, RAÄ.

grad. Ofta är ett minneskors rest. Ibland hålls där friluftsgudstjänster, dop och vigslar, vissa har fått nya enkla klockstaplar av trä.

Sammanfattningsvis kan sägas att det inte går att göra de småländska kyrkomiljöerna rättvisa genom att räkna upp endast några exempel. Det finns alldeles för många som är värda att nämnas. Typiskt för Smålandskyrkan är det lite avskilda läget, men inom synhåll från bygden, mycket ofta med prästgård och skola. Miljön är levande genom att de gamla kyrkskolorna i stor utsträckning fortfarande används, antingen i sin ursprungliga funktion eller som dag- eller fritidshem, men allra oftast som församlingshem. Inte sällan är skolhuset kompletterat med modernare skolbyggnader. Ca 20 procent av landskapets kyrkomiljöer ingår också i riksintresseområden.

Källor och litteratur

- Berglund, Bengt: *Småländsk järnhantering under 1000 år, 1, Järn i Småland. Forskningsläge, utgångspunkter och övergripande resultat*, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 34, 2000.
- Ferm, Olle m.fl.: *Småland*, DMS 4:1, 4:2, 4:4, 1987-99.
- Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780-1880*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 127, 2004. Diss.
- Hansson, Martin: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*, Lund Studies in Medieval Archaeology 25, 2001. Diss.
- Historisk statistik för Sverige, 1, Befolkning 1720-1950*, 1955.
- Holmér, Gunnel: *Glasriket, i "Redia" Kronobergare*, 1999-2000.
- Larsson, Lars-Olof: *Småländsk medeltid*, 1986.
- Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997 med särskild hänsyn till perioden 1571-1751*, 2000.
- "Redia" Kronobergare. *En historia om Kronobergs län från historiens gryning till millennieskiftet 2000*, red. Lennart Johansson, Kronobergsboken 1999-2000.
- Rydén, Josef: *Industri med fördröjning*, i "Redia" Kronobergare, 1999-2000.
- Sporrong, Ulf: *Odlingslandskap och landskapsbild*, RAÄ, 1996.
- Sveriges Nationalatlas. Berg och jord*, red. Kurt Fredén, 1994.
- Sveriges Nationalatlas. Kulturlandskapet och bebyggelsen*, red. Staffan Helmfrid, 1994.
- Sveriges Nationalatlas. Kulturminnen och kulturmiljövård*, red. Klas-Göran Selinge, 1994.
- Tollin, Clas: *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 101, 1999. Diss.
- Vestbö-Franzén, Aadel: *Råg och Rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550-1700*, Jönköpings läns museum, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 132, 2005. Diss.
- Österberg, Eva: *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Historisk-filosofiska sektionen, Lunds universitet, 1971. Diss.

Bänklängder

av Helena Hoas och Margareta Kempff Östlind

Från 1600-, 1700- och 1800-talen finns ett relativt stort antal bevarade förteckningar över hur sittplatserna i kyrkorummet var fördelade mellan sockenborna. Av nästan 300 socknar har mer än hälften sådana bänklängder bevarade. Många av socknarna har två till tre längder vardera och merparten härstammar från 1600- och 1700-talen. De äldsta kända förteckningarna kommer från Gränna, 1591 och Flisby, 1592, medan den senaste är från Döderhult, 1889. Materialet från 1800-talet är annars sparsamt. Bänklängderna är ofta svårtydda med många överstrykningar och ändringar. Osäkra uppgifter redovisas därför inte i den följande förteckningen (tab. 2, sid. 38–39).

I förteckningarna angavs namnet på gården, såsom ofta var fallet i jordbruksbygder. Personnamn förekommer sällan. Gårdens eller hemmanets storlek har varit den dominerande fördelningsprincipen under 1600-talet, medan det blev allt vanligare att dela platserna efter lottning under 1700-talet och med efterföljande årsvisa så kallade stolsroteringar. Detta betydde att man flyttade fram en bänkrad vid en bestämd tid på året, vanligen vid första söndagen i advent. I många fall är det tydligt uttryckt att denna form av fördelning var avsedd att undvika tvister bland sockenborna. Eftersom roteringen skedde efter ett visst förutbestämt mönster och varje år, kan kanske avsaknaden av längder under 1800-talet bero på att det inte längre tycktes nödvändigt att upprätta längder för sittplatsernas fördelning. Vid denna tid hade också flertalet kyrkor nybyggs eller tillbyggs och platstillgången hade därigenom utökats kraftigt. Lottningen tillgick vanligen så att hemmanen indelades gruppvis eller, som det också kallades, i stollag, med två eller flera hemman i varje grupp, beroende på hur många sittplatser bänkarna rymde.

Huruvida grupperna var utvalda enligt något hierarkiskt system eller inte är svårt att avgöra utan en mer ingående undersökning av gruppernas sammansättning med avseende på hemmansstorleken och andra faktorer som kan kasta ljus över denna frågeställning. I många fall var också de främsta bänkarna, vilka var avsedda för socknens herrskapsfolk, och de bakersta, avsedda för de mindre bemedlade såsom båtsmän, torpare, soldater och inhysesfolk, undantagna från lottning och rotering. Ibland finns noterat om bemedlade och obemedlade hemman hölls åtskilda eller tillhörde samma stollag.

Det mest framträdande draget hos de småländska bänklängderna jämfört med motsvarande material från andra landskap är att antalet tvister i samband med bänkfördelningen tycks vara något fler. Det var inte heller helt ovanligt att en bänkfördelning som bestämts i sockenstämman blev

Tab. 2 (s. 38–39). Bänkdelningsprinciper i Småland under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och år då noteringar om bänkdelening är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter: hemman, lottning eller hyra. Vissa bänkdelningslistor kan inte dateras med säkerhet, ibland går det inte heller att utläsa vilken princip som använts.

Adelöv <i>Hemman:</i> 1691	Bäckaby <i>Hemman:</i> 1740-tal, 1744	Frödinge <i>Hemman:</i> 1661, 1742-46	Hultsjö <i>Hemman:</i> 1758
Agunnaryd <i>Hemman:</i> 1622, 1671	Bäckebo (?): 1690, 1713 <i>Hemman:</i> 1732	Furuby <i>Hemman:</i> utan år, 1669	Hylletofta <i>Hemman</i> (?): utan år
Algutsboda <i>Hemman:</i> 1666, 1688 <i>Lottning:</i> 1769	Bäckseda (?): 1687	Förlösa <i>Hemman:</i> 1713	Hälleberga <i>Hemman:</i> 1684, utan år
Almesåkra <i>Hemman:</i> 1672, 1696	Bälaryd <i>Hemman:</i> utan år	Gamleby <i>Hemman:</i> 1654, 1700-40, 1777, 1833	Härlunda <i>Hemman:</i> 1679, 1727
Almundsryd <i>Hemman:</i> 1664, 1833, utan år	Dalhem <i>Hemman:</i> 1665-81, 1758	Gislaved <i>Hemman:</i> 1781	Hässleby <i>Hemman:</i> 1787
Alseda (?): 1851	Djursdala <i>Hemman:</i> 1694-1773, 1842	Gladhammar <i>Hemman:</i> 1686	Högsby <i>Hemman:</i> 1691
Anderstorp <i>Lottning:</i> 1755, 1757- 1862	Drev <i>Hemman:</i> 1639, 1640, 1668	Gnosjö <i>Hemman:</i> 1692	Ingatorp <i>Hemman:</i> 1700-36
Angelstad <i>Hemman:</i> 1700, 1809, 1700-tal	Dädesjö <i>Lottning:</i> 1784, 1794	Gryteryd <i>Hemman:</i> 1702	Järsnäs <i>Lottning:</i> 1766, 1799
Annerstad <i>Hemman:</i> 1687	Döderhult <i>Hemman:</i> 1634, 1726, 1748, 1771, 1773, 1823-25, 1889	Gränna lands <i>Hemman:</i> 1591, 1731	Jönköping <i>Hyra:</i> utan år
Arby <i>Hemman:</i> 1634, 1715 <i>Lottning:</i> 1770	Dörby <i>Hemman</i> (?): 1610	Gränna stads <i>Hyra:</i> 1731	Kalvsvik <i>Hemman:</i> 1666, 1667, 1758
Askeryd <i>Hemman:</i> 1600-tal, 1620, 1643, 1666, 1751	Edshult <i>Hemman:</i> 1685, utan år	Gårdveda <i>Hemman:</i> 1697, 1722	Karlstorp <i>Hemman:</i> 1776 (?)-1886
Barkeryd <i>Lottning:</i> 1782, 1842, 1846	Eksjö lands <i>Hemman:</i> 1631, 1669, 1694, 1832	Göteryd <i>Hemman:</i> utan år, 1680	Korsberga <i>Hemman:</i> 1791
Barnarp <i>Hyra:</i> utan år <i>Lottning:</i> 1767, 1784	Eksjö stads <i>Hyra:</i> 1631-1848	Hagby <i>Hemman:</i> 1702-32	Kristdala <i>Hemman:</i> 1656, 1671
Björkö <i>Hemman:</i> 1665, 1689- 91, 1727, 1739, 1740	Fagerhult <i>Hemman</i> (?): 1612 <i>Lottning:</i> 1740 (?): 1847	Hagshult <i>Hemman:</i> 1691	Kristvalla <i>Hemman:</i> 1666, 1698, 1747
Blädinge <i>Lottning:</i> 1784	Flisby (?): 1592 <i>Hemman:</i> 1688-99 <i>Lottning:</i> 1832-38	Hallaryd <i>Hemman:</i> 1662, 1682	Kulltorp <i>Hemman:</i> 1690
Bolmsö (?): 1793, 1863	Fliseryd <i>Hemman:</i> 1818	Hallingeberg <i>Hemman:</i> 1688 <i>Lottning:</i> 1760	Källerstad <i>Hemman:</i> 1682, 1797
Bottnaryd <i>Hemman:</i> utan år	Forserum <i>Hemman:</i> 1656 <i>Lottning:</i> 1780	Halltorp <i>Hemman:</i> 1717 <i>Lottning:</i> 1796	Kånna <i>Hemman:</i> utan år
Bredaryd <i>Lottning:</i> 1820	Forsheda <i>Hemman:</i> 1706	Haurida <i>Hemman:</i> 1649	Källeryd <i>Hemman:</i> 1690
Bringetofta <i>Hemman:</i> 1715, 1755	Frinnaryd <i>Hemman:</i> 1695	Hjorted <i>Hemman:</i> 1630-tal- 1693	Lekeryd <i>Hemman:</i> 1742-1834
Burseryd <i>Hemman:</i> 1690, 1693, 1730, 1752 <i>Lottning:</i> 1814	Fryele <i>Hemman:</i> 1645-52 <i>Lottning:</i> 1792	Hjälmseryd <i>Lottning:</i> 1776	Lemnhult <i>Hemman:</i> 1697
Byarum <i>Hemman:</i> 1642, 1686, 1745, 1766	Fröderyd <i>Hemman:</i> 1741, 1798	Hornaryd <i>Hemman:</i> 1668	Lenhovda <i>Lottning:</i> 1663
		Hossmo <i>Hemman:</i> 1685	Linneryd <i>Lottning:</i> 1779, 1798
		Hovmantorp <i>Hemman:</i> 1653, 1691, 1771	Ljuder <i>Hemman:</i> 1681, 1751
		Hult <i>Hemman:</i> 1684, 1689	Ljungarum <i>Hemman:</i> 1600-tal, 1746
			Ljungby <i>Hemman:</i> 1686, 1689

Locknevi <i>Hemman:</i> 1643 <i>Lottning:</i> 1746	Näsby <i>Hemman:</i> 1687, 1690	Torskinge <i>Hemman:</i> 1699	Västra Ed (?): 1637 <i>Hemman:</i> 1655, 1658, 1691, 1706, 1763
Lofta <i>Hemman</i> (?): 1640	Näshult <i>Lottning:</i> 1732, 1867	Torsås <i>Hemman:</i> 1702	Västra Torsås <i>Hemman:</i> 1679, 1688 <i>Lottning:</i> 1730
Loftahammar <i>Hemman:</i> 1762, 1768, 1781, 1789, 1800 (?), 1824, 1834, 1835, 1837, 1840, 1847, 1858, 1868	Nässjö <i>Hemman:</i> 1683	Tryserum <i>Hemman:</i> 1634 <i>Lottning:</i> 1785	Västrum <i>Hemman:</i> 1686 (?)
Lommaryd <i>Lottning:</i> 1725, 1728, 1731, 1804	Nävelsjö <i>Hemman:</i> 1705, 1760	Tuna (?): 1716 <i>Hemman:</i> 1739-40	Åby <i>Hemman:</i> utan år, 1707, 1783
Långaryd <i>Hemman:</i> 1688	Odensvi <i>Hemman:</i> 1590 (?), 1776	Tutaryd <i>Hemman:</i> 1695	Ålem <i>Hemman:</i> 1636-57, 1748, 1798
Långasjö <i>Hemman:</i> 1791	Pelarne <i>Hemman:</i> 1664, 1757, 1777	Tveta <i>Hemman:</i> 1694	Ås <i>Hemman:</i> 1692 <i>Lottning:</i> 1828, 1869
Långemåla <i>Lottning:</i> 1832	Pjätteryd <i>Hemman:</i> 1680	Tävelsås <i>Hemman:</i> 1776	Åseda <i>Hemman:</i> 1688 <i>Lottning:</i> 1805
Lönneberga <i>Hemman:</i> 1692 (?): 1734	Rogberga <i>Hemman:</i> 1643-67, 1734, 1817	Törnsfall <i>Hemman:</i> 1820	Åsenhöga <i>Hemman:</i> 1692, 1730, 1700-tal
Madesjö <i>Hemman:</i> 1625, 1641, 1698 <i>Lottning:</i> 1756, 1791	Rumskulla <i>Hemman:</i> 1635, 1687, 1729, 1754	Ukna <i>Hemman:</i> 1704	Ålghult <i>Hemman:</i> 1642, 1684, 1748-1835
Malmbäck <i>Hemman:</i> 1670, 1692	S:t Sigfrid <i>Hemman:</i> 1750	Urshult <i>Hemman:</i> 1652-87	Älmeboda <i>Hemman:</i> 1662, 1720 <i>Lottning:</i> 1787, 1877
Marbäck <i>Hemman:</i> 1672, 1700, 1748	Sjösås (?): 1706 <i>Hemman:</i> 1700-tal	Uråsa <i>Hemman</i> (?): 1696	Öggestorp <i>Hemman:</i> 1685
Markaryd <i>Hemman:</i> 1683	Skatelöv <i>Hemman:</i> 1679-93 <i>Lottning:</i> 1815-58	Valdshult <i>Hemman:</i> 1691	Öja <i>Hemman:</i> 1680
Moheda <i>Hemman:</i> 1626	Skirö <i>Hemman:</i> 1707, 1762	Vederslöv <i>Hemman:</i> 1759	Öjaby <i>Hemman:</i> 1735
Mulseryd <i>Hemman:</i> 1600-tal	Skärstad <i>Hemman:</i> 1639, 1651, 1666, 1739 <i>Lottning:</i> 1842-50	Vena <i>Hemman:</i> 1615-52, 1749	Ölmstad <i>Hemman:</i> 1649
Målilla <i>Hemman:</i> 1638-46, 1727 <i>Lottning</i> (?): 1825	Slätthög <i>Hemman:</i> 1690-tal <i>Lottning:</i> 1844	Villstad <i>Hemman:</i> 1687	Öreryd <i>Hemman:</i> 1692, 1739, 1746, 1748, 1760, 1767, 1802
Månsarp <i>Hemman:</i> 1649, 1650, 1767	Stenbrohult <i>Hemman:</i> 1665	Vimmerby <i>Hyra:</i> 1733-60, 1799-1801	
Mönsterås (?): 1665 <i>Hemman:</i> 1688, 1707	Säby <i>Hemman:</i> 1680, 1692	Virserum <i>Hemman:</i> 1709	
Norra Hestra <i>Hemman:</i> 1692	Södra Hestra <i>Hemman:</i> utan år <i>Hyra:</i> 1794-1845	Visingsö <i>Lottning:</i> 1658, 1826	
Norra Sandsjö <i>Lottning:</i> 1850	Södra Ljunga <i>Hemman:</i> 1681, 1703, 1768	Vislanda <i>Hemman:</i> 1643 <i>Lottning:</i> 1794	
Norra Unnaryd <i>Hemman:</i> 1722	Södra Vi <i>Hemman:</i> 1745, 1855	Vissefjärda <i>Hemman:</i> utan år, 1727	
Nye <i>Hemman:</i> 1669, 1706	Tannåker <i>Hemman:</i> 1679-1735	Vittaryd <i>Hemman:</i> 1634	
	Tjureda <i>Hemman</i> (?): 1843	Våthult <i>Hemman:</i> 1687, 1782	
		Väckelsång <i>Hemman</i> (?): 1729	
		Västervik <i>Hyra:</i> 1657, 1664, utan år, 1669-89, 1705-09, 1712-15	

stadfäst i häradsrätten. Denna stadfästning gjordes med all säkerhet för att ge bänklängden mer tyngd och därmed bättre efterlevnad och för att undvika oenighet och tvister. Trots detta förekom tvister titt som tätt.

Under 1600-talet var fördelningen av kyrkans bänkplatser ett av kyrkorådets och i viss mån även rådhusrättens vanligaste ärenden. Ibland rörde dessa ärenden säteriernas privilegier i kyrkorummet. Inflytandet och makten mättes i stolarnas placering och det var inte alltid som det högre ståndet lyckades med att behålla sina platser. Ett exempel är Kalvsvik, där man upprättade en ny bänklängd år 1666. Enligt denna skulle Jöns Gyllensparre erhålla rum för sig och sin familj i en egenhändigt byggd och målad bänk i "all framtid". Denna framtid blev emellertid kortvarig. Församlingen beslöt redan året därpå att samma bänk skulle omvandlas till biskops- och brudstol.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i VaLa.

Sveriges Kyrkor. Se *Litteratur om Smålands kyrkor*, nedan s. 199.

Ruuth, Gustaf: "Buller och olydnad i Herrens hus", i *Från kyrkans värld*, Småländska kulturbilder, 1995.

Fig. 19. Gudstjänst i Kråksmåla kyrka 1906. Den alltsedan medeltiden traditionella uppdelningen av kyrkorummet i en kvinnsida i den norra delen och en manssida i den södra gällde då fortfarande. Kyrkan uppfördes 1761 som den sista bland de i trakten förekommande "skeppsformiga" träkyrkorna, där det åttkantiga mittpartiet gav möjlighet till utökat bänkutrymme. Sockenbornas antal i Kråksmåla uppgick vid 1700-talets mitt till 721 personer och den inledda folkökningen fortsatte fram till sekelskiftet 1900, då folkmängden nästan tredubblats, för att sedan åter minska. Foto ATA.

Medeltidens kyrkor

av Marian Ullén

Inledning

Till skillnad från de övriga Götalandskapen var Småland uppsplittrat i många små så kallade land. Trots att såväl Småland som smålänningar omnämns i skriftliga källor från tidig medeltid tycks beteckningen Småland först mot medeltidens slut ha blivit ett allmänt accepterat samlingsnamn på detta vidsträckta och i rikets periferi belägna område, som varken rättsligt, administrativt eller kyrkligt utgjorde en enhet (se ovan). Redan omkring år 1000 är de olika landen (fig. 2) tydligt urskiljbara och bildade vid medeltidens början ett konglomerat av tiotalet bygderregioner, alla av mycket varierande storlek och bestående av en centralbygd, omgiven och avgränsad av milsvida skogar. Inte minst var ödemarksbältet mellan inlandets och kustbygdens land en svårforcerad gräns. En tydlig kulturell skillnad mellan västra och östra Småland avspeglas redan i runstensmaterialet. I östra delen av landskapet är runstenarna inte bara få utan inskrifternas innehåll och karaktär antyder dessutom att arvs- och egendomsförhållandena vid denna tid var annorlunda här än i de västra centralbygdernas runstenstäta områden (Gräslund 2002).

Smålands funktion som buffert mot de danska landskapen medförde framför allt för de sydliga landen Finnveden och Varend upprepade krigshärjningar men också ett under medeltiden alltmer viktigt handelsutbyte med grannlandet och därmed tillgång till de närmast belägna danska hamnarna. För de nordliga landen var däremot kontakterna med Östergötland väsentliga, medan kustbygden genom sin sjöfart riktade sitt intresse mot Östersjöområdet men i mycket ringa grad mot det småländska inlandet.

Trots att ett glest vägnät utbildades tidigt mellan olika centralbygder tycks kontakterna under äldre medeltid ha varit få även mellan angränsande land, vilket också framgår av det framväxande kyrkolandskapet, där variationerna är stora och tydligt regionalt avgränsade. Detta gäller även de tre stora grannlanden Finnveden, Varend och Njudung trots att dessa senast under 1100-talets senare del förenades i Tiohärads lagsaga med gemensam lagman medan övriga områden fortsatt tillhörde Östergötlands lagsaga. Att Nydala cisterciens kloster grundades 1143 i Vrigstads socken i skärningspunkten mellan de tre landen var en tydlig politisk markering från kungamaktens och Linköpingsbiskopens sida. Båda önskade en bättre kontroll över denna del av Småland. Varends utbrytning ur Linköpings stift 1169 genom tillkomsten av Växjö stift medförde här en ännu tydligare regionalisering.

Sockenbildningen i det småländska området tycks i huvudsak ha varit slutförd vid sekelskiftet 1300. Under senare delen av medeltiden omtalas

287 socknar. Antalet gäller hela området inom de nuvarande landskapsgränserna, alltså även inkluderande Mo, som under medeltiden hörde till Västergötland. Några socknar indrogs emellertid redan före eller i samband med reformationen, och vid medeltidens utgång (1550) fanns 277 huvudkyrkor i medeltida socknar eller stadsförsamlingar.

De olika landens mycket olikartade karaktär och ekonomiska förutsättningar kom att i hög grad prägla medeltidens kyrkobyggnader:

Värend, som vid medeltidens slut omfattade 62 socknar, var det folkrikaste av de små landen och hade dessutom alltsedan stiftsbildningen i slutet av 1160-talet en särställning i området. Av socknarna i Värend existerade 56 redan under 1200-talets tidigare del medan de övriga var färdigbildade senast vid mitten av 1300-talet. Växjö utgjorde centrum för de ingående fem häraderna och blev efter stiftets tillkomst biskopssäte och även säte för kulten av missionshelgonet Sigfrid. Stiftets avgränsning blev emellertid under många decennier föremål för en tvist med Linköpings stift. Striden gällde främst de båda landen Finnveden och Njudung, som bildade gemensam lagsaga med Värend. 1248 avgjordes slutligen genom påvens skiljedom att Växjö stift enbart skulle omfatta Värend, vilket gjorde stiftet till det i särklass minsta av de svenska stiftet. 1342 fick Växjö stadsprivilegier och orten stod även som stad under biskopens överhöghet.

Det till ytan vidsträckt *Finnveden* möter som begrepp redan på 500-talet, då finnvidingarna omtalas av Jordanes som en av de skandinaviska folkstammarna, och namnet förekommer även på runstenar från 1000-talet i området. Den naturliga huvudleden genom Finnveden var Lagan med omgivande dalgång. Centrum i området under förhistorisk tid var ön Bolmsö i sjön Bolmen. Under medeltiden framträdde flera centralorter eller bygdecentra, däribland Berga i Sunnerbo, som blev en viktig handelsplats vid Lagastigen. Linköpingsbiskopens planer att 1279 omvandla platsen till stad genomfördes dock aldrig. Som lokala centra i landets tre härad med tillsammans 66 socknar fungerade vidare tingsplatserna Värnamo i Östbo, Reftele i Västbo och Hamneda i Sunnerbo.

Det tredje landet i Tiohärads lagsaga, *Njudung*, var betydligt mindre än de båda andra och omfattade endast 38 socknar med Ekesjö i Vallsjö socken och Vetlanda som bygdecentra i var sitt härad. Genom sitt läge och det strategiskt placerade klostret i Nydala fick området emellertid stor betydelse redan under äldre medeltid.

De båda landen *Tveta* och *Vista* vid Vätterns södra och östra del omfattade endast 16 respektive fem socknar men var genom sitt läge centrala områden. I Tveta fanns marknadsplatsen Jönköping, som 1284 hade stadsrättigheter och blev den dominerande centralorten för ett stort område i västra och norra Småland liksom för angränsande delar av Västergötland. Till Vista, det minsta av de gamla smålanden, räknades dessutom Visingsö som genom kungaborgen vid Näs framträdde som ett politiskt maktcentrum under äldre medeltid. I det likaså i norra Småland belägna *Vedbo* med 21 socknar och med det stora skogsområdet Holaveden som gräns mot Ydre i Östergötland utvecklades Eksjö till handelscentrum och tingsplats och fick omkring 1400 även stadsrättigheter.

I *Sevede*, med gräns mot det öster om Ydre belägna Kinda och med endast 10 socknar, utvecklades på motsvarande sätt Vimmerby till tingsplats och lokalt handelscentrum med stadsrättigheter vid 1300-talets mitt. Mot Kinda gränsade också *Tjust*, där Västervik omtalas som stad 1275. I början av 1400-talet flyttades staden till sitt nuvarande läge medan den ursprungliga handelsplatsen efter hand fick namnet Gamleby. Av de övriga

östra smålanden – *Aspeland, Handbörd* och *Möre* – blev Möre längst i söder av speciell betydelse genom sitt läge vid det viktiga sundet mellan fastlandet och Öland och som gränsområde mot det danska riket. Här utgjorde Dörby och Hossmo gamla centralorter och här utvecklades handelsplatsen Kalmar till en av de viktigaste städerna i det svenska riket. Kalmar var också säte för kronans hövitsman i det stora slottslänet. Möre omtalas redan under 800-talet som svearnas land och sveakungen tycks senast under 1000-talet ha haft fasta stödjepunkter vid Hossmo och senare vid Kalmar. Som tidig kyrklig centralort i Möre omnämns Ljungby, som förblev säte för prostens i Möre. Störst av dessa östliga land var Möre och Tjust med vardera 16 socknar. De övriga omfattade tillsammans 31 socknar.

Smålands karaktär av utmark i det under tidig medeltid löst sammanfogade svenska riket är tydlig ännu under 1200-talet. Först i slutet av århundradet omnämns området stormän i större utsträckning i rikspolitiska sammanhang. Den småländska aristokratin, med ursprung i lokalsamhällets tidiga ledare och hövdingar, var dock omfattande och en stor del av jorden övergick under medeltiden i frälseägo. Utslaget på landskapet som helhet har den världsliga frälsejorden vid början av Gustav Vasas regering beräknats till ca 31 %. I många områden uppgick den emellertid till närmare 50 %. För Varend gällde 37 %. Antalet gårdar uppskattas att vid medeltidens slut ha uppgått till drygt 10 000 och folkmängden motsvarat minst 60–70 000 personer. Småland var därmed sannolikt det svenska rikets folkrikaste landskap.

Vid sidan av Nydala kloster, som förutom att vara ett andligt centrum också blev en maktfaktor i det medeltida Småland genom sitt stora gods-innehav, etablerade sig tiggardordnarna på sedvanligt sätt i de större städerna. Ett dominikanskt brödrakonvent tillkom 1240 i Kalmar och senast på 1280-talet i Jönköping. 1299 fick Kalmar även ett nunnekonvent medan Växjö först på 1480-talet fick ett franciskankonvent. I slutet av 1400-talet grundades också ett johanniterkloster i Kronobäck i Mönsterås socken norr om Kalmar. Det cisterciensiska nunnekloster som grundats i Byarum några år efter tillkomsten av Nydala kloster hade däremot redan 1230 flyttats till Sko i södra Uppland.

För den följande skildringen av kyrkobyggandets utveckling i Småland under medeltiden har den ursprungliga indelningen av området i land tillämpats. En sammanfattande analys av områdenas olika förutsättningar och de regionala särdrag som utbildades i landskapet ingår i slutavsnittet, *Smålands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria*.

Träkyrkorna

Träkyrkan var under hela medeltiden ett markant inslag i det småländska kyrkolandskapet (fig. 20) och förblev så fram till nybyggnadsperioden 1760–1860. Av de numera endast sammanlagt elva helt eller delvis bevarade medeltida träkyrkorna i Sverige återfinns sex i Småland: Granhult och Tävelsås i Varend, Stenberga i Njudung, Pelarne i Sevede samt Haurida och Vireda i Vedbo. En sjunde Smålandskyrka, kyrkan från Bäckaby i Njudung, som 1902 flyttats till Jönköpings stadspark, förstördes för några år sedan (2000) genom en anlagd brand. Detsamma har senare drabbat Södra Råda kyrka i Värmland.

Vid medeltidens slut utgjordes 95 av sockenkyrkorna i Småland av träkyrkor och i vissa av de små landen var de då fortfarande helt dominerande (fig. 41). I det till Västergötland hörande Mo härad var samtliga 12 kyrkor av trä. Fyra socknar indrogs här efter reformationen, men i de åtta

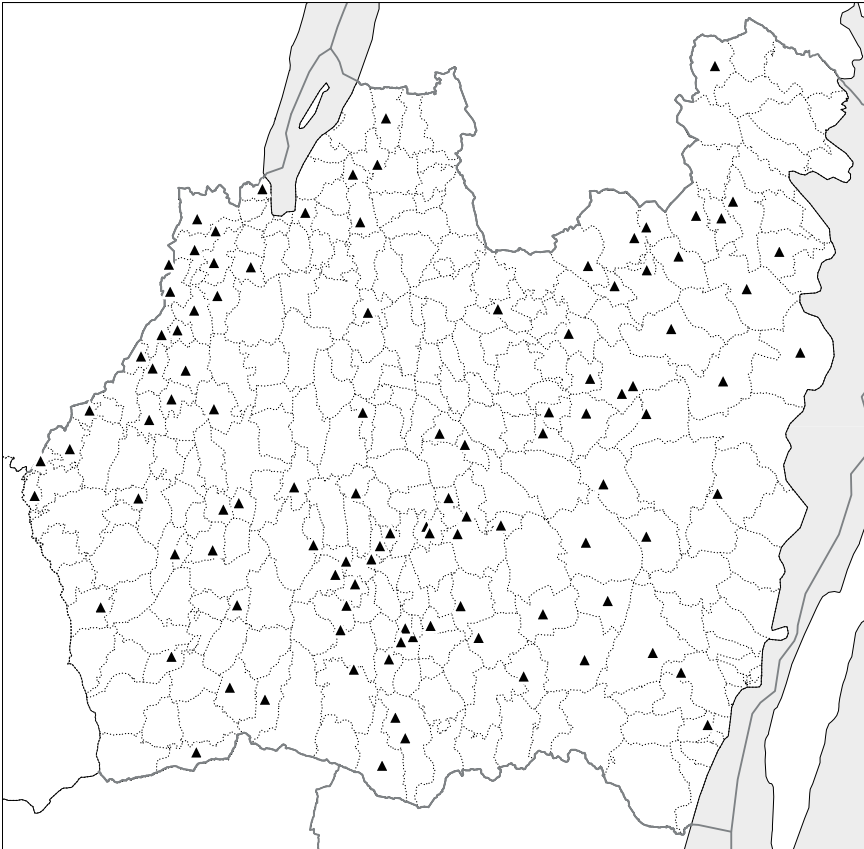

Fig. 20. Medeltida träkyrkor, belagda genom bevarade delar, arkeologiska fynd eller arkivaliska uppgifter. Av Smålands ursprungligen talrika bestånd av medeltida träkyrkor återstår i dag sex helt eller delvis bevarade, nämligen Granbult, Haurida, Pelarne, Stenberga, Tävelsås och Vireda.

återstående socknarna har de medeltida träkyrkorna även fått efterföljare av trä. En motsvarande koncentration av träkyrkor präglar också Kinds härad på andra sidan den nuvarande västgötagränsen. I de inre delarna av östra Småland dominerade likaså träkyrkorna. I t.ex. Sevede var samtliga sju kyrkor av trä. Antalet träkyrkor var omfattande även i de stora landen Varend och Finnveden. Av kyrkorna i Varend var vid medeltidens slut 27 av trä, alltså närmare hälften (45 %), och ett flertal träkyrkor återfanns här även i centralbygden runt Växjö. I Finnveden var vid samma tid 19 av trä (29 %), men här koncentrerade till de skogrika randområdena.

Endast ett litet fåtal av byggnaderna är alltså bevarade, men det arkeologiska och inte minst det arkivaliska materialet utgör ett viktigt komplement till bilden av det omfattande träkyrkobyggandet. De småländska träkyrkorna har i sin helhet tidigare dokumenterats och behandlats i Sveriges Kyrkors tematiska inventering av de medeltida träkyrkorna (Ullén 1983). I samband med inventeringen utfördes dendrokronologiska dateringar, både av flera av de stående byggnaderna och av arkeologiskt material, genom Lars Löfstrand. Undersökningarna har senare kompletterats av Thomas Bartholin (rapporter i SvK och ATA), och de tillkomna dateringarna ger liksom möjligheten till en vidare jämförelse med det samtida stenkyrkobyggandet nya aspekter på kyrkolandskapets utveckling. Senare forskning inom främst bebyggelsehistoria och medeltidsarkeologi har också inneburit nya möjligheter till förståelse av bakgrunden till de regionala skillnaderna (Liepe 1985; Wienberg 1999; Hansson 2001).

Tiohäradslagen, som ofta oegentligt omtalas som Smålandslagen, bekräftar i den bevarade kyrkobalkens text träkyrkans ställning. Lagtexten är sannolikt nedskrivet först omkring år 1300, men går i vissa delar tillbaka på en betydligt äldre tradition. Att den gemensamma sockenkyrkan förutsattes att uppföras av trä framgår av slutorden: ”Nu är kyrka satt på

syllar / och lyktad upptill med tak". De jordägande böndernas skyldighet markerades också tydlig. Det behövlige timret skulle fällas efter mantal, på samma sätt skulle nödvändiga körslor fördelas och mat lämnas "efter tillgången på boskap". Om någon försummade sin del i kyrkobygget utdömdes böter. I Östgötalagen omnämns inget material, endast att "Konungen låter kyrkobygge börja, bönderna föra det till slut". Även i Västgötalagen är emellertid träkyrkan aktuell och här fastställs noga hur församlingen skall handskas med en åldrad träkyrka i behov av renovering.

STAVKYRKORNA

Spåren efter det äldsta träkyrkobyggandet är som överallt få och till stor del slumpartade, men det tiotal belägg som hittills påträffats i Småland är viktiga bidrag inte minst till diskussionen om förhållandet mellan kyrkobygge-förhistorisk bygd och frågan om platskontinuitet. Att det tidiga träkyrkobyggandet varit betydligt rikare än vad beläggen visar, antyds emellertid av såväl runstensmaterialet som av fynden av tidiga kristna gravmarkeringar. De runstensrikaste områdena i västra Småland återfinns i östra och västra Njudungs centralbygder, i södra Vedbo och i Sunnerbo i Finnveden, här med tydlig koncentrationen till Lagastigen, samt i centrala Varend. I dessa runstensresarområden är inslaget av kristna markeringar på stenarna talrika, vilket talar för en tillkomst redan under 1000-talet av kristna begravningsplatser. Det är också i samma områden med tydligt stormannainslag som de första stenkyrkorna senare uppförts. Ett säkert indicium på en kristen kyrkogård och en sannolikt tidig kyrkobyggnad är de likaså senvikingatida gravmarkeringarna i form av kistliknande, runristade monument. Påträffade fragment av denna typ av gravmonument, som i sin fullt utvecklade form utgjordes av så kallade eskilstunakistor med ornerad lockhäll och likaså ornerade sido- och gavelhällar, har påträffats bl. a. i Kumlaby och Ströja på Visingsö och i Lannaskede (fig. 21), Vallsjö och Vetlanda i Njudung samt i Hossmo i Möre. Ornamentiken på Visingsöfynden anses genom rundjurens utformning tyda på en datering av monumenten till ca 1050–1080. Något yngre stilmässigt är däremot ornamentiken på hällarna från Lannaskede och Hossmo, som förts till perioden ca 1070–1100 (Gräslund 2002). Monumenten på Visingsö har sannolikt en direkt anknytning till den motsvarande gravkulturen i Östergötlands centralbygd, medan de tydligen något yngre monumenten i Njudung i sin tur kan ha influerats av den aristokratiska kultur som präglade Visingsö. För Hossmo i Möre är däremot ett samband med motsvarande företeelser på Öland sannolikt.

De gamla centralområdena i de olika landen var av särskilt intresse för den framväxande kyrkliga organisationen. När det gäller Varend bör en kyrka ha funnits i Växjö senast i slutet av 1000-talet. Den kristna runsten som under 1000-talets senare hälft restes av vikingen Toke över Gunnar, Grims son, och som senare murades in i domkyrkans östra kormur, vittnar om den nya religionens insteg i virdarnas land. Vid den omfattande arkeologiska undersökningen i domkyrkan 1957–58 påträffades på grund av de genom begravingar och ombyggnader omrörda jordlagren inga konkreta spår efter en träkyrka men däremot tre 1000-talsmynt som belägg för en tidig aktivitet. Ett kulturlager i domkyrkans närhet har senare kunnat dateras till vikingatid, vilket bekräftar att här funnits bebyggelse och verksamhet vid denna tid. Domkyrkans läge vid sjöstranden, där vattnet ursprungligen gick endast ett tiotal meter från kyrkans sydmur, visar att platskontinuiteten här måste ha varit avgörande då träkyrkan ersattes av 1100-talets stenkyrka.

Även i bygden runt Växjö finns belägg för tidiga träkyrkor, dock först

från 1100-talet. Stavkyrkoklankornas form och motståndskraftiga material, i allmänhet ek, gjorde dem speciellt lämpade för en sekundär användning som golvbräder. Vid en restaurering i Aringsås (Alvesta) 1928 togs såväl väggplankor av ek som en ekbjälke från en syllkonstruktion samt ytterligare några bjälkar av furu tillvara i golvläggningen. En dendrokronologisk analys av materialet gav årtalet 1116 (Löfstrand 1983). Vissa delar tycks senare ha återanvänts i en följande kyrka av liggande timmer, som mot slutet av medeltiden följdes av den nuvarande stenkyrkan (se nedan). Att en tidig stavkyrka funnits i Aringsås är inte överraskande. Kyrkbyn existerade som bebyggelseenhet omkring år 1000 och ett gravfält är beläget omedelbart öster om kyrkplatsen. En kristen runsten från området i kyrkans närhet är nu placerad vid kyrkogårdsmuren.

Mönstret med träkyrka av resvirke och efterföljande stenkyrka tycks även ha gällt för grannsocknarna Blädinge och Lekaryd. Detsamma gäller Ör, där ekplankor, som sannolikt ingått i en resvirkesbyggnad, fått en sekundär användning i en kyrkbod av skiftesverk. En dendrokronologisk analys har fastställt fällningstiden för detta ekvirke, som sannolikt ingått i en renovering av en äldre träkyrka, till ca 1309 (Bartholin 1989). Även här är nuvarande stenkyrka uppförd i slutet av medeltiden.

I Tävelsås strax söder om Växjö finns den sannolikt senmedeltida timmerkyrkan kvar i kraftigt utbyggt skick, men också här tycks en föregångare ha funnits i resvirke. 1770 uppges nämligen, att när nytt golv inlades för då något mer än 20 år sedan påträffades en del av "gambla Kyrkans timber".

Ett intressant fynd, där liksom i Aringsås material från såväl en resvirkesbyggnad som en timmerkyrka ingick, gjordes 1943 vid restaureringen av den senmedeltida stenkyrkan i Sjösås i Uppvidinge härad några mil nordöst om Växjö. Den dendrokronologiska analysen gav emellertid såväl för de kvarliggande eksyllarna till timmerkyrkan som för några av de i golvläggningen använda och bäst bevarade väggplankorna från en resvirkesbyggnad tidsbestämningen ca 1229 (Löfstrand 1983). Förmodligen var dessa väggplankor från början avsedda för en planerad reparation av en äldre kyrka. Till stavkyrkan bör också ett påträffat fragment av en nåtförsedd och ornerad plankor från en omfattning ha hört. Några tecken på att denna kyrka funnits på samma plats som de båda efterföljande kyrkorna framkom däremot inte. Av myntfynden i kyrkan tillhör de äldsta 1200-talet. Kyrkan ligger inte heller i anslutning till någon känd järnåldersbosättning, vilket tyder på att man i detta fall övergett en tidigare kyrkplats vid sockenkyrkans tillkomst.

I grannsocknen Dädesjö, där den senromanska stenkyrkan delvis står kvar, har för några år sedan framkommit indicier som tyder på att en tidig träkyrka funnits även här. Vid en undersökning av kyrkans grundförhållanden påträffades flera gravar i öst-västlig riktning under grundmurarna. Även om fynd av äldre kristna gravar inte automatiskt kan bekräfta att en tidig kyrkobyggnad funnits på begravningsplatsen är indicierna när det gäller Dädesjö mycket starka. Socken är rik på fornlämningar och tecken på stormannaintressen i bygden framträder i de skriftliga källorna redan vid mitten av 1100-talet.

Även i Finnveden har flera intressanta fynd gjorts. I Nöttja, centralt beläget i Sunnerbo härad i en flack dalgång längs Bolmän, påträffades 1950–51 i den medeltida stenkyrkans äldsta golvläggning ett mycket omfattande återanvänt material från en resvirkesbyggnad. Golvet var utom i koret i det närmaste helt intakt (fig. 22) och ett fyrtiotal väggplankor av ek togs tillvara. Även en plankor från en portalomfattning, ornerad med en skuren

Fig. 21. Lannaskede, Njudung. Senvikingatida gravmonument, s.k. eskilstunakista, nu uppställd i rekonstruerat skick i den gamla kyrkans vapenhus. De båda gavelhällarna och lockhällen påträffades i samband med kyrkans restaurering 1935–38. Lockhällens nu fragmentariska inskrift omtalar att Gunnfast tillsammans med ytterligare en person "lät lägga" stenen. Materialet är skiffer, vilket förekommer naturligt i trakten. Foto ATA.

slinga, samt stolpfragment och delar av en profileradnockås ingick i materialet (nu i Smålands museum). Vägglänkorna har liksom i Sjösås varit sammanfogade med lös fjäder. En dendrokronologisk datering av materialet har gett året 1146 (Löfstrand 1983). Inga spår efter syllstenar eller nedgrävningar kunde urskiljas under golvet och stavkyrkan tycks alltså liksom i Sjösås ha varit uppförd på annan plats. Fornlämningar från yngre järnålder saknas i kyrkplatsens närhet och av de påträffade mynten tillhör de äldsta tiden omkring 1300, vilket tillsammans med byggnadens utformning och de fragmentariska höggotiska målningarna i koret tyder på att stenkyrkan sannolikt uppförts först vid denna tid. I det närbelägna Kånna, i den smala dalgången utmed Lagan, visar däremot såväl den romanska absidkyrkans relativa byggnadskronologi som dendrodateringar på att här funnits en tidig träkyrka på samma plats (se nedan). Bygden är mycket rik på fornlämningar från yngre järnålder, vilket också är fallet i det längre norrut belägna Vittaryd, där man 1827 påträffade "klufna stora eketrän med inhuggna små gluggar och märken efter järngaller" i den senmedeltida stenkyrkans golv. Tyvärr har ingen av dessa vägglänkor bevarats. I Hånger i Östbo härad revs den dåvarande, sannolikt medeltida timmerkyrkan 1881 och även här ingick återanvända stavkyrkoklänkor i golvläggningsen. Av plankorna, som bestod av omväxlande nåt- och fjäderplänkor, togs endast tre delvis repstavsornerade plankor tillvara (i SHM). En av dessa plankor har nyligen kunnat dendrodateras till ca 1152 (Bartholin 1997). Hånger är beläget väster om sjön Vidöstern i ett rikt fornlämningsområde från yngre järnålder, och stående stavkyrkor fanns enligt arkivaliska uppgifter långt fram i tiden i två närbelägna socknar. I Kållerstad omtalas den 1764 rivna kyrkan vara uppförd av resvirke av ekplänkor och även den något tidigare rivna kyrkan i Anderstorp uppges ha varit uppförd av "ståndvirke".

Fynden av återanvänt material från resvirkeskyrkor har alltså när det gäller Varend och Finnveden påträffats i kyrkor från senare delen av medeltiden. Njudung, det tredje landet inom Tiohärad, kännetecknas däremot genomgående av ett tidigt romanskt stenkyrkobyggande (se nedan), och inga spår efter föregångare i trä har hittills påträffats här. De nämnda fynden av kristna gravmonument från 1000-talet (fig. 21) är dock tydliga indicier på en tidigare kyrkobyggnadsaktivitet. Möre i sydöstra Småland domineras likaså av romanska stenkyrkor. Arkeologiska belegg för en tidig träkyrka har dock påträffats under golvet i Arby kyrka, och även i Hossmo tycks en träkyrka ha föregått stenkyrkan. I Arby tyder sammanhangen på att det nuvarande stenkoret till 1200-talskyrkan anslutit till ett kvarstående långhus av trä med syllar och jordgrävda, takbärande stolpar. I Hossmo, där de äldsta delarna av kyrkan dendrodaterats till omkring 1120, tyder långhusets plan på att det uppförts runt ett smalare och kortare långhus av trä. Fragmenten från den nämnda eskilstunakistan från 1000-talets slut stöder dessutom antagandet om en äldre kyrka av trä.

Endast i ett fall finns en stavkyrka dokumenterad genom avbildningar och uppmätningar. Det gäller den märkliga kyrkan i Gärdserum i norra Tjust (fig. 23), vilken när den revs 1854 bestod av ett treskeppigt långhus med basilikalt förhöjt mittskepp och ett sekundärt, rakslutet kor av sten med sakristia av sten. Byggnaden är nu det enda säkra belägget för att resvirkeskyrkor av denna mera avancerade typ har förekommit i Sverige. När kyrkan revs påträffades under en av syllarna två gravar, vilket tyder på att en äldre kyrka kan ha funnits på platsen. Den egenartade kyrkan dokumenterades av fornforskaren och artisten Nils Månsson Mandelgren 1847. Av mittskeppets 16 åttkantiga stolpar har två bevarats. Den ena har nyligen kunnat dendrodateras till efter 1266 (Bartholin 1999). Dateringen

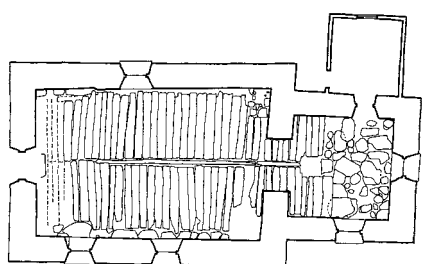

Fig. 22. I Nöttja kyrka i Finnveden påträffades i samband med kyrkans restaurering 1950 en ursprunglig golvläggning av återanvända stavkyrkoklänkor av ek. Vägglänkorna har kunnat dendrodateras till 1146. Stenkyrkan kan i sin tur genom myntfynd och målningar dateras till början av 1300-talet. Uppmätning av Jan Erik Anderbjörk och Iwar Anderson 1950. Smålands museum.

kan innebära att en renovering skett av byggnaden och att mittskeppets förhöjning eventuellt var sekundär. Två gravstenar i koret, lagda över ett högättat syskonpar omkring år 1300, tyder på att stenkoret uppförts vid denna tid för att utgöra en värdig gravplats. I södra delen av Tjust fanns ytterligare en resvirkeskyrka med lång livslängd, nämligen i Hjorted, där kyrkan 1751 omtalas som en gammal stavkyrka av "ekewärke". Enligt en schematisk teckning av Jonas Haquini Rhezelius 1634 av kyrkan, som revs 1778, var den en ordinär korkyrka med ett tillbyggt, troligen senmedeltida västtorn. I Björsäter, norr om gränsen till Östergötland, fanns däremot en arkitektoniskt rikare utformad stavkyrka med vissa beröringspunkter med kyrkan i Gärdserum. Kyrkan, som revs år 1800, var påfallande stor samt ursprungligen treskeppig liksom kyrkan i Gärdserum och omvandlades vid en modernisering under tidigt 1300-tal till en kryssvälvd sal.

TIMMERKYRKORNA

Uppförandet av resvirkeskyrkor tycks ha varit koncentrerat till 1100-talet och 1200-talets början, även om man vid senare renoveringar och ombyggnader naturligt nog valde samma teknik. Under den tidiga delen av 1200-talet övertog de knuttimrade byggnaderna den dominerande rollen. Också när det gäller timmerkyrkorna är emellertid bilden fragmentarisk eftersom endast ett litet fåtal av byggnaderna är bevarade.

De tidiga timmerkyrkorna Den äldsta helt bevarade kyrkan i den exklusiva gruppen av stående medeltida timmerkyrkor återfinns i Granhult i Varend (omslagsbild, fig. 24–25), uppförd av laxknutat furutimmer och med gavelrösten av panel. Enligt dendrodateringen är timret fällt efter år 1217 (Löfstrand 1983), vilket innebär att kyrkan sannolikt är uppförd på 1220-talet. Ingrepp i byggnadskroppen har endast skett för nya fönster samt vidgning av triumfbågen, och tillbyggnaderna inskränker sig till en sakristia, av målningarna att döma uppförd senast i början av 1600-talet, och ett vapenhus från 1723 (fig. 24). Specifikt för kyrkan är ingångarnas och fönsteröppningarnas form och placering. Av de smala, rundbågiga och uppåt avsmalnande ingångarna, som är utskurna direkt i stockarna, är två placerade mitt för varandra i långhusets västra del medan den tredje fungerar som ingång till koret. De ursprungliga, mycket små och högt sittande fönstergluggarna, en i vardera väggen, har bevarats helt intakta under senare igensättningar. Långhusets yttermått är 9,8 × 7,3 meter (fig. 35) och man har alltså hållit sig inom den normala längden för en furustock för att undvika skarvar. I Granhult är hittills inga fornlämningar från yngre järnålder kända och kyrkan är troligen socknens första kyrkobyggnad.

Den timmerkyrka som uppfördes i grannsocknen Sjöås, där de påträffade syllarna som nämnts har kunnat dendrodateras till ca 1229, fick sannolikt en motsvarande utformning. När det gäller Granhults karakteristiska planform med dubbla ingångar i långhuset och separat koringång finns motsvarigheten i områdets tidiga romanska absidkyrkor, däribland i grannkyrkan i Drev. Separat koringång blev ett vanligt inslag i områdets kyrkor oavsett byggnadsmaterial. Granhults kyrkas proportioner, fönstrens placering m.m. följer också den samtida stenarkitekturen.

Även de rivna träkyrkorna i Kalvsvik, Tegnaby och Furuby i centralbygden söder om Växjö tycks av beskrivningar och avbildningar att döma ha tillhört samma lokalt utbildade träkyrkotradition. Kyrkan i Tegnaby var när det gäller långhuset mindre än kyrkan i Granhult. Långhuset mätte ca 7,2 × 5,6 meter. När kyrkan utdömdes 1843 angavs att den endast rymde 160 personer medan socknens invånare uppgick till 475 personer.

Fig. 23. Utsikt 1829 mot Gärdserums kyrka och prästgård i Norra Tjust. Teckning av D. W. Blom. Kyrkan, som revs 1854, var en treskeppig stavkyrka med sekundärt stenkor med sakristia från omkring 1300. Foto ATA.

Socknen var en av de minsta i Varend och kyrkan var med all sannolikhet ursprungligen uppförd som gårdskyrka i "thegnens by". Kyrkogården låg enligt senare kartor på gårdsplanen till gården "Kyrkobol". Av den betydligt större kyrkan i Furuby sågade man vid rivningen 1891 ut ett väggparti med en ursprunglig fönsteröppning av samma typ som i Granhult. Genom en dendrokronologisk analys har furutimret nu kunnat dendrodateras till efter 1232 (Bartholin 1997). Till samma tradition har sannolikt flera av de rivna träkyrkorna i Varend hört.

Timmerkyrkor från motsvarande period av 1200-talet bör ha uppförts också i andra delar av Småland. I Angerdshestra kyrka i Mo har den dendrokronologiska dateringen av påträffat äldre timmer gett årtalet 1226 som riktmärke (Löfstrand 1983). Den medeltida byggnadens storlek och utseende är dock okänt och uppgifterna är också knapphändiga om de övriga medeltida träkyrkorna i området.

Från Finnveden känner vi däremot en mycket speciell typ av sannolikt romanska träkyrkor med omgång. Den nämnda stavkyrkan i Kållerstad var enligt arkivalierna försedd med en troligen sekundär utvändig omgång av furubräder med spåntak. I Burseryds, Sandviks och Pjätteryds kyrkor omtalas motsvarande omgångar. För Pjätteryds kyrka, som revs 1836, finns uppgifter om utseende och konstruktion tack vare Nils Månsson Mandelgren. Kyrkan var här uppförd av liggande timmer av furu medan omgången var uppförd av stående plankor av ek. Det är knappast något tvivel om att också dessa omgångar var medeltida. Hur de fungerat utöver att ge ett visst skydd åt själva kyrkobyggnaderna och hur denna tradition uppstått vet vi inte. I Pjätteryd omtalas på 1600-talet att omgången då användes för begravingar. 1745 nämns den som en användbar förvaringsplats. Ett intressant inslag bland Finnvedens träkyrkor var även det kapell som hörde till den omkring 1300 anlagda gården Agundaborg i

Agunnaryds socken (Hansson 2001). Byggnaden bestod enligt den delvis bevarade grunden av en ordinär koryrka.

De hög- och senmedeltida timmerkyrkorna Genom Mandelgren känner vi lyckligtvis utseendet inte bara på den märkliga stavkyrkan i Gärdserum, utan även på den likaså rivna och av allt att döma märkliga timmerkyrkan i Edshult i södra Vedbo. När Mandelgren besökte socknen 1847 hade den på flera sätt unika kyrkan redan hunnit raseras och endast grunden och enstaka byggnadsdetaljer återstod. Tack vare kompletterande uppgifter från en äldre beskrivning och från ordsbefolkningen blev det möjligt för Mandelgren att med relativt stor säkerhet utföra rekonstruktioner i bild av byggnaden. Korets utformning med absid, femsidigt bruten för att få fram en rundad form, och med tre högt sittande fyrpassformade fönster, också de med förebild i stenarkitekturen, visade att byggnadens dignitet ursprungligen var förmer än den vanliga sockenkyrkans, och det är mycket möjligt att den fungerat som gårdskyrka och bykyrka innan Edshult omkring 1340 bröts ut ur Hults socken. Den medeltida gården Edshult låg endast ett hundratal meter öster om kyrkplatsen och inom socknen fanns också ett befäst hus med vallgrav. Ägarna till gården tillhörde det förnämsta skiktet bland landets stormän och stod med all sannolikhet bakom såväl kyrkans uppförande som den gotisering av interiören med valv, invändig väggpanel och omfattande målningar som skedde under 1300-talets första hälft. Anknytningen till gården framgår också av att ägarna ännu på 1600-talet hävdade sin patronatsrätt till kyrkan.

I Vedbo fanns endast ytterligare tre träkyrkor, av vilka två är delvis bevarade. Haurida kyrka har ombyggt och tillbyggt vid flera tillfällen, men utgjordes ursprungligen av en ordinär, laxknutad timmerkyrka, som senare under medeltiden försågs först med en sakristia av sten och senare även med ett kor av sten. I Vireda, där kyrkan dendrodaterats till ca 1344 (Löfstrand 1983), utformades däremot byggnaden som en rektangulär salkyrka, men med koret avskilt i interiören genom en triumfbåge. En motsvarande skiljevåg fanns också mellan långhuset och det på västga-

Fig. 24. Granhults kyrka, Varend. Den knuttimrade kyrkan övergavs 1837, då den med Nottebäck gemensamma nya kyrkan stod färdig. Timrets fällningstid har genom dendrokronologisk analys fastställts till efter 1217, vilket innebär att kyrkan sannolikt uppförts på 1220-talet. Endast sakristia och vapenhus är senare tillbyggnader. I den välbevarade kyrkomiljön ingår även den öster om kyrkan liggande komministergården. Foto Pär Rittsel 1977, SvK:s arkiv, RAÄ.

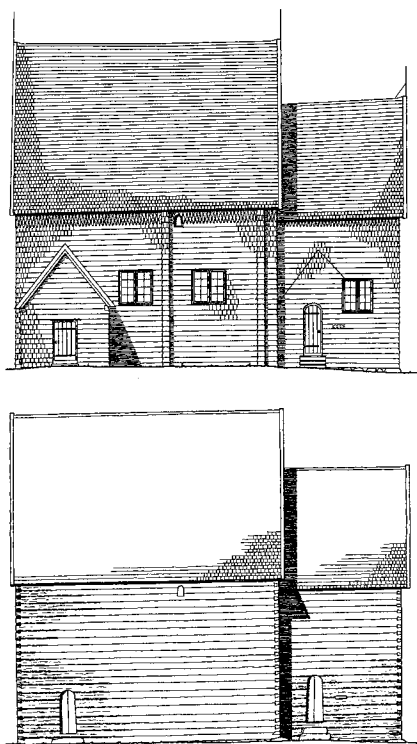

Fig. 25 a–b. Granhults kyrka.
 a. Uppmätning av den södra fasaden, 1:200. John Söderberg 1970, ATA.
 b. Rekonstruktion av byggnadens ursprungliga utseende. Marian Ullén och Gunnar Wirén 1982, ATA.

veln ridande tornets bottenvåning. Även den rivna grannkyrkan i Adelöv, också den en salkyrka med torn, tycks ha haft samma konstruktion med stabiliserande mellanväggar. De invändiga måtten för Vireda kyrka är $19,5 \times 6,7$ meter. För den något större kyrkan i Adelöv uppges de sannolikt utvändiga måtten ha varit ca 23×10 meter. De båda kyrkornas långsmala form har troligen påverkats av de salkyrkor av sten som uppstod i området vid samma tid genom ombyggnad av de romanska kyrkornas kor (se nedan).

För flertalet av de under 1700- och 1800-talen rivna träkyrkorna känner vi tack vare arkivaliska uppgifter såväl planform som storlek. Uppgifterna visar att den traditionella korkyrkan dominerade. Uppdelningen i långhus och smalare och lägre kor innebar både mindre åtgång på timmer och mindre behov av besvärande skarvningar, och plantypen förblev aktuell även under senare århundraden.

Ett flertal nya timmerkyrkor tillkom under 1300-talet, i många fall sannolikt som ersättare för utjänta resvirkeskyrkor. Till det tidiga 1300-talets kyrkobyggen hör förutom den nämnda kyrkan i Vireda även de bevarade kyrkorna i Pelarne i Sevede och Stenberga i Njudung. Till de fåtaliga träkyrkorna i Njudung och samma tid hörde också den nedbrända kyrkan från Bäckaby. Alla tre har dock till skillnad från Vireda en traditionell plan med lägre och smalare kor. Stenberga kyrka, som tidigare förmodades vara uppförd omkring 1600, har nu genom dendrokronologisk analys kunnat dateras till ca 1332 (Bartholin 1996) och därmed tillföras gruppen av medeltidskyrkor. För Bäckaby var motsvarande datering 1326 (Löfstrand 1983). Pelarne kyrka saknar däremot hittills dendrodatering, men de delvis bevarade gotiska kormålningarna visar att byggnaden uppförts senast under 1300-talets första hälft. I den östra korväggen återstår en elegant formad trefönstergrupp som tydligt efterbildar stenarkitekturen. Kyrkan utmärks också av ett träornament som senare under medeltiden fogats till långhuset. Tornet har, liksom det motsvarande tornet i Vireda, senare kapats i sin övre del och utrymmet införlivats med långhuset (fig. 35). Till 1300-talet kan också genom arkivaliska uppgifter två av de rivna kyrkorna föras. Den först år 1900 rivna kyrkan i Aneboda i Varend uppges ha varit uppförd 1346 av riddaren Karl Tukesson och hans hustru. Även denna var till planen en ordinär korkyrka liksom kyrkan i Bottnaryd i Mo, som enligt ett donationsbrev uppfördes 1335.

Pelarne kyrka var när det gäller byggnadsmaterialet inget undantag bland kyrkorna i Sevede. Alla de övriga sex kyrkorna var uppförda av trä, och av dessa fick kyrkorna i Djursdala och Frödinge även efterföljare av trä. Vid sidan av den stora salkyrkan i Vimmerby utmärkte sig framför allt kyrkan i Frödinge, också den en rektangulär salkyrka men dessutom försedd med pelare, valv och torn. Enligt en uppgift från 1700-talet hade kyrkan uppförts 1393 som ersättning för en brunnen träkyrka, och kyrkans plan och påträffat väggtimmer med rester av höggotiskt måleri styrker en datering till 1300-talet. Inslaget av frälsejord var omfattande i socknen, där godset Frödinge med Frödingehult omtalas 1370, och sannolikt fanns här, liksom i många andra fall, ett intresse från jordägarens sida att ytterligare manifesteras sin egen ställning i bygden via sockenkyrkan.

I Småland var torn en ovanlig företeelse under medeltiden (fig. 31). Endast ett trettiotal av stenkyrkorna var försedda med torn och bland träkyrkorna bildade tornkyrkorna en liten och mycket speciell grupp. I Vireda och i Pelarne (fig. 35) bestod de nämnda tornen av västtorn med i bottenvåningen samma bredd som långhuset, medan den övre delen utgjordes av en smalare tornkropp, som i exteriören red på byggnadens västgavel. Ett

torn av samma utformning fanns som nämnts också i Adelöv. En lokalt utbildad tradition tycks dessutom ha präglat en grupp av tornkyrkor med smalare västtorn som uppträder i området söder om Frödinge och Pelarne. Sannolikt senmedeltida torn omtalas här vid kyrkorna i Stenberga, Näs-hult, Fagerhult, Hjorted och Kristdala.

Till senmedeltiden hör också en liten grupp av timrade salkyrkor i Varend, där samtidigt ett flertal salkyrkor av sten uppfördes som ersättare för äldre träkyrkor (fig. 40). Till dessa nya träkyrkor hörde kyrkan i Ljuder, som dokumenterades 1848 av Mandelgren. Kyrkobyggnaden, som mätte 17 × 8 meter, var försedd med en troligen ursprunglig sakristia av sten och ett vapenhus av trä med elegant profilerad dörrromfattning. Kyrkorummet var också till både tak och väggar prytt med senmedeltida målningar.

Senare tillbyggnader Träkyrkorna blev, till skillnad från den nämnda kyrkan i Ljuder, vanligen försedda med sakristior av samma material. Endast ett tjugotal stensakristior är belagda. Separata sakristior tycks emellertid ha varit en relativt sen företeelse, något som också gäller stenkyrkorna, där även motsatsen, d.v.s. sakristior av trä var vanliga (se nedan). Endast ett fåtal av de kända stensakristiorna kan med säkerhet sägas vara medeltida. Till dessa hör den kvarstående sakristian i Sjösås, vilken som kyrkans plan visar har tillhört den timmerkyrka som föregick den nuvarande senmedeltida stenkyrkan (fig. 35). Den tunnvalvda sakristian har mycket kraftiga murar och är försedd med ett förvaringsutrymme på vinden, som är tillgängligt genom en ingång i gavelröstet. Av de bevarade träkyrkornas sakristior är endast stensakristian i Haurida medeltida liksom det stenkoret som något senare ersatte det ursprungliga träkoret. Att även koret kunde ersättas med en stenbyggnad i väntan på att man skulle få råd att omvandla hela kyrkan präglade också som nämnts den rivna stavkyrkan i Gärdserum (fig. 23). Det samma var fallet i Bankeryd inte långt från Haurida, där stenkoret enligt Mandelgrens dokumentation öppnade sig mot det treskeppiga långhuset av trä genom en spetsbågig triumfbågsöppning. Samma mönster följde man så småningom också i Hauridas grannkyrka Vireda. Här tillkom den stående stensakristian dock som ingången till koret visar först efter det att koret omkring 1500 fått sin målade utsmyckning, medan korförlängningen i form av det nuvarande halvrunda korutsprånget av sten tillhör 1700-talet. I Järsnäs, söder om Haurida, hann man fullborda koret och sakristian och även påbörja ett nytt långhus av sten, men först 1712 ersattes träbyggnaden helt. En likartad blandform präglade också den rivna kyrkan i Virserum, som enligt en avbildning från 1853 utgjordes av en påbörjad salkyrka av sten som man sedan tvingats fullborda med trä. Kor av sten omtalas också beträffande Hjortsberga och Stenbrohults kyrkor i Varend. Blandningen av material kom senare även att prägla de medeltida stenkyrkor som framför allt under 1700-talet försågs med en s.k. nykyrka av trä (se nedan).

De vapenhus som är kända är alla av trä och tycks, liksom sakristiorna, vanligen ha uppförts eller ersatts på 1600- och 1700-talen. Om den rivna kyrkan i Södra Vi i Sevede uppger dock arkivalierna att den var försedd med ett vapenhus med ”munkamålningar” och på Mandelgrens nämnda avbildning av kyrkan i Ljuder har vapenhusingången en sannolikt medeltida utformning.

Stenkyrkorna under äldre medeltid, 1100–1350

Vid 1200-talets slut var de småländska sockenkyrkorna, trots det i vissa bygder stora antalet träkyrkor, till övervägande del uppförda av sten.

Ökningen under de följande århundradena tycks ha varit föga omfattande och vid medeltidens slut utgjorde stenkyrkorna ca 64 % av landskapets kyrkobe­stånd (fig. 41). Stenkyrkorna drabbades emellertid liksom de återstående träkyrkorna hårt under 1700- och 1800-talens nybyggande. Kunskapen om det småländska kyrkolandskapets framväxt och förändringar under medeltiden förblir därför fragmentarisk även om såväl de försvunna träkyrkornas som stenkyrkornas planform och storlek ofta kan rekonstrueras med hjälp av arkivaliska uppgifter. Mera detaljerade beskrivningar och avbildningar är däremot som nämnts sällsynta. Tack vare att dendrokronologiska dateringar utförts under senare år även av stenkyrkor i de olika smålanden finns det emellertid numera möjlighet till en bättre analys av kyrkobyggandet i dess helhet och till en fastare struktur när det gäller tillkomst och förändringar.

KYRKORNA I TIOHÄRAD

En jämförelse mellan stenkyrkobyggandet i Varend, Finnveden och Njudung ger en tydlig bild av de skillnader som, trots geografisk närhet och gemensam lagsaga, fanns mellan dessa i många avseenden slutna områden även i fråga om kyrkobyggandets utveckling och karaktär.

Varend För Varend medförde stiftsbildningen egen kyrklig överhet i ett till ytan mycket begränsat område. Vid sidan av domkyrkobygget, som i stort sett pågick hela medeltiden, blev emellertid stenkyrkobyggandet i övrigt föga omfattande. Omkring år 1300 hade endast en tredjedel, d.v.s. ett tjugotal av socknarna stenkyrka. Sockenkyrkorna blev också genomgående enkla byggnader och domkyrkan förblev områdets stora satsning.

Växjö hade strax efter 1100-talets mitt blivit aktuellt som biskopssäte genom sin anknytning till den 1158 helgonförklarade missionsbiskopen Sigfrid, och den legend som skapades fick en uttalad lokalpolitisk innebörd. När stiftsbildningen 1169 godkändes omtalas kyrkan i Växjö som uppförd till Sigfrids och Johannes Döparens ära. Vid den på 1950-talet företagna undersökningen konstaterades att den ursprungliga stenkyrkan varit en enskeppig absidkyrka med utbyggda sidorum i koret och flankerande sidoaltarnischer i långhusets triumfbågsmur som markering av byggnadens speciella ställning. Materialet bestod av vald och kluven eller tuktrad marksten i litet format, men med finhuggna omfattnings- och hörnkvadrar och skråkantade sockelstenar av granit eller täljsten. Såväl byggmästare som stenhuggare hämtades sannolikt från grannlandet Danmark och ett tydligt skånskt inflytande är också märkbart i det tornbygge som påbörjades under slutet av 1100-talet. Nedersta delen av detta breda västtorn av sydsandinavisk modell med sockelprofil av samma komplicerade slag som på Lundadomens västparti utgör nu den äldsta delen av katedralen.

Med tanke på det nya stiftets status fanns anledning för den kyrkliga ledningen i Växjö att även konsolidera sin ställning genom att aktivt uppmuntra uppförandet av stenkyrkor i den omgivande centralbygden. Här tillkom en grupp av sju absidkyrkor i den gamla järnåldersbygden runt Växjö (fig. 27). Av dessa är kyrkorna i Asa och Östra Torsås rivna men kända till planform och storlek, medan kyrkorna i Hemmesjö, Drev och Dädesjö har överlevt som ödekyrkor. Kyrkorna i Moheda och Bergunda, den senare med ombyggt korparti, har förblivit församlingskyrkor. Kyrkan i Drev (fig. 28) har blivit dendrokronologiskt daterad och tidsangivelsen ca 1170 (Bartholin 1996) visar att den alltså är samtida med stiftsbildningen. Den rivna kyrkan i Östra Torsås har av bevarade stendetaljer att döma tillhört 1100-talets slut, medan kyrkan i Dädesjö, av vilken endast långhuset med de berömda takmålningarna återstår, tycks ha uppförts först vid 1200-talets mitt.

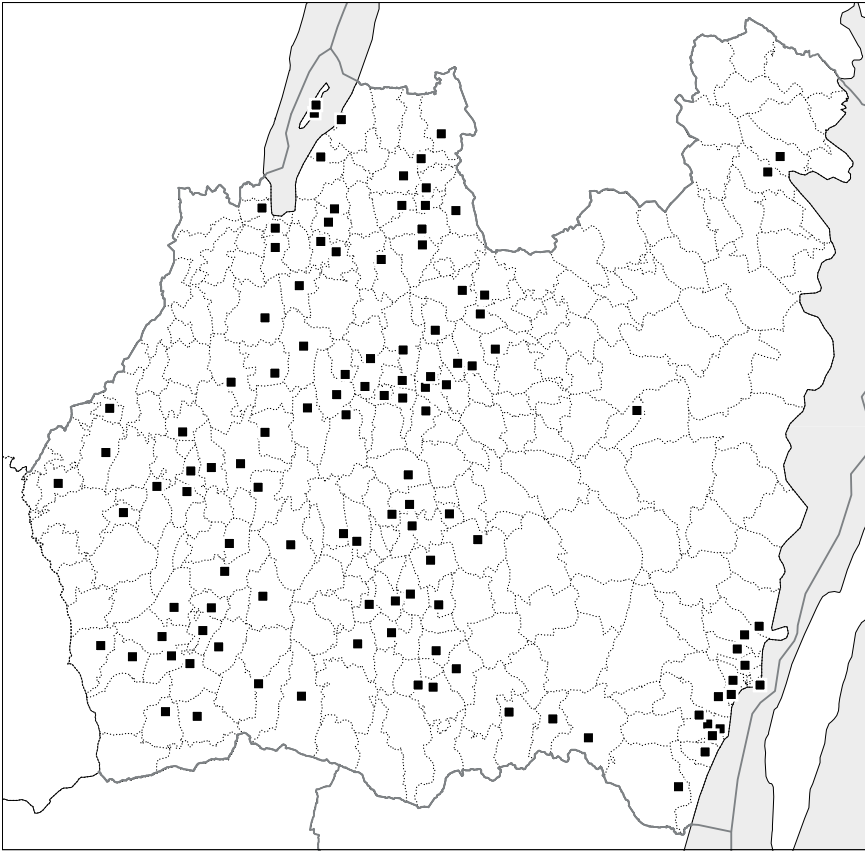

Fig. 26. Stenkyrkor från äldre medeltid (före 1350). De tidiga stenkyrkorna har en tydlig koncentration till de gamla centralbygderna i den västra delen av landskapet samt till den södra kustbygden. Bedömningen av kyrkornas ålder baseras ofta på planformen, eftersom en kyrka med belagt smalare kor vanligen daterats till äldre medeltid (jfr fig. 27), men även andra egenskaper, som stenbearbetningen och muröppningarnas form, har använts som indicier. För några av de bevarade stenkyrkorna finns även dendrodateringar.

Drevs kyrka (fig. 28, 35) är dock knappast, trots tillkomsttiden, den äldsta i gruppen. Som direkt knuten till byggnadshyttan vid domkyrkan framstår däremot kyrkan i Hemmesjö genom sin utpräglad tidigromanska karaktär. Tyvärr har inte en dendrokronologisk datering varit möjlig i detta fall eftersom den ursprungliga takstolen inte är bevarad. Kyrkan saknar efter skånskt mönster korportal, men har i långhuset två mycket höga och smala portaler av vilka sydportalen försetts med en elegant profilhuggen omfattning (fig. 29), ett bland områdets sockenkyrkor mycket exklusivt drag. Även triumfbågen är hög och smal och absiden djup (fig. 35, 55). En igensatt tornbåge i västmuren visar att ett torn planerats, men troligen har den mot väster kraftigt sluttande marken bidragit till att planerna aldrig realiserades. Kyrkans mindre lämpliga läge tyder på att själva höjddatån redan var upptagen, troligen av en tillhörande storgård. Socken gränsar till Växjö och kyrkoledningen i centralorten hade sannolikt intressen i bygden redan vid kyrkans tillkomst. Vid medeltidens slut hörde inte mindre än fem av kyrkbyns sju gårdar till domkyrkan. På höga ambitioner och ekonomiska möjligheter tyder också korets högromanska målningar, som bl.a. omfattat en Majestas Dominiframställning i absiden. Detsamma gäller dörarnas exklusiva högromanska järnsmide (fig. 29), som har sin närmaste motsvarighet i Perstorps kyrka i Skåne (Karlsson 1988).

Också i Bergunda, liksom Hemmesjö grannsocken till Växjö, följdes samma plantyp. Kyrkplatsen är strategiskt belägen i närheten av landsvägen mot Skåne och möjligen hade man även här planerat ett torn. Det nuvarande mäktiga västtornet tillkom först under senmedeltiden. Pastoratet var patronellt under det stora godset Bergkvara fram till 1613 och enligt vittnesmål på häradsstinget 1694 hade gårdens ägare ursprungligen skänkt jorden till såväl kyrkplatsen som prästgården. Ett tornbygge var också planerat i Drev, där den ursprungliga tornbågen numera används som huvudingång (fig. 35).

Även här anar man en ursprunglig anknytning till en storgård. Kyrkbyn var ovanligt stor och socknen var senare helt frälsedominerad. Mönstret med motstående långhusportaler upprepas i Drev, men koret har försetts med en separat ingång, något som senare tycks ha varit vanligt i området även när det gäller träkyrkorna. Korets plan, som är tvärrektangulär och markant avsmalnar mot öster, har motsvarigheter i en grupp kyrkor i Skåne och Blekinge, vilket vittnar om fortsatt sydligt inflytande. Ett lokalt drag är däremot de drakornerade remstyckena och takstolens långsgående och dekorativt konturerade styrplanka.

Korportal finns också i Moheda kyrka, som däremot saknar långhusportal i norr. Kyrkan avviker dessutom genom att absiden är sekundär, men sannolikt obetydligt yngre än koret i övrigt. Sekundära absider har konstaterats i enstaka fall och möjligen har dessa förändringar en bakgrund i en önskan att markera biskopens överhöghet (Wienberg 1999). En fingervisning om att kyrkan bör ha tillkommit i slutet av 1100-talet ger den schackrutemönstrade granitkvadern av jylländsk modell i långhusets sydöstra hörnkedja. Motsvarande kvadrar finns i övrigt endast i Rydaholms kyrka i Finnvedens gränstrakt mot Varend (fig. 42; jfr nedan).

Att absidkyrkan ansetts aktuell långt in på 1200-talet visas av kyrkan i Dädesjö, som närmast efterbildar grannkyrkan i Drev. Det kvarstående långhuset är emellertid en mycket enkel byggnad utan all arkitektonisk utsmyckning och med enkla, rektangulära dörröppningar, av vilka den norra murats igen redan under senmedeltiden. Ingångarnas form är förbryllande och det är troligt att överliggare i form av en sten med rundbågsmarkering döljs av putsen. En sådan typ av överliggare utmärker t.ex. nordportalen i Hossmo kyrka. Grundläggningen i Dädesjö består liksom i Drev endast av tuktad marksten i två skift utan nedschaktning. Motsvarande utskjutande sulskift kan konstateras vid åtskilliga av områdets tidiga stenkyrkor. Om

Fig. 27. Medeltidskyrkor vilkas äldsta planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Kartan avser såväl träkyrkor som murade kyrkor. Planformen avser vanligen kyrkans ursprungliga högkor.

Några av kyrkorna med smalare kor omgestaltades i öster under medeltiden. Moheda kyrka uppfördes med rakslutet kor, men tillbyggdes redan omkring 1200 med absid. Rydaholms absidkyrka ombyggdes omkring 1300, då koret förlängdes i öster och gavs en rak avslutning. En liknande utveckling genomgick Norra Ljunga kyrka. Utbyggnaden av Växjö domkyrka medförde likaså att absidkoret ersattes av ett betydligt större och rakt avslutat kor. Två rundkyrkor är kända, nämligen Voxtorp och Hagby. Bägge hade ursprungligen absid i öster. Vid tiden omkring 1300 ersattes dock absidkoret i Voxtorp av det nuvarande, rakslutna koret. I fyra av kyrkorna i samma område utgörs absiderna av invändiga absider i ett utvändigt rakt avslutat kor. Endast två ytterligare exempel på denna absidform är kända i landskapet.

I några fall är kyrkans ursprungliga planform okänd och de har först efter ombyggnad fått ett belagt smalare kor. Det gäller de på kartan markerade rakslutna träkyrkorna i Gärdsrum och Haurida. Endast en kyrka hade ett smalare, polygonalt avslutat kor. Det var den s.k. Bykyrkan i Kalmar som efter ett flertal byggnadsetapper under 1300- och 1400-talen till sin kärna bestod av ett treskeppigt långhus samt ett smalare och tresidigt avslutat kor i öster.

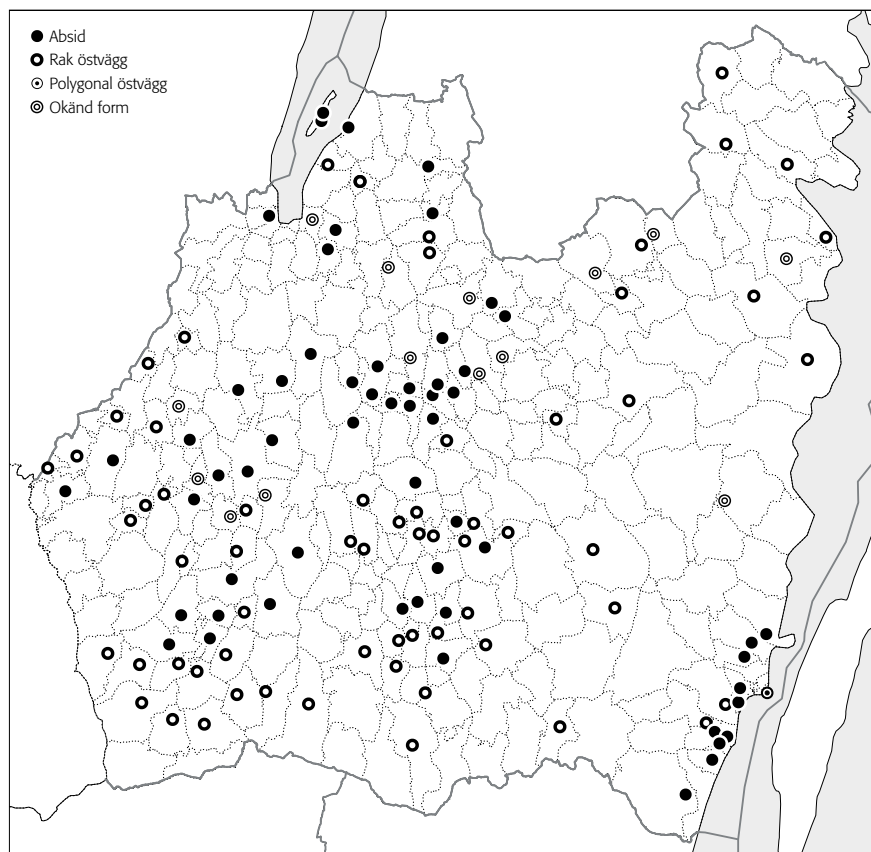

Fig. 28. Drevs gamla kyrka, Varend. Kyrkan övergavs 1868 men togs i bruk som magasin och undgick därmed rivning. Den dendrokronologiska dateringen av ingående ursprungligt trämaterial i takstolen anger att kyrkan uppfördes ca 1170. Foto Sören Hallgren 1965, ATA.

flera av kyrkorna i Finnveden, bl.a. Bolmsö och Forsheda kyrkor, noterades t.ex. vid rivningen att de "vilade direkt på marken".

Trädetaljernas utformning följer i Dädesjö likaså mönstret från Drev med på samma sätt profilerad styrplanka och snidade remstycken. Remstyckenas och de likaså bevarade takfotsbrädernas ornamentik har påfallande hög konstnärlig kvalitet och den norra takfotsbrädan pryds av en unik dekor i form av en arkadfris med en ryttare och fabelväsen av olika slag (fig. 57). Dekoren har senromansk karaktär, och de nyligen utförda ¹⁴C-dateringarna av två av de skelett som påträffats under grundmurarna bekräftar att kyrkan tillkommit först fram mot 1200-talets mitt.

Dädesjö kan knytas till långvariga stormannaintressen i bygden och såväl den förmodade äldre träkyrkan som den efterföljande stenkyrkan har sannolikt haft en funktion som gårds kyrka. Den till fönster omvandlade bågöppningen i västmuren kan dessutom ha varit avsedd som öppning in till ett planerat torn, avsett för ägaren till Dädesjö gård. Den rika och mycket speciella utsmyckning som tillkom under slutet av 1200-talet, då väggar och tak dekorerades med högklassiga målningar (fig. 56) och även glasmålningar och nya skulpturer tillkom, tyder också på både stora ambitioner och omfattande ekonomiska insatser. Att tornet aldrig uppfördes kan höra samman med att kyrktornen vid denna tid allmänt börjat förlora sin privata karaktär och att tornbyggnadstradition dessutom sänkades i området.

För rikt utformade portaler saknades likaså tradition. En ritning utförd i samband med rivningen av Asa kyrka 1806 visar dock att kyrkan här var försedd med en flerspråkig korportal. Socknen gränsar till Njudung och sannolikt har byggnaden arkitektoniskt anknutit till den rikare portalutformning som präglar de romanska kyrkorna i detta område (fig. 33, 43, 46). Liksom i Dädesjö och Drev anas också här ett samband med en tidig storgård. I alla tre socknarna omtalas senare under medeltiden en huvudgård.

Vid sidan av den till absidkyrka omvandlade kyrkan i Moheda uppfördes sammanlagt 16 kyrkor med smalare och rakt avslutat kor i de fem häraderna (fig. 27). Av dessa har endast kyrkorna i Jät och Vederslöv bevarats, båda som ödekyrkor i bygden söder om Växjö i Kinnevalds härad. Kyrkan i Jät (fig. 30) stod under byggnad omkring 1226. Timret i den välbevarade takstolen med konturerad styrplanka har enligt dendrokronologisk analys fällt vinterhalvåren 1224–25 och 1225–26 (Bartholin 1992). Kyrkan är alltså samtida med den bevarade timmerkyrkan i Granhult och överens-

Fig. 29. Sydportalen till Hemmesjö gamla kyrka, Varend. Såväl omfattningen som dörrens järnsmede är till karaktären högromanska. Även nordportalen har en motsvarande dörr. Foto Ann Catherine Bonnier 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 30. Jäts gamla kyrka, Varend.
Timret till takstolen har enligt dendrokronologisk analys fällts vinterhalvåren 1224–25 och 1225–26. Kyrkan lämnades öde 1910. Foto Pär Rittsel 1975, SvK:s arkiv, RAÄ.

stämmer även till sin ringa storlek med denna. Portalernas placering är dock annorlunda (fig. 35). I Jät saknas såväl korportal som nordportal. Däremot finns förutom sydportal ovanligt nog en västportal, vilket kan tyda på ett ursprungligt samband med en gårdsanläggning. Ett tydligt samband mellan gård och kyrka finns i Vederslöv, där kyrkan är belägen i anslutning till platsen för den medeltida huvudgården Vederslöv. En bevarad senromansk stiftarbild i triumfbågen av en biskop som bär fram en kyrkomodell tyder på att stiftets biskop bekostat kyrkans målade utsmyckning. Kyrkan är till skillnad från Jäts kyrka försedd med korportal och i korets sydöstra hörnkedja ingår en hög och dekorativt mönstrad granitkvader. Två mindre och mycket speciellt dekorerade kvadrar har dessutom fått en sekundär placering i västpartiets sockelskift samt i sakristians nordmur (se nedan). De ornerade kvadrarna antyder liksom schackbrädeskvadern i Moheda en jylländsk anknytning. Moheda är beläget vid en sedan gammalt viktig vägled mellan Växjö och Finnvedens handelscentrum Berga vid Lagastigen via Rydaholm, där det mäktiga kyrkobygget bl.a. genom motsvarande mönstrade kvadrar kan knytas till jylländska stenhuggare (fig. 42).

En bakgrund i denna jylländska tradition med mönstrade kvadrar anas också i de ristningsdekorerade stenar som är kända från tre av kyrkorna i Varend, nämligen från domkyrkan (fig. 44) och från de rivna kyrkorna i Östra Torsås och Skatelöv (se nedan *Stensulptur*). Kyrkan i Östra Torsås beskrivs av Brunius 1851 som ”märkvärdig”, och stenarna var då placerade i omfattningen till kyrkans eventuellt sekundära västingång. Långhusets ingångar följde i övrigt det tidigromanska schemat med två motstående långhusportaler. Kyrkan var även försedd med finhuggna, skråkantade och ”något hålkälade” sockelstenar, vilket likaså tyder på ett samband med den vid domkyrkan verksamma byggnadshyttan. Även från kyrkan i Skatelöv, grannsocken till Vederslöv, återstår fyra granitkvadrar med ristad dekor. På den ena finns inskriften ”Bose högg kyrkan. Bose högg stenen till Skatelövsbornas kyrka” i runor. De ristade stenarnas dekor är så likartad att stenmästaren Bose sannolikt är upphovsman till samtliga. Den förmodade tillkomsttiden för domkyrkans sekundära torn, d.v.s. slutet av 1100-talet, utgör därmed också ett riktmärke för Boses verksamhet (jfr nedan).

Om de övriga korkyrkorna med rakt avslutat kor är inga byggnadsdetaljer utöver planformen kända och kyrkorna kan därför inte dateras närmare. Troligen uppfördes dock de flesta under 1200-talet. Vid mitten av

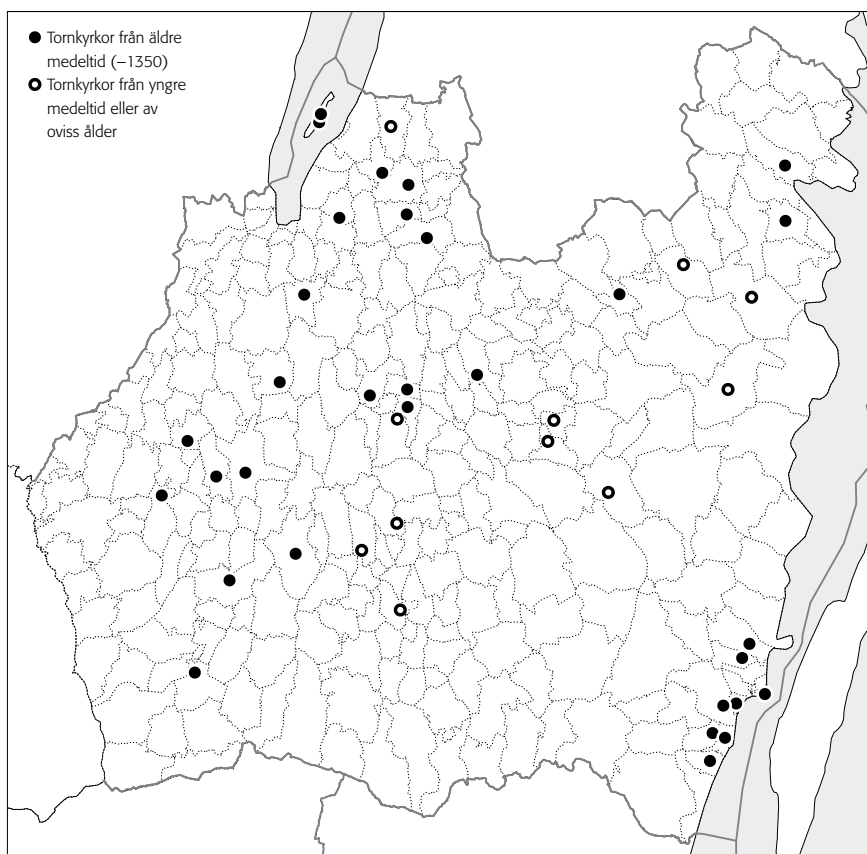
1200-talet utbyggdes domkyrkan med korsarmar och absidkoret ersattes av ett långt och rakt avslutat kor med plats för utökad liturgi och utökat antal präster i samband med domkapitlets tillkomst. Sannolikt medförde dessa byggnadsarbeten, som krävt inkallad skicklig arbetskraft, en förnyad period av stenkyrkokyrkobyggande även i övrigt i stiftet.

Finnveden Inslaget av absidkyrkor var jämfört med i Varend betydligt större i det angränsande Finnveden, som fortsatt tillhörde Linköpings stift. Omkring år 1300 bestod 19 av de 65 kyrkorna av stenkyrkor med absid, medan 18 tycks ha haft rakt avslutat kor (fig. 27). Flera av kyrkorna utgjordes dessutom av mycket påkostade byggnader utan motsvarighet bland sockenkyrkorna i Varend. Sentida nybyggande har emellertid drabbat de medeltida kyrkorna i Finnvedens tre stora häradar mycket hårt. Av absidkyrkorna återstår endast kyrkan i Kånna, och av kyrkorna med rakt kor endast kyrkorna i Nöttja (fig. 22) och Dörarp, alla tre belägna i Sunnerbo härad i södra delen av Finnveden. Därtill kommer det mäktiga västtornet i Rydaholm i södra Östbo härad, som sparades då kyrkan i övrigt förnyades i slutet av 1700-talet (fig. 32), och det delvis bevarade tornet i Kulltorp i norra delen av Västbo härad. I Finnveden fanns till skillnad från i Varend ingen lika klart avgränsad centralbygd med gemensam centralort. De till ytan vidsträckt häradernas egna centralbygder med en tidig jordägande aristokrati sammankopplades i stället via viktiga handelsvägar och genom den världsliga och kyrkliga centralmaktens strategiska etableringar i området.

De äldsta biskopsgodsens i Finnveden koncentrerades till storbygdernas centralorter och kyrkorna här fick en påfallande rik utformning i jämförelse med de mera ordinära sockenkyrkorna. Redan 1178 omtalas biskopsgods i Guddarp i Berga i Sunnerbo och den kyrka som uppfördes i Berga bör med tanke på ortens tidiga betydelse som handelsplats ha varit en av de första stenkyrkorna i området. Bergas fortsatta betydelse framgår också som nämnts av att biskop Henrik i Linköping 1279 fick kungligt tillstånd att anlägga en stad på sin mark i Berga. Någon urbanisering skedde aldrig, men Berga framträder som fortsatt prostsäte och centralort i häradet. Kyrkan, som utmärktes av ett brett västtorn, dokumenterades genom en planritning 1815 före den beslutade rivningen, men uppgifter om övriga arkitektoniska detaljer saknas. På ritningen är korportal och sydportal i långhuset markerade liksom en portal i västtornet. De murrester som bevarats under mark har delvis undersökts i början av 1990-talet, då bl.a. två orörda gravar påträffades på relativt stort djup i tornet. Med tanke på Bergas betydelse redan under vikingatid och tidig medeltid var dessa gravar sannolikt patronatsgravar. Tyvärr utfördes ingen närmare dokumentation av dessa. Det stora, sekundärt uppförda tornet var unikt i Sunnerbo men inte i Finnveden som helhet. Ytterligare sex kyrkor i de båda häraderna Östbo och Västbo försågs med likartade torn, däribland kyrkorna i Rydaholm och Värnamo, båda med anknytning till biskopen i Linköping genom de i socknarna belägna huvudgårdarna. Den mest magnifika av dessa tornkyrkor blev kyrkan i Rydaholm (fig. 32), ett kvaderbygge av gråsten.

När kyrkan i Rydaholm nybyggdes på 1790-talet fick det mäktiga tornet som nämnts fortsatt funktion, medan stenmaterialet från kyrkobyggnaden i övrigt i stor utsträckning återanvändes i den nya kyrkan. Även ett flertal av den romanska byggnadens rika utsmyckning från bl.a. portalerna inmurades liksom flera ornerade kvadrar i den nyklassicistiska kyrkan (fig. 42, 45). Kyrkan var i sitt ursprungliga skick en absidkyrka med motstående ingångar i långhuset och kort, tvärrektangulärt kor med separat ingång och vid absid.

Fig. 31. Medeltida tornkyrkor. Tornkyrkor har varit sparsamt företrädade i hela landskapet. Endast i södra Smålands kustbygd (Möre) förekommer en större koncentration. Bland de märkliga flerfunktionella stenkyrkorna här utmärker sig Halltorp som en s.k. klövsadelskyrka, d.v.s. en kyrka försedd med både östtorn och västtorn. I främst den östra delen av landskapet har även träkyrkor med torn förekommit. I Vireda och i Pelarne (fig. 35) är dessa bevarade i sin nedre del och införlivade med långhuset.

Murverkets gråstenskvadrad av gnejs och granit, den höga profilerade sockeln och den högklassiga stensulpturen (se nedan) visar att byggnaden redan från början ägnats speciell omsorg och tillhörde det äldsta och privat initierade romanska byggnadsskedet i Småland. Detsamma gäller det sekundära tornet med dess arbetskrävande kvaderteknik, rundbågiga ljudgluggar med mittkolonnett och en komplicerad sockelprofil av lundatyp. Anknypningen till tidens danska kyrkobyggande är tydlig och genom de ornerade kvadrarna, av vilka två är försedda med det karakteristiska schackrutemönstret, finns också en direkt koppling till jylländska stenmästare.

Dateringen av absidkyrkan och tornet har varierat hos olika forskare, men kyrkan bör liksom domkyrkan i Växjö ha uppförts senast omkring 1100-talets mitt, medan de till typen besläktade tornen tillfogats kanske först mot slutet av århundradet. Västingången i Rydaholm förefaller att vara upptagen först något senare, vilket också gäller för tornet i Växjö. Förbindelsen mellan tornrummet och långhuset bestod i Rydaholm ursprungligen av en tvådelad tornbåge med höga och smala rundbågiga öppningar. En rundbågig öppning in mot långhuset i den övre våningen kan eventuellt ha fungerat som emporöppning. Någon murad trappa mellan våningarna har däremot inte funnits. Även i domkyrkan var tornets trappa ursprungligen av trä och den i tegel murade spiraltrappan här bör ha tillkommit först på 1300-talet.

Kyrkor från tidig medeltid med på detta sätt markerat västparti tolkas allmänt som en maktmanifestation med såväl andlig som världslig innebörd. En förekomst av herrskapsläktare och kapell, eventuellt även västportal samt patronatsgravar anger inte sällan tornens ursprungligen privata karaktär. När det gäller domkyrkan i Växjö innebar tornbygget en kyrkopolitisk maktmanifestation och samma bakgrund har också diskuterats beträffande tornbygget i Rydaholm, där en huvudgård i socknen tillhörande

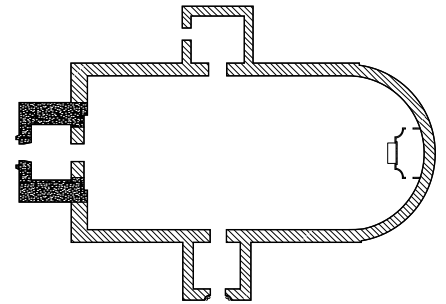

Fig. 32. Rydaholms kyrka, Finnveden. Exteriör och planritning i skala 1:800. Det mäktiga romanska kvaderstens-tornet behölls då kyrkan i övrigt förnyades på 1790-talet. Foto Albin Dahlström 1991, SvK:s arkiv, RAÄ.

biskopen i Linköping omtalas 1178. Koren i de båda kyrkorna förändrades likaså ganska snart på likartat sätt. Även i Rydaholm ersattes absidkoret av ett långt och rakt avslutat kor med plats för utökad liturgi.

I dokumentet från 1178 om Linköpingskyrkans jordinnehav omtalas också Skåparyd i Värnamo som en huvudgård tillhörande biskopen. Förutom genom ett brett västtorn utmärktes absidkyrkan här av en kolonnnett-inramad portal vid sydingången.

Kyrkplatserna norr och väster om den viktiga tings- och marknadsplatsen Värnamo låg dels i anslutning till Lagastigen och vägen mot Jönköping och dels vid vägen mellan Värnamo och Villstad, vilken sedan anknöt till leden mot Halmstad. I detta centrala område i norra Finnveden är ytterligare fyra kyrkor med breda västtorn kända, nämligen kyrkorna i Kulltorp, Kärda, Tofteryd och Ås. Endast i Ås avvek kyrkan från absidmönstret genom sitt rakt avslutade kor. Den norr om centralorten Värnamo belägna kyrkan i Tofteryd omtalas som uppförd av kvaderhuggen sten, av påträffad sten att döma åtminstone delvis av sandsten. Socknen gränsar till Vrigstad och Nydala i det angränsande Njudung, och ett tidigt samband mellan socknen och klostret är belagt. Sannolikt har det pågående kvaderbygget i Nydala påverkat murtekniken. Förutom av det exklusiva materialet och det breda västtornet kännetecknades kyrkan av en påkostad sydportal med reliefdekorerat tympanonfält, något som även tyder på nära förbindelser med Njudung. Det för småländska förhållanden stora antalet tornkyrkor i detta lilla område av Finnveden (fig. 31) är förbryllande. Genom att endast tornet i Kulltorp finns kvar, dessutom i delvis förändrat skick, är en analys av gruppen inte möjlig, men sannolikt ska tornen ses i samband med den grupp av romanska torn som tillkom i centralbygden i Njudung.

Den norra delen av Finnvedens kyrkolandskap omfattade ett större antal träkyrkor än den södra delen, men mönstret med absidkyrkor i häradernas centralbygder är detsamma. I Västbo är sju absidkyrkor kända, i Östbo lika många. Till gruppen romanska kyrkor hörde här också kyrkan i Forsheda, högt belägen och ovanligt nog omgiven av en rund kyrkogård. En huvudgård med samma namn nämns 1272. Kyrkan omtalas i en beskrivning som "liten med hoptryckt halvcirkelformigt kor". På en av Mandelgren utförd teckning av kyrkans exteriör är den återgiven med smalare och rakt avslutat kor, och tycks alltså ha varit försedd med invändig absid. Den lilla absidkyrkan i Kånna i Sunnerbo, den enda bevarade representanten för de romanska sockenkyrkorna i Finnveden, följer däremot den traditionella planformen. Kyrkplatsen är belägen vid Lagans östra strand i centralbygden strax söder om Ljungby, där samtliga sex kyrkor utgjordes av absidkyrkor (fig. 27). Byggnaden är arkitektoniskt mycket enkel och enbart försedd med sydingång i långhuset. Byggnadstekniska skillnader mellan kor och långhus antyder att koret uppförts något före långhuset och sannolikt anslutits till en äldre träkyrkas långhus, något som numera också styrks av dendrokronologiska dateringar. Fällningsåret för i korets takstol bevarat ursprungligt virke är ca 1174 och för långhusets ca 1181 (Bartholin 1992). Kyrkans taklag skadades till stor del vid en brand 1947. Enligt en tidigare dokumentation var korets takstol av ek och försedd med en orneradnockås, dito styrplanka samt sparrar med dekorativa urtagningar. Ingångarnas placering i de övriga absidkyrkorna tycks ha varierat. I Angelstad fanns t.ex. motstående portaler i långhuset och detsamma var fallet i Ryssby, medan korportal, till skillnad från i Varend, endast förekom i de stora och biskopsanknutna kyrkorna i Berga, Rydaholm och Värnamo.

Inte heller den exklusiva kyrkan i Ljungby i Bergas södra grannsocken var försedd med korportal, vilket konstaterades 1849 av C. G. Brunius, som samtidigt noterade långhusets ovanliga bredd i förhållande till längden, absidens höga "bröstning" med skråkantsockel, västingångens tresprångiga omfattning och den betydligt enklare sydportalen.

Schemat med enbart motstående långhusingångar efter skånskt mönster kännetecknade också den grupp om 10 kyrkor med rakt avslutat korparti som uppfördes i södra delen av Sunnerbo i gränsområdet mot Skåne och Halland och med Hamneda som centrum (fig. 27). Den mäktiga östtorskyrkan i Hamneda, som övergavs först 1891 och som delvis bevarats som ruin, var även försedd med västportal. Det tvärrektangulära tornet var placerat mellan långhuset och koret och tornet utgjorde alltså inte som oftast en markering av koret. Materialet i kyrkan bestod av kluven och delvis tukad marksten i jämna skift och med detaljer i huggen sandsten. Kyrkan har kopplats samman med andra östtorskyrkor av samma slag bakom vilka man velat se den tidiga kungamakten. Någon direkt koppling mellan Hamneda och kungamakten finns emellertid inte i källmaterialet. Hamneda var tingsställe i Sunnerbo och den kastal som tycks ha funnits i direkt anslutning till kyrkobyggnaden och vars grund senare användes för klockstapelns framhävde liksom kyrkans utformning ortens betydelse.

Flera av socknarna i denna sydvästra del av Småland tillkom relativt sent genom kolonisation och stenkyrkorna tycks i några fall ha uppförts först under 1200-talets senare del eller omkring 1300. Till denna grupp hör den nämnda kyrkan i Nöttja, som alltså föregicks av en stavkyrka (fig. 22). Även de i området bevarade enkla dopfuntarna av granit (fig. 49) är sena till sin typ. Till gruppen av senromanska och ungotiska kyrkor hör också den bevarade kyrkan i Dörrarp, som ursprungligen utmärkt sig genom ett smalt

och upptill spetsbågigt korfönster med omfattning av huggen sandsten. De påträffade fragmenten av glasmålningar i ungotisk stil bekräftar en datering av byggnaden till slutet av 1200-talet.

Njudung Kyrkorna i Njudungs centralbygd bildar till skillnad från de omgivande landens stenkyrkor en påfallande enhetlig grupp, som helt domineras av absidkyrkor (fig. 27). Inget av smålandens har dessutom varit så rikt på medeltida stenkyrkor som Njudung. Byggnadsverksamheten tycks ha varit mycket intensiv under en relativt kort tidsperiod vid mitten och under senare delen av 1100-talet och det stora flertalet av de 17 kända absidkyrkorna tillhör sannolikt denna period. Av de sammanlagt 38 sockenkyrkorna var vid medeltidens slut endast sju av trä. Åtta av stenkyrkorna är rivna, några helt bevarade, däribland ödekyrkorna i Lannaskede, Myresjö (fig. 33), Vallsjö och Hjälmseryd, den senare delvis rekonstruerad, medan flertalet återstår i förändrat och utbyggt skick.

Till skillnad från i Varend och Finnveden är det virke som använts i kyrkorna i denna del av småländska höglandet till stor del gran, på vilket den nuvarande dendrokronologiska årsringskurvan för tall inte kan tillämpas, och hittills har endast två av de romanska kyrkorna kunnat dateras. I Nävelsjö kyrka, som är speciellt intressant genom korets invändiga absid, finns enstaka konstruktionsdelar av tall i takstolen, och fällningsåret för timret i en av bindbjälkarna har kunnat fastställas till vinterhalvåret 1181–82 (Bartholin 1993). För Skepperstads kyrka, ursprungligen försedd med absidkor, är den motsvarande tidsangivelsen ca 1160 (Bartholin 1998), vilket styrker antagandet att en byggnadshytta etablerats i området runt 1100-talets mitt. Kyrkorna är genomgående uppförda av marksten med omfattningar och hörnkedjor av finhuggen sandsten. Sockel saknas och murarna vilar på en utskjutande sula. Även ingångarnas placering följer ett fast schema med sydportal i långhuset och separat korportal. Portalernas utformning uppvisar likaså gemensamma drag med profilerade omfattningar, när det gäller långhusportalerna ofta flersprångiga och i några fall dessutom utmärkta genom en baldakinliknande utbyggnad med fristående kolonner (fig. 46). Förutsättningen för den portaltradition som utvecklades i området var närheten till sandstensförekomster, något som också gav upphov till en omfattande dopfontstillverkning med lokala särdrag. Dessa mycket särpräglade fabeldjursfuntar, som exporterades också till de omgivande landen (fig. 50), kan dateras till slutet av 1100-talet och början av 1200-talet och visar stilmässigt inget samband med portalerna, där figurskulptur är ovanlig (se *Stensulptur*).

Inledningen till stenkyrkobyggandet tycks i Västra härad i Njudung ha skett med den stora kyrkan i Vrigstad. Orten hade gamla anor som centrum och marknadsplats i häradet och såväl kung som biskop uppträder tidigt som jordägare i bygden. Prästgården hade sina ägor särhågnade, vilket tyder på att sockenkyrkan och prästgården hade sitt ursprung i en huvudgård med tillhörande gårdskyrka (Hansson 2001). 1143 lät den dåvarande biskopen Gisle grunda Nydala cisterciensklöster på egen mark i Vrigstad, och 1178 omtalas gården Köpstad (senare Biskopsbo) som huvudgård för biskopen i Linköping. Om tidiga stormannaintressen vittnar också det bevarade romanska gravmonument från tidigt 1100-tal som stod vid kyrkans södra mur (nu i SHM). Gravkistan (fig. 48) är enklare i sin utformning än motsvarande västgötska monument och gavelstenarnas halvcirkelrunda krön tyder närmast på influens från det skånsk-danska området, vilket inte är överraskande med tanke på att motsvarande influenser i hög grad präglade områdets romanska stenkyrkobyggande. Gavelstenarna pryds av hjulkors och endast på den

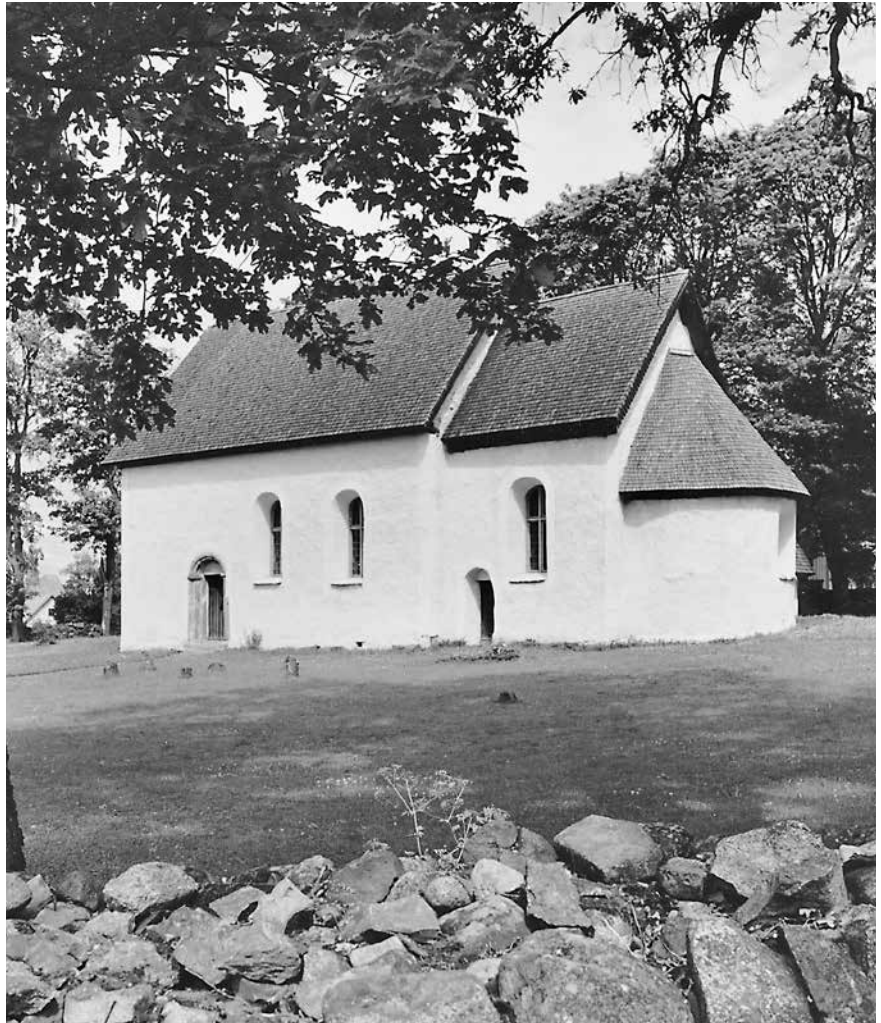

Fig. 33. Myresjö gamla kyrka representerar den grupp av högromanska kyrkor från 1100-talet som präglat Njudungsbygden. Kyrkan lämnades öde 1876. Foto Sören Hallgren 1972, SvK:s arkiv, RAÄ.

ena gavelstenens nu skadade utsida har en figurframställning funnits. Enligt lockhällens inskrift i runor har monumentet rests av ett föräldrapar över sonen Gudmund. Inskriftens avslutning, "Gud hjälpe hans själ", visar på en direkt kontinuitet mellan gravmonumentet och runstenarnas inskrifter.

Då kyrkan revs 1865 togs även de med eleganta drak- och växtslingor ornerade remstyckena tillvara (nu i SHM) liksom delar av den kolonnuppställning som omgav kyrkans ingång i väster. De kraftiga remstyckena av ek har dendrodaterats till efter ca 1095 (Bartholin 1997), vilket innebär att kyrkan, som var försedd med ett påfallande stort kor med hög och djup absid med tre fönster, troligen uppförts under tidigt 1100-tal. Byggnaden saknade huggna och profilerade omfattningar av den typ som utmärker de senare absidkyrkorna i området och den baldakinuppställning som fanns vid västportalen var troligen sekundär. En stor satsning på utsmyckning av kyrkan skedde vid 1100-talets mitt, då förnämliga kalkmålningar tillkom. Målningarna kan stilmässigt föras till den danska Jörlundegruppens arbeten och utgjorde sannolikt de första romanska målningarna i området (se nedan).

Målningarna är ytterligare en bekräftelse på de nära förbindelserna med Danmark, vilket också är tydligt när det gäller utformningen av de mycket speciella baldakinportalerna, som närmast utformats som förenklade varianter av motsvarande motiv i Lunds domkyrka. Biskop Gisle var närvarande såväl vid stiftssynoden i Lund 1139 som vid invigningen av domkyrkans huvudaltare 1145 och hade då möjlighet att försäkra sig om lämplig

arbetskraft till viktiga byggnadsföretag i sina intresseområden. Sannolikt blev de baldakinbärande kolonnerna med tärningskapitel och attiska baser i Vrigstad förebilden för de omfattningar som vi känner från Lannaskede (fig. 46) och från Fröderyd, där portalen dokumenterades av Mandelgren. I Vrigstad har även dopfunten, som sannolikt tillkom samtidigt med portalens kolonner, tärningsformad cuppa och fot. I Lannaskede har den bevarade vigvattenskålen vid sydportalen likartad form, liksom den från Fröderyd bevarade piscinan. Även i Vallsjö återstår delar av en omfattning med fristående kolonner. De sistnämnda kyrkorna ligger i Västra härad inte långt från Vrigstad medan Lannaskede är grannsocken till Vallsjö på andra sidan om gränsen till Östra härad. Sannolikt har flera portaler av denna typ förekommit (jfr nedan). I Hjälmseryds kyrka har motivet förenklats till en framskjutande risalit med trekantig gavel krönt av en skulptur. Tympanonfältet har här varit försett med en relief och en kvadersten med ännu en figurrelief visar att ytterligare bilder ingått i anslutning till portalen eller portalerna. En hög reliefsten i Hylletofta kyrka är ytterligare ett exempel på den fåtaliga figurskulpturen i området liksom omfattningen i den bevarade korportalen i Vallsjö, som pryds såväl av en tympanonrelief som reliefornerade poster (fig. 43). I Myresjö kyrka (fig. 33) ingår däremot en runsten i den östra sidoposten i sydportalens omfattning, sannolikt ursprungligen rest över en av kyrkobyggarens förfäder. Ett hävdande av traditionen bakåt i tiden är mycket troligt även när det gäller runstenarnas återanvändning i kyrkobyggnadernas murverk (Hansson 2001).

Att en lokal aristokrati med stort inflytande funnits bakom de påkostade kyrkobyggnader som uppfördes i centralbygden i Njudung är tydligt. Myresjö kyrka försågs tidigt med högklassiga romanska målningar liksom också kyrkorna i Hjälmseryd och Lannaskede (se nedan). I Myresjö återges dessutom ett stiftarpar, flankerande absidens Majestasframställning. I Lannaskede vittnar som nämnts den ståtliga eskilstunakistan om en tidig aristokrati i bygden (fig. 21).

När det gäller Vallsjö kyrka, där en huvudgårdstomt anas i anslutning till kyrkan, kan gården förbindas med kungamakten i slutet av 1100-talet genom de kungliga brev som utfärdats här (Hansson 2001). Kyrkan försågs också tidigt med ett smalare, närmast kvadratisk torn, av vilket nedre delen återstår. Genom Njudungs centralbygd mellan Vrigstad och Vetlanda löpte huvudlederna från Värends centralbygd till Jönköping och vidare till Linköping. En för bygden viktig tvärförbindelse fanns också mellan de båda huvudorterna Vrigstad och Vetlanda. Bygdens betydelse framgår också av den lilla enklav av kyrkor med sekundära och i dessa fall breda västtorn som uppstod runt Vallsjö i slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet (fig. 31). Av dessa är tornen i Norra Ljunga, Skepperstad och Vetlanda till stor del bevarade medan det motsvarande tornet i Hulstsjö är rivet. Tornen är mycket likartade och försedda med profilerad sockel och invändig spiraltrappa i sydvästra hörnet. Av den romanska kyrkan i Vetlanda är tornet den enda bevarade medeltida delen. Vetlanda omtalas både som tingsplats i Njudung och centralort i Östra härad. Bygdens betydelse förstärktes dessutom på 1200-talet genom en biskoplig huvudgård. Kyrkan tycks ha varit den enda tornkyrkan i häradet medan alltså Västra härad kunde uppvisa ett flertal tornkyrkor. Till dessa hör också Ödestugu kyrka i nordligaste delen av häradet vid leden mot Jönköping. Tornet är bevarat i sin nedre del och inlemmat i kyrkorummet. Märkligt nog erhöll aldrig Vrigstads kyrka något torn. Däremot tycks ett kastalliknande torn ha förekommit på kyrkogården.

Bland tornkyrkorna utmärker sig kyrkan i Norra Ljunga genom kva-

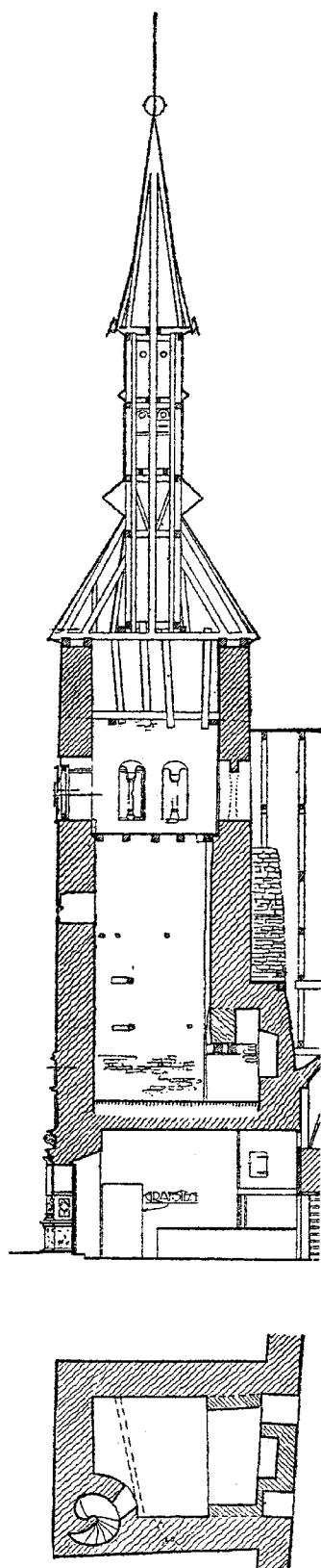

Fig. 34. Ströja kyrka (Brahekyrkan), Visingsö. Sektion av tornet mot norr samt plan av kapellvåningen. Till det romanska tornet fogades på 1600-talet ett nytt långhus och kor (fig. 67). Uppmätning 1908, ATA.

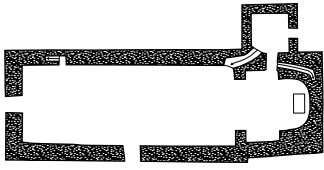
derstensmurverk i tornets nedre del och en flersprångig västportal. Övriga torn tycks däremot ursprungligen ha saknat separat ingång. Kyrkans särställning framgår också av att absidkoret ombyggs till ett större och rakt avslutat kor. Korförändringen kan eventuellt ha samband med närheten till Nydala. Det stora och långvariga kyrkobygget i Nydala tycks dock stilmässigt inte ha haft något nämnvärt inflytande på områdets kyrkobyggnader, som fullbordades långt före klosterkyrkan. Det tidskrävande kvaderstensbygget av det rakt avslutade korpartiet och tvärskeppet pågick under hela senare delen av 1100-talet. Byggnadshyttans långvariga och i fråga om intensitet varierande verksamhet innebar emellertid att utbildad arbetskraft, inte minst skickliga stenhuggare, fanns tillgänglig för andra byggnadsföretag. Så blev t.ex. som nämnts kyrkan i Tofteryd uppförd av kvaderhuggen sten, och områdets kyrkor präglas också av välhuggna portaler och omfattningar. Även sedan man i Nydala tvingats att avstå från att fullfölja kyrkobygget med kvadermurverk av gnejs och i stället övergå till traktens traditionella gråstensmurverk av vald och kliven marksten, dröjde fullbordandet och klosterkyrkan kunde invigas först 1266. I direkt anslutning till klostrets murinhägnad låg portkapellet, en bevarad, enkel gråstensbyggnad med smalare och rakt avslutat kor.

KYRKORNA I DE NORRA LANDEN

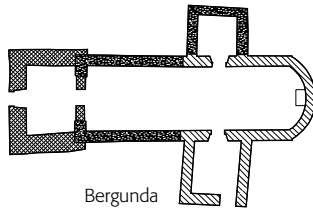
Den tidiga medeltidens kyrkolandskap i de nordliga landen *Tveta*, *Vista* och *Vedbo* är svårare att rekonstruera när det gäller kyrkornas ursprungliga planformer. Flertalet stenkyrkor utgjordes vid medeltidens slut av salkyrkor, där det romanska koret ersatts. Av de 33 stenkyrkorna har endast åtta med säkerhet kunnat beläggas som absidkyrkor och tre som korkyrkor med rakt avslutat korparti (fig. 27). Av absidkyrkorna har endast Kumlaby kyrka på Visingsö blivit helt bevarad.

Visingsö med Gränna var kungamaktens stödjepunkt i denna del av Götaland fram till slutet av 1200-talet, då intresset överflyttades till den nyblivna staden Jönköping med omland. Kyrkorna i Kumlaby och Ströja på Visingsö liksom kyrkan i fastlandshamnen Gränna återspeglade i sin högklassiga arkitektur tydligt områdets maktstruktur. Vid Kumlaby kyrka fanns som nämnts en begravningsplats redan vid mitten av 1000-talet, och de fragment som påträffats av så kallade eskilstunamonument vittnar om tidigt kristnande och stormannabygd. Kyrkan, som är uppförd av lokalt förekommande skiffer och sandsten, har en smal sydportal, där den huggna omfattningen liksom absidfönstrets omfattning pryds av en karakteristisk zickzack-ornamentik av anglo-normandiskt slag som närmast tyder på influenser från den högromanska kyrkoarkitekturen i Västergötland. Takstolens ursprungliga konstruktion är likaså ålderdomlig mednockås, dubbla profilerade styrplankor och drakornerade remstycken. Det sekundära tornet med trappa i norra muren och tunnvalvd bottenvåning har däremot sannolikt uppförts under 1200-talet men fick först under senmedeltiden full höjd och en separat ingång i söder. Ingången liksom rummets utformning med omfattande kalkmålningar från slutet av 1400-talet anger att bottenvåningen utöver sin användning som ringkammare även fungerat som kapell.

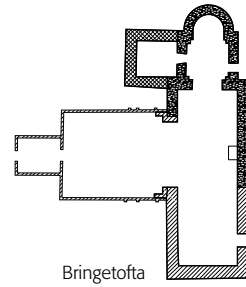
Under 1100-talet tillkom även kyrkan i Ströja, belägen på södra delen av ön och inte långt från kungaborgen vid Näs. Av den högromanska kyrkan finns efter 1600-talets omvandling endast tornet kvar, där den övre våningens kapell med altare omgivet av två rundbågiga öppningar in mot kyrkorummets ursprungligen öppna takstol betonar tornets privata karaktär (fig. 34). Till kapellet och tornets övre våningar leder en spiraltrappa,

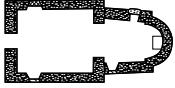
Arby

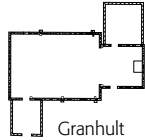
Bergunda

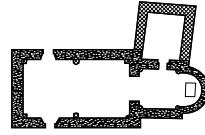
Bringetofta

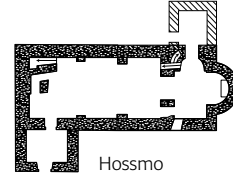
Drevs gamla kyrka

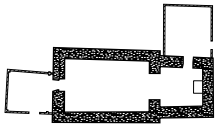
Granhult

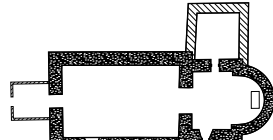
Hemmesjö gamla kyrka

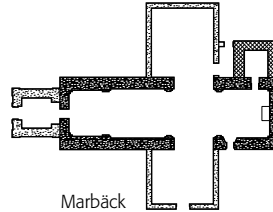
Hossmo

Jäts gamla kyrka

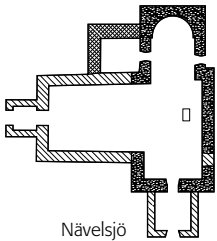
Lannaskede gamla kyrka

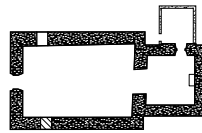
Marbäck

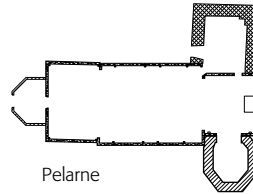
Norra Ljunga

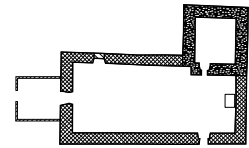
Nävelsjö

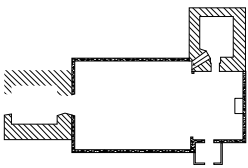
Nöttja

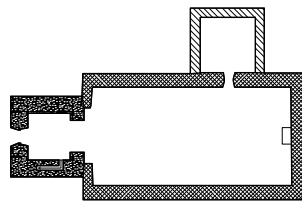
Pelarne

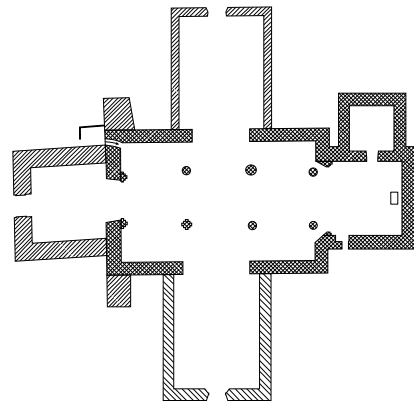
Sjösås gamla kyrka

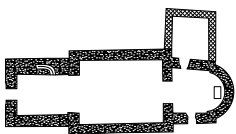
Stenberga

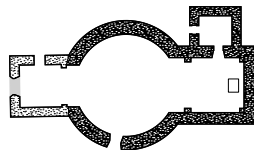
Törnsfall

Västervik, S.ta Gertrud

Visingsö, Kumlabý

Voxtorp (Kalmar län)

som utgår från bottenvåningens sydvästra hörn, en planlösning som också förekommer i de tidigare nämnda tornen i Norra Ljunga, Skepperstad och Vetlanda i Njudung. Tornet i Ströja är emellertid till sin karaktär äldre än Njudungstornen. Planen är i det närmaste kvadratisk och sockel saknas. Ljudgluggarna är försedda med ytterst eleganta mittkolonner med dubbelkonturerade tärningskapital och höga attiska baser, och samma komplicerade kapitalform upprepas också i dopfontens cuppa. Tornet tycks närmast vara besläktat med de östgötska tornen, inte minst med tornet i Heda i dess ursprungliga form. Även här saknas sockel och förbindelsen mellan våningarna utgörs av en spiraltrappa. En dendrokronologisk datering av ett bevarat remstycke tyder på att den romanska kyrkan i Heda uppförts vid 1100-talets mitt. I diskussionen om kyrkorna på Visingsö och deras ålder har Ströja kyrka förknippats med kungarna av Sverkersätten, d.v.s. med Sverker den äldre eller Karl Sverkersson, vilka var nära knutna till Östergötland. En datering till mitten av 1100-talet förefaller för närvarande vara adekvat också för den romanska kyrkan i Ströja. Liksom i Kumlabö tycks det i Ströja ha funnits en tidig begravningsplats. Ett fragmentet av en eskilstunakista har påträffats, och i anslutning till kyrkplatsen dessutom tidiga kulturlager och rester efter bebyggelse alltifrån äldre järnålder och fram till tidig medeltid.

I Bälaryds kyrka återstår nedre delen av ett liksom i Ströja smalare västtorn med spiraltrappa i sydväst, och tornen i grannkyrkorna i Flisby och i Lommaryd, också de belägna vid leden norrut genom Vedbo från Eksjö, hade troligen likartad utformning. Även kyrkan i Svarttorp i samma område var försedd med ett smalare torn, men här med ett rakt trapplopp i södra muren.

Områdets läge i skärningspunkten mellan Västergötland och Östergötland kom också att påverka utformningen av kyrkan i Gränna, där en tidig romansk kyrka under 1200-talet tycks ha utbyggt till en påfallande stor kyrkobyggnad, vilken omväxlande med kyrkan i Jönköping fungerade som gemensam prostkyrka för Tvetå och Vista. Kyrkan ombyggdes liksom Ströja kyrka senare kraftigt under Brahetiden på 1600-talet och drabbades dessutom i slutet av 1800-talet av brand. Endast några foton tagna direkt efter branden finns som dokumentation av kyrkan, som på nytt omvandlades kraftigt i samband med återuppbyggnaden. Enligt en beskrivning av Brunius 1849 var det medeltida koret och absiden uppförda av sandsten och försedda med huggna socklar med profil av skräkant och kvartsstav. Under takfoten löpte en väl utarbetad rundbågsfris och absiden artikulerades dessutom av åtta halvkolonner med kragstenar emellan. Absidens tre fönster uppges vara smala och höga samt spetsbågiga, och även korportalen omtalas som spetsbågig. Vid en byggnadsarkeologisk undersökning 1988 konstaterades dessutom att långhuset haft en framspringande sydportal. Även om absidmotivet ursprungligen hämtats från Lunds domkyrka är ett samband mellan kyrkan i Gränna och den tradition med absidindelning och rundbågsfriser som utbildades i den östgötska kyrkoarkitekturen mera näraliggande inte minst med tanke på Linköpingsbiskopens intresse i bygden. Rundbågsfriser präglar den senromanska delen av Linköpings domkyrka, där också stildrag som spetsbågiga fönster och framspringande portaler återfinns. Ett med lisener artikulerat absidkor fanns också enligt en gammal avbildning i Lekeryds kyrka öster om Jönköping, och det är möjligt att flera av absidkyrkorna i området präglats av samma tradition. Om de av Brunius noterade spetsbågiga öppningarna i Gränna var ursprungliga eller ett resultat av en senare gotisering i samband med korets välvning går inte att avgöra. Denna stora absidkyrka, med ett mäktigt och rikt artikulerat

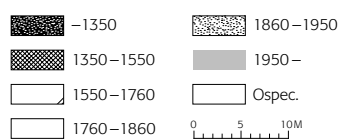

Fig. 35. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor i skala 1:800. Planritningarna avser att på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är vanligen hämtade från Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA), och SvK:s publikationer. Förlagornas mera detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

Efter utvidgning är Bringetofta och Nävelsjö kyrkor orienterade med huvudaltaret mot söder.

korparti och ett långhus om 15 × 10 meter tillhör troligen den stilmässigt ambivalenta perioden vid 1200-talets mitt. Även den bevarade dopfunten tyder på en nysatsning vid samma tid. Funten tillhör en grupp om sex stilrena och nästan identiska dopfuntar som troligen utförts i en verkstad i anslutning till sydöstra Vätterbygden. Två av dem återfinns i kyrkorna i Frinnaryd och Bälaryd sydöst om Gränna medan två hittat vägen till Östergötland (Styra och Åsbo) och en till Västergötland (Tådene). Om ett äldre byggnadsskede i Gränna vittnar förutom äldre gravar även en sekundärt påträffad fönsteromfattning av sandsten, försedd med en reliefdekor av tidig romansk karaktär (fig. 47).

Den till stor del bevarade medeltida kyrkan i Ölmstad söder om Gränna tillhör sannolikt slutet av 1200-talet. Även här blev långhuset och inte minst det rakt avslutade koret påfallande stora. Koret, som är obetydligt smalare än långhuset, har i östväggen ett elegant format tredelat fönster av den senromanska typ som efterbildades i bl.a. träkyrkan i Pelarne.

Intressanta nytillskott var också de båda kapell som 1328 omtalas i stiftets "Annotationes" och som utgjordes av ett Laurentiuskapell på Visingsö och ett Botulfskapell vid Uppgränna i Holaveden. Kapellet vid Uppgränna ersattes 1442 av ett franciskanskt Helgakorskapell, "till ära för konung Magnus Ladulås och hugnad och glädje för fattiga pilgrimer". Kapellet raserades först 1761.

KYRKORNA I DE ÖSTRA LANDEN

Den östra delen av Småland, som präglas av både skogsbygd och kustbygd, visar ett annorlunda mönster när det gäller den äldre medeltidens kyrkobyggande än de övriga delarna av landskapet. Träkyrkorna var ännu vid medeltidens slut ett dominerande inslag i inlandet, och av de sammanlagt 58 kyrkorna i området utgjordes 23 av träkyrkor (fig. 41). Stenkyrkorna är huvudsakligen koncentrerade till två områden, norra Tjust vid gränsen mot Östergötland och till Möre längst i söder utmed Kalmarkusten.

I *Tjust* är ingen absidkyrka belagd och de fem kyrkor med rakt avslutat kor som återfinns i gränsbygden är alla sena till sin karaktär och hör närmast samman med en grupp motsvarande kyrkor i sydöstra Östergötland från 1200-talets slut och början av 1300-talet. Tre av kyrkorna – Hannäs, Ukna (fig. 14) och Västra Ed – återstår som ruiner medan Lofta och Dalhems kyrkor är helt rivna. Materialet i samtliga har varit gråsten med inslag av tegel i omfattningar och gavelrösten och för samtliga tillkom förändringar och valvslagning under senmedeltiden. Till gruppen hör också den rivna stavkyrkan i Gärdserum med sitt stenkör från omkring 1300 (fig. 23). I Ukna ligger inte koret i förband med långhuset och en träkyrka tycks alltså här i två etapper ha förvandlats till en stenkyrka. En komplicerad byggnadshistoria är tydlig också när det gäller den stora kyrkan i Västra Ed, där den romanska kyrkan omvandlades till en korskyrka med rakt avslutat kor med en trefönstergrupp inom en större murnisch. En inte mindre komplicerad utveckling präglade också kyrkan i Dalhem. Även Lofta kyrka var försedd med korsarmar och dessutom enligt en avbildning med ett runt torn. I det söder därom belägna Törnsfall står det romanska tornet kvar, anslutet till en senare salkyrka (fig. 35). Tornet har trappa i södra muren, valv i såväl bottenvåningen som i övre tornvåningen, rundbågig västingång och ljudgluggar med mittkolonn. Båda kyrkorna ligger liksom Västra Ed i anslutning till den norrut mot Söderköping gående vägleden via Västervik (Gamleby).

De aktiviteter som sker i bygden med början under 1200-talet kan kopplas till en ekonomisk utveckling med aristokratin i en central roll, och till

de stora jordägarna i området hörde Folkungaätten. En naturlig centralort blev gamla Västervik, nuvarande Gamleby, med viktig hamn och marknadsplats vid inre delen av Västerviken, Tjustbygdens viktigaste vattenled. Kyrkan i Västervik omtalas som Magnus Ladulås patronatskyrka när han 1275 låter inrätta ett nytt kanonikat vid domkyrkan i Linköping. Några uppgifter i övrigt om denna kyrka, som senare utbyggdes till en treskeppig hallkyrka, finns dock inte.

Ett ännu mera komplicerat mönster möter i Möre, där kyrkobyggnaderna inte minst genom sina tidiga funktioner av profan karaktär utgör en mycket speciell grupp. Förutom kyrkan i Kalmar fanns 14 sockenkyrkor av sten (fig. 26, 41), alla belägna i anslutning till kustbygden och ofta intill de stora åarnas utlopp. Nio av kyrkorna är mer eller mindre bevarade och flera av dem har genom byggnadsarkeologiska undersökningar fått sin komplicerade byggnadshistoria utredd. Kyrkorna i Möre är de småländska kyrkor som främst attraherat forskningen, och flera aktuella översiktsarbeten finns (Andersson 1990; Anglert 1993; Wienberg 2000, 2001; Anglert 2001). På senare år har också dendrokronologiska dateringar bidragit med hållpunkter för utvecklingen under äldre medeltid.

Redan en uppräknig av kyrkornas olika planformer ger en uppfattning om mångfalden i detta ytterst heterogena kyrkolandskap. Här ingår såväl rundkyrkor som absidkyrkor, kyrkor med invändig absid, kyrkor med rakt avslutat kor, västtornskyrkor, östtornskyrkor och en s.k. klövsadelkyrka med både östtorn och västtorn (fig. 27, 31, 38). Inte mindre än åtta av kyrkorna har dessutom försetts med minst en ytterligare våning i långhuset för profant bruk och har alltså inte enbart haft kyrklig funktion i socknen. Byggnadsmaterialet består vanligen av lokal sandsten med inslag av annan marksten. I den så kallade Bykyrkan i Kalmar användes dock importerad kalksten från Öland, och även i Åby kyrka norr om Kalmar har likaså välhuggen kalksten påträffats.

Kalmarsundsområdet var både genom de viktiga handelslederna till lands och till sjöss och genom Möres ställning som gränsland mot Danmark ett strategiskt viktigt område för centralmakten. Hossmo var som nämnts vid medeltidens början sannolikt administrativ stödjepunkt för kungamakten och som sådan föregångare till Kalmar. Även en av Linköpingsbiskopens huvudgårdar var 1178 förlagd till Hossmo. Den kyrkliga maktens centralort blev dock Ljungby. Socken är den största i området och sträcker sig långt in i skogsbygden. Prostkyrkan i Ljungby blev kraftigt utbyggd vid 1200-talets slut men utrustades inte med några framträdande profana funktioner. Detsamma gällde den med ett brett västtorn försedda Bykyrkan i Kalmar. Båda dessa kyrkor bör i sitt äldsta skede ha gått ner i 1100-talet, dit också absidkyrkan i Hossmo hör (fig. 36). En dendrokronologisk analys indikerar att kyrkan uppförts på 1120-talet, vilket inte är förvånande med tanke på ortens betydelse. Det sekundära östtornet har daterats till omkring 1180 och långhusets ovanvåning i form av en skyttevåning till 1240-talet.

Den lilla rundkyrkan i Voxtorp (fig. 37) har likaså genom dendroprover kunnat dateras till 1240-talet, medan det sekundära och rakt avslutade koret, vilket ersatte ett tvärrrektangulärt absidkor, daterats till ca 1300. Liksom områdets andra rundkyrka, i grannsocknen Hagby, tycks Voxtorps kyrka ha haft eller åtminstone planerats för en profan markvåning, kyrkorum i mellanvåningen och en övervåning i form av en skyttevåning. Den söder om Kalmar belägna fästningslika kyrkan i Halltorp, som i sitt slutliga skick bestod av markvåning och kyrkvåning samt förrådsvåning, skyttevåning och dubbla torn, var i sin tur resultatet av olika byggnadsperioder med helt olika intentioner. Den bevarade markvåningen, som tillhör kyrkans

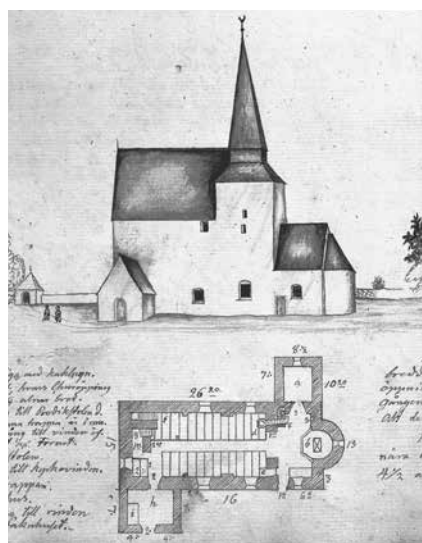

Fig. 36. Hossmo kyrka i Möre, dokumenterad 1821 av fornforskaren Nils Isak Löfgren. Kyrkan tillhör de s.k. flerfunktionella kyrkorna, som förekommer i olika variationer längs Kalmarkusten och på Öland. Dendrokronologiska analyser tyder på att kyrkan ursprungligen uppförts på 1120-talet medan det sekundära östtornet daterats till omkring 1180 och långhusets ovanvåning till 1240-talet. Detalj. ATA.

Fig. 37. Rundkyrkan i Voxtorp i Møre har dendrodaterats till 1240-talet och det ombyggda korpartiet till ca 1300. Kyrkan har en komplicerad medeltida byggnadshistoria och har ursprungligen varit planerad med en profan markvåning. Den nuvarande klockstapeln är uppförd på 1600-talet. Foto Sune Sundahl, SvK:s arkiv, RAÄ.

äldsta och ofullbordade byggnadsperiod, har dendrodaterats till ca 1210. De många fynd, som gjorts i samband med byggnadsarkeologiska undersökningar, visar att utrymmet här under en tid använts som verkstad men också som förråd och för boende. Bl.a. påträffades lämningar efter metallhantverk och förarbeten till kyrkliga sigill från början av 1240-talet. Fullbordandet av anläggningen skedde sannolikt först omkring 1200-talets mitt, då också en ny dopfont, en s.k. paradisfont, anskaffades från Gotland.

Även den likaså borgliknande och flervåninga kyrkan i Kläckeberga norr om Kalmar är sannolikt samtidig med eller något yngre än den fullt utbyggda kyrkan i Halltorp. Av de övriga kyrkorna har långhuset i Arby kunnat dateras till ca 1250, medan det med invändig absid försedda koret, som ursprungligen sannolikt anslutit till en äldre träkyrka, bör ha uppförts omkring 1200. De dendrokronologiska dateringarna har använts som riktmärke även för dateringen av de likartade kyrkorna i området. Flertalet av kyrkorna kan därmed föras till 1200-talet och med en koncentration till århundradets mitt, då byggnadsaktiviteten tycks ha varit som störst.

Den närmaste parallellen till de egenartade kyrkorna i Møre är de öländska kyrkorna, som med början under tidigt 1200-tal byggdes om, ofta till så kallade klövsadelkyrkor med dubbla torn och i vissa fall också utökades med en övre våning i långhuset. En motsvarighet till Halltorp och Kläckeberga är här Källa kyrka, som genom sin flervånighet fungerade även som försvarsbetonat magasin. En sedan länge tillämplig karakteristik av kyrkorna på såväl Öland som i Møre som försvarskyrkor har dock numera övergivits. I stället har beteckningen "flerfunktionella" kyrkor kommit i bruk med tanke på att endast en liten del av de profana utrymmena kan tolkas som direkt försvarsinriktade (jfr *Öland – landskapets kyrkor*). Frågorna om vilka som stod bakom dessa förändringar och varför saknar svar i källorna och olika teorier har diskuterats. Den funktionskompletterande utbyggnaden av kyrkorna i Møre inföll samtidigt med att bl.a. järnhante-

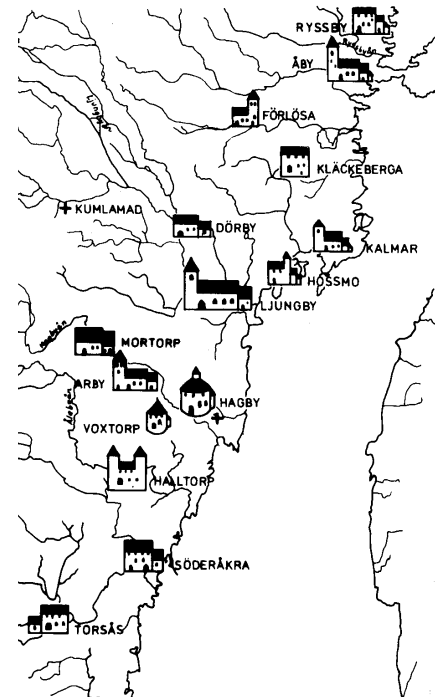

Fig. 38. Mörökustens kyrkor omkring 1250. Efter Andersson, SvK vol. 207, 1989.

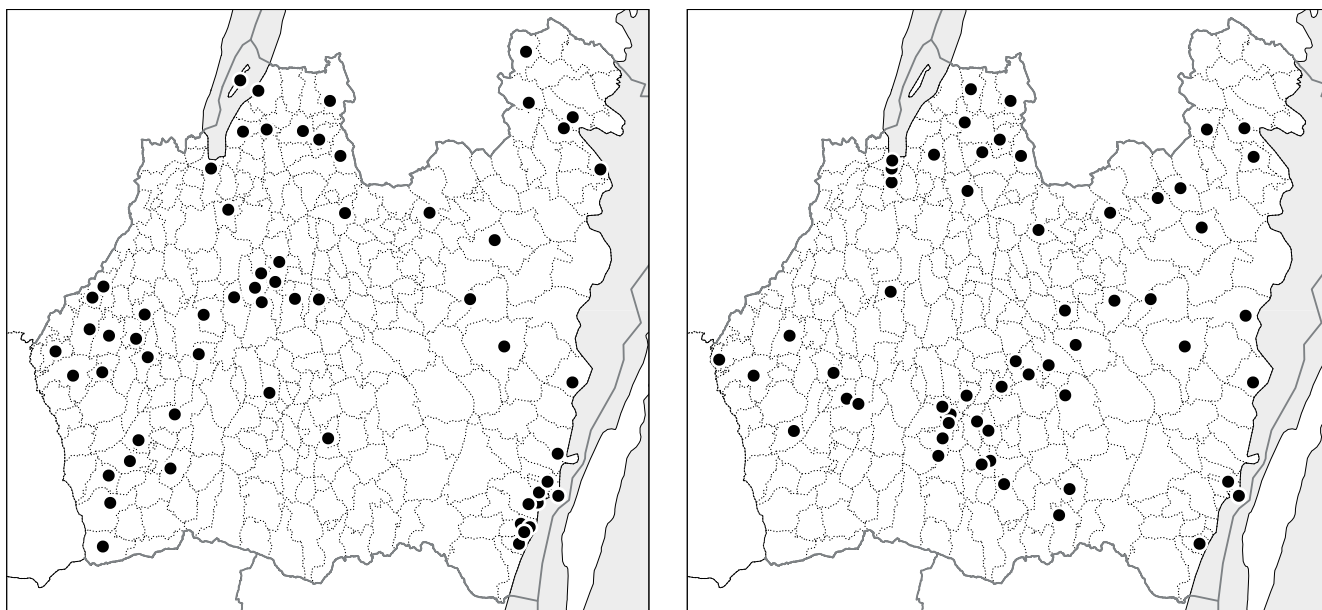

Fig. 39. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Ett flertal av valven är enbart kända genom arkivaliska uppgifter.

Fig. 40. Kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång. Kartan avser såväl träkyrkor som murade kyrkor. Medeltidskyrkorna med salformad plan är ofta svåra att datera. Planformen förekom redan vid 1200-talets mitt och var allmän under den resterande medeltiden. När det gäller stenkyrkorna var det med långhuset jämbreda koret i ett flertal fall dessutom resultat av en ombyggnad av kyrkans östra del.

ringen i området blev alltmer omfattande (se nedan *Byggnadsintensitet och regionala särdrag*) och skedde knappast på enbart sockenbornas initiativ. Snarare var aristokratin och den expanderande centralmakten huvudaktörer i det politiskt och ekonomiskt viktiga området under 1200-talet, då handeln med övriga östersjöländer växte snabbt och Kalmar utvecklades till central handels- och förvaltningsplats och en av rikets viktigaste städer. Redan i slutet av århundradet fördes Möre i administrativt avseende till Kalmar slottslän, som i början av 1300-talet omfattade hela det småländska kustlandet.

Stenkyrkorna under yngre medeltid, 1350–1550

Den byggnadsaktivitet som sker under slutet av den äldre medeltiden, d.v.s. omkring 1300 och under 1300-talets första hälft, är mycket svår att urskilja. De återkommande svensk-danska krigerna i kampen om den svenska kungamakten präglade i hög grad även senare delen av medeltiden och många bygder i utsatta lägen drabbades av upprepade härjningar. Krigsaktiviteternas ekonomiska följdverkningar inverkar också på den kyrkliga byggnadsaktiviteten som blev låg. Någon allmän satsning på gotisering genom t.ex. välvning av kyrkorumen skedde inte (fig. 39). Inte heller blev tillbyggnad av sakristia och vapenhus ett allmänt inslag. Spridda salkyrkor tillkom i de olika områdena (fig. 40), dels som ombyggnad av äldre kyrkor och dels som ersättning för utmönstrade träkyrkor, men oftast tycks de romanska kyrkorummens storlek ha ansetts som tillräcklig och det jordägande frälsets fortsatta inflytande är främst avläsbart i vissa sockenkyrkors rikedom på dyrbara altarskåp och andra kultbilder. Även om förnyelsen i de olika smålanden har vissa regionala förtecken finns inte längre samma slutenhet som under den äldre medeltiden och periodens stora byggnadsinsatser sker framför allt i städerna och i de centralorter som var ekonomiskt och strategiskt intressanta.

Domkyrkan i Växjö, som redan 1276 bränts i samband med Folkungatidens tronstrider, hade då nyligen försetts med ett stort, rakt avslutat kor samt korsarmar. Den fortsatta utbyggnaden under högmedeltiden fördröjdes genom nya krigshändelser, och först under medeltidens slutskede fullbordades kyrkans ombyggnad till en gotisk hallkyrka. Valvslagningen med

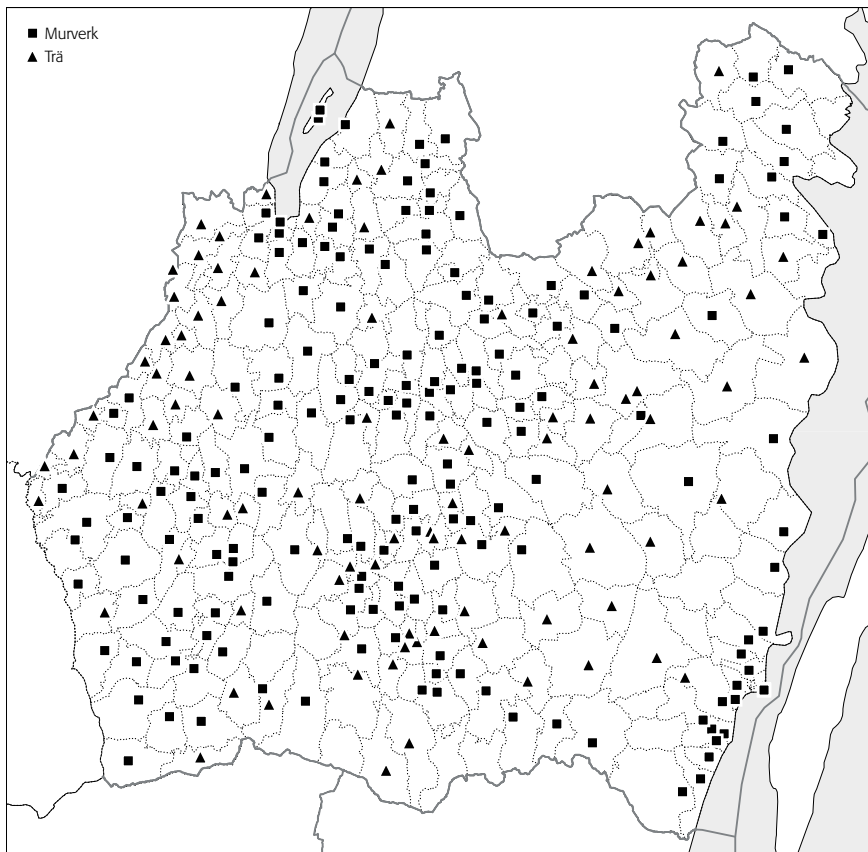

Fig. 41. Kyrkornas byggnadsmaterial vid medeltidens utgång. Det stora flertalet stenkyrkor tycks ha tillhört äldre medeltid, d.v.s. uppförts före 1350, medan byggnadsaktiviteten var förhållandevis låg under yngre medeltid. Som kartan visar dominerade stenkyrkorna i de gamla centralbygderna medan träkyrkorna framför allt levde kvar i de mera perifera områdena. Så dominerade träkyrkorna helt i Mo vid gränsen mot Västergötland liksom i de östsmåländska inlandsområdena. Även i Varend förblev träkyrkorna ett markant inslag.

stjärnvalv i form av s.k. vadstenastjärnor kan genom inskrifter dateras till omkring sekelskiftet 1500.

Valvslagning blev i övrigt en ytterst sällsynt företeelse i Varend och endast i Moheda kyrka uppträder stjärnvalv av samma typ som i domkyrkan. Kyrkan i Hemmesjö (fig. 55) hade däremot fått sina enkla kryssvalv av stenflis i början av 1400-talet. En dendrokronologisk datering av den samtidigt förändrade takstolen har fastslagit timrets fällningsår till tidigast 1403 (Bartholin 1996). Att just denna sockenkyrka försågs med valv hör sannolikt samman med biskopsbordets fortsatt omfattande intressen i socknen.

I Moheda tillkom sannolikt under slutet av 1400-talet även kyrkans till stor del bevarade breda västtorn av senmedeltida karaktär. Troligen senmedeltida torn utmärkte också kyrkorna i Berg och i Väckelsång. Det bevarade västtornet i Bergunda utgör ett fjärde torn i denna grupp (fig. 31). Det mäktiga tornet, bredare än långhuset och med mycket kraftiga murar, är försett med en dörröppning högt upp i södra muren till den ursprungligen välvda övre tornkammaren. Förutom att fungera som maktsymbol och magasin åt patronatsinnehavaren var tornet ett komplement till det stora stenhus som uppfördes av Arvid Trolle på 1470-talet på Bergkvara och tillkom troligen vid samma tid.

Domkyrkans omvandling till en stor hallkyrka följdes av en viss ökad byggnadsverksamhet också på landsbygden, där en grupp om 12 salkyrkor tillkom (fig. 40), i allmänhet som ersättare för träkyrkor (fig. 20). Kyrkorna blev alla enkla byggnader utan arkitektoniskt artikulerade fönster och dörröppningar och ofta med gavelrösten av trä. Om kyrkan i Åseda omtalas att den uppfördes under biskop Petri tid, d.v.s. under perioden 1494–1530, då också domkyrkans ombyggnad fullbordades. Till samma tid hör också kyrkan i Aringsås (Alvesta), där timmerkyrkan ersattes av den nuvarande salkyrkan 1530. En dendrokronologisk datering visar

att takstolens timmer fälldes vinterhalvåret 1529–30 (Bartholin 1996). Samma förvandling genomgick ytterligare fyra kyrkor i Växjö omedelbara närhet och tre grannkyrkor till Åseda kyrka i Uppvidinge härad. Av de övriga salkyrkorna är kyrkan i Vissefjärda i sydöstra hörnet av Varend särskilt intressant genom sitt läge. Socknen var delad mellan Konga härad och Möre härad men med kyrkan i den mindre Kongadelen. Kyrkplatsen utgjorde under medeltiden en ö i Lyckebyån och vid kyrkan låg under senmedeltiden en borganläggning, Vesaborg, som troligen tillhörde biskopen i Växjö. Kyrkan måste även ursprungligen med tanke på läget ha varit förbunden med en gård. Även om inte sådana speciella förhållanden förelåg förblev platskontinuiteten fortsatt viktig under medeltiden. De nya sockenkyrkorna uppfördes vanligen på den äldre kyrkans plats trots att läget då kunde vara ocentralt i förhållande till den senmedeltida bebyggelseutvecklingen.

I Finnveden tillkom en motsvarande grupp om åtta salkyrkor (fig. 40), av vilka kyrkan i Vittaryd är ett exempel på de enkla stenbyggnader som ersatte en träkyrka. Till skillnad från i Varend blev välvning av kyrkorna i Finnveden något mera frekvent och valv är kända i 19 av kyrkorna (fig. 39). Fem av kyrkorna tycks dock endast ha haft valv i koret. Området drabbades ofta av krigshärjningar, och välvningarna av kyrkorummen innebar ett större skydd mot brandskador. Av de nya salkyrkorna tycks emellertid endast två ha välvts, nämligen kyrkorna i Långaryd och Reftele i området nära Hallandsgränsen, där även flera av de äldre kyrkorna försågs med valv. Detsamma gällde det likaså utsatta sydvästra gränsområdet mot Halland och Skåne, där bl.a. den stora kyrkan i Hinneryd försågs med mittpelare och sex kryssvalv i långhuset.

I Nydala klosterkyrka genomfördes aldrig en planerad tunnvälvning motsvarande den i Alvastra klosterkyrka. Den valvslagning som så småningom skedde resulterade i stället i kryssvalv av tegel. Även i sockenkyrkan i Vrigstad genomfördes en välvning av kyrkorummet först under senmedeltiden, då långhuset fick ett kryssvalv och ett stjärnvalv och koret stjärnvalv. Välvning blev vid samma tid också vanlig i framför allt den övriga västra centralbygden av Njudung. Frånsett välvning behöll kyrkorna i området i övrigt sin ursprungliga karaktär. I många fall omtalas dock en takryttare.

I Ödestugu ersattes det ursprungliga koret av ett nytt, välvtt kor med samma bredd som långhuset, och detta system tillämpades också i området norr om Njudung, framför allt i Vätterbygden, där ett flertal på detta sätt förlängda långsmala salkyrkor uppstod. I samband med ombyggnaden uppfördes i allmänhet också en välvd sakristia. Rivningen av triumfbågväggen gav större rymd och ljus åt korpartiet, där den rakt avslutade östväggen försågs med en gotiskt utformad fönstergrupp. Till denna grupp av salkyrkor hör bl.a. de bevarade men delvis förändrade medeltida kyrkorna i Askeryd, Marbäck (fig. 35) och Säby i Norra Vedbo i gränsområdet mot Östergötland, där en motsvarande förändring av de romanska kyrkorna var aktuell (se *Östergötland – landskapets kyrkor*). När dessa omvandlingar till salkyrkor har skett, kan liksom när det gäller välvningen, vara svårt att avgöra. I Marbäck är t.ex. östra korväggen försedd med en trefönstergrupp bestående av ett spetsbågigt mittfönster omgivet av rundbågiga fönster, medan det södra korfönstret är spetsbågigt och korportalen rundbågig. Gotiseringen fullbordades dock under slutet av medeltiden genom ribbvalv med rika målningar. I Säby innebar omvandlingen till salkyrka även en mindre breddning av kyrkorummet och spetsbågiga fönster och rikt bemålade stjärnvalv fullbordade här gotiseringen. Även i Askeryd tillkom de rika

kalkmålningarna först i medeltidens slutskede, på 1520-talet. Ett sengotiskt måleri från senare delen av 1400-talet präglade den stora kyrkan i Gränna (fig. 60) liksom de båda kyrkorna på Visingsö. Såväl valvslagningen som det rika kalkmåleriet och förkomsten av takryttare i denna norra del av Småland anknyter till utvecklingen av de östgötska kyrkorna (se *Östergötland – landskapets kyrkor*). Sannolikt spelade också närheten till stiftets centrum, d.v.s. Linköping, en roll i detta sammanhang. Visingsö hade övergivits av kungamakten i samband med borgens brand 1308 och i stället hade biskopen fått större inflytande och jordegendomar såväl på fastlandet som på Visingsö. Även slottet och kyrkan i Jönköping hade bränts vid oroligheterna 1308 och på nytt 1380 i samband med dansk-norska krigståget. Den kyrka som därefter uppfördes i Jönköping var en rektangulär salkyrka av i övrigt okänt utseende, men påverkade genom sin planlösning sannolikt tillkomsten av ytterligare salkyrkor i området.

Till salkyrkorna i norra Småland hör den välbevarade kyrkan i Mellby i Södra Vedbo, som genom de timrade röstena är ännu ett exempel på denna inte ovanliga kombinationen av sten och trä. Takstolen är bevarad liksom det plana innertaket, och en dendrokronologisk analys tyder på att kyrkan tillkommit på 1340-talet. I takstolen tycks även ingå material från en äldre träkyrka (jfr nedan). Även grannkyrkorna i Höreda och Hässleby var salkyrkor och sannolikt ersättare för äldre träkyrkor.

Under medeltidens senare del framträdde också stadskyrkorna i Västervik och Kalmar i gotisk skepnad. Gamla Västervik hade övergivits som handels- och hamnstad för nuvarande Västervik i början av 1400-talet, och 1433 gavs borgarna i den nya staden ett års skattefrihet som hjälp till att uppföra stadens kyrka. Kyrkan, som är bevarad, utformades med lägre och smalare kor med sakristia och ett långhus i form av en treskeppig hall med runda pelare (fig. 35). Staden drabbades hårt under unionsstriderna 1517 och välvningen av kyrkorummet tycks ha skett först senare. Kalmars växande betydelse som handelsmetropol medförde Bykyrkans utbyggnad till en treskeppig katedral med treskeppigt kor av samma bredd som långhuset och ett tresidigt avslutat kapell i öster. Koret och kapellet försågs med stjärnvalv, senare välvdes även långhuset, och en rad av kapellstiftelser tillkom genom donationer från såväl stadens förmögna borgare som från adeln och kungamakten.

De omgivande kyrkorna i Möre förändrades däremot i mycket liten omfattning. Omkring 1400 fick kyrkan i Halltorp ett nytt kor och vapenhus och de övre delarna av "klövsadeltornen" revs. Rundkyrkan i Voxtorp (fig. 37) hade som nämnts tidigare försetts med ett nytt kor samt sakristia, också här alltså en större betoning av de rent kyrkliga funktionerna. Den fästningslika anläggningen i Kläckeberga med ringmur och vallgrav behöll däremot sin försvarsinriktade gårdsfunktion och under unionstiden på 1400-talet och i början av 1500-talet omtalas Kläckeberga kyrka flera gånger som förläggningssort för trupper.

En utpräglad arkitektonisk gotisering skedde däremot av de fåtaliga stenkyrkorna i övriga delar av östra Småland med anknytning till tidiga centralorter och viktiga samfärdsleder. Vid medeltidens slut bestod dessa vanligen av välvda och i flera fall flerskeppiga salkyrkor (fig. 39–40). Ingen har dock bevarats i sin senmedeltida form. Så blev t.ex. Mönsterås kyrka i kustbygden norr om Kalmar utbyggd efter mönster av stadskyrkan till en treskeppig hallkyrka med trappgavlar och med stjärnvalv i koret. Även den klosterkyrka som tillkom i Kronobäck i samma socken fick ett treskeppigt långhus. Samma utveckling genomgick också den stora kyrkan i Högsby, där ett praktfullt altarskåp, utfört i Lübeck omkring 1500, sannolikt

anskaffades till invigningen av hallkyrkan, som med sina blinderingsorne-
rade gavlar, spetsbågiga fönster och takryttare blev en fullgod representant
för sengotikens ideal.

Stensulpturen

PORTAL- OCH BYGGNADSSKULPTUR

Berggrunden i Småland består huvudsakligen av granit, i väster med inslag
av gnejs, medan den för byggnadsdetaljer eftertraktade väternsandstenen
endast finns tillgänglig i området runt Jönköping samt i ett smalt bälte längs
Vättern vid Gränna och på Visingsö. En utlöpare från sandstensområdet
bildar också den s.k. Almesåkraformationen söder om Nässjö. I östra delen
av landskapet finns vissa lokala förekomster av Kalmarsundssandsten, men
någon mera omfattande brytning tycks inte ha skett här under medeltiden.
I övrigt saknas lämplig huggsten och för småländsk medeltidsarkitektur
exklusiva inslag som flersprångiga portaler, profilerade socklar och exte-
riördekor i form av rundbågsfriser och lisener har därför nästan enbart
varit förbehållna kyrkorna i den nordvästra delen av landskapet med dess
närhet till sandstensbrott. Figurskulptur tycks dock ha varit ovanlig även
i detta område. Den enstaka stensulptur som finns i den södra delen av
landskapet är även här koncentrerad till den västra delen men utförd i lokalt
tillgänglig sten. Här finns också exempel på ristningsornade kvaderstenar,
ett i förhållande till landet i övrigt unikt inslag.

Från den romanska domkyrkan i Växjö har endast ett litet vädurs-
huvud, fasthållet av en rovdjurstass, bevarats. Fragmentet står stilmäs-
sigt nära den skånska 1100-talsskulpturen och det lejonliknande djur som
utgjort huvudmotivet har förmodligen varit ett av två flankerande skulp-
turer i en bågöppning. Materialet är täljsten, och samma lokalt förekom-
mande stenart har också använts för några yngre valvkonsoler med enkelt
formade ansikten.

En kyrkobyggnad som tävlat med domkyrkan och delvis överglänt
denna när det gäller arkitektonisk utformning och utsmyckning var den
nämnda kvaderstenskyrkan i Rydaholm i Finnveden (fig. 32). Den avan-
cerade stentekniken i det kvarvarande tornet och de i murverket förekom-
mande schackbrädesmönstrade kvadrarna (fig. 42) visar att jylländska
stenhuggare anlätts för detta påkostade romanska kyrkobygge. I kyrkan
i Moheda i Varend har en motsvarande rutmönstrad kvader, en signatur

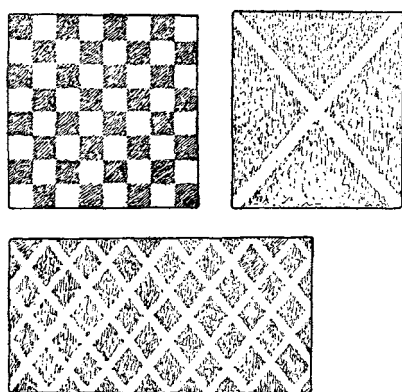

Fig. 42 a–b. Rydaholms kyrka, Finn-
veden.
a. Mönsterhuggna kvadrar, ingående
i tornets murverk respektive återan-
vända i den nuvarande kyrkans sockel-
parti. Teckning i Blomqvist 1929.
b. Schackbrädesmönstrad granitkvader
i tornets sydvästra hörn. På kvadern
har senare ristningar i form av kors
tillkommit. Foto Marian Ullén 1996,
SuK:s arkiv, RAÄ.

för jylländska stenhuggare, påträffats i långhusets sydöstra hörnkedja (jfr ovan). Även när det gäller Vederslövs kyrka i samma område tycks det som nämnts finnas en anknytning till jylländska stenhuggare. På den elegant dekorerade sten som ingår i korets södra hörnkedja ses ett yttäckande, hugget mönster av romber och bågar samt ett konturtecknat, ristat lejon. En granitkvader med ett malteserkors i hög relief är nu sekundärt inmurad i sockeln till långhusets förlängda västparti, och i den sekundära sakristians västmur ingår en sten med ett kraftigt utskjutande halvklot, båda företeelser med motsvarigheter i den jylländska repertoaren liksom det karakteristiska rombrutiga mönstret.

Schackbrädeskvadrar förekommer i Skandinavien utanför Jylland endast i ett fåtal fall. Förutom de båda småländska exemplen är ett känt från Bornholm och tre från Östfold i Norge. Motsvarande kvadrar förekommer också i en grupp kyrkor i Tyskland i ett område omkring Berlin. Bakgrunden till denna tradition med mönsterhuggna stenar, som tycks vara en signatur för vissa stenhuggarverkstäder vet vi inte. Detsamma gäller innebörden och varför den kommit att tillämpas speciellt på Jylland. I centrala Varend finns även exempel på en enklare och i sitt slag unik variant av geometrisk mönstrade kvadrar med sannolik förebild i den jylländska traditionen. I domkyrkans torn ingår en granitkvader med bl. a. ett ristat rutmönster som påminner om schackbrädeskvadrarnas dekor (fig. 44) och liknande ristningar av olika geometriska mönster pryder också några bevarade kvadrar från de rivna kyrkorna i Östra Torsås och Skatelöv. På två av de fyra stenarna från Skatelöv har stenhuggaren dock valt att ersätta geometrin med ristade ornament och djurfigurer, däribland ett stort lejon. På en av stenarna finns dessutom en inskrift i runor, som meddelar att Bose är den som huggit stenen till Skatelövsbornas kyrka. Bose kan genom de mycket karakteristiska ristningarna knytas också till kyrkobyggarna i såväl Östra Torsås som i Växjö. Anknytningen till tornbygget i Växjö ger även en tidsangivelse för Boses verksamhet till slutet av 1100-talet (jfr ovan).

Den romanska kyrkan i Rydaholm utmärktes inte bara av ett skickligt kvaderstensmurverk och mönstrade kvadrar utan var även rikt utrustad i fråga om portaler och figurskulptur. Delar av inte mindre än tre praktportaler har återanvänts i det nuvarande långhusets södra vapenhus (fig. 32). Fyra kolonnetter av i trakten förekommande mörkgrå gnejs, kombinerade med kapital av sandsten, omger ingången, som dessutom flankeras av tre olika figurreliefer. Även i relieferna varierar stenmaterialet. Den konstnärligt högklassiga "ryttarreliefen" och dess pendang, "drakdödarreliefen", är båda utförda i granit (fig. 45). Genom höjdformatet och den monumentala formen leder relieferna tankarna till samtida jylländska portaler och de reliefer som där ofta ingår i sidoposterna. Den tredje reliefen är däremot utförd i sandsten, och såväl formatet som formen tyder på att den ingått i ett tympanon i en relativt smal portal, troligen korportalen, medan de båda höga relieferna sannolikt tillhört långhusets sydportal.

Den redan tidigt inom den konstvetenskapliga forskningen uppmärksammade märkliga "ryttarreliefen", där riddaren är på väg att besegras av de onda makterna, är unik i fråga om motivet (fig. 45 a). Även den andra reliefens framställning av hur onskans drake i sin tur besegras av en man med svärd, här under beskydd av en välsignande Gudshand, har en ikonografiskt ovanlig utformning (fig. 45 b). Detsamma gäller den tredje reliefen, där en biskopsgestalt uppförande pekar på Kristus i scenen med den tvivlande Tomas.

Ovanliga i sitt slag är också de fyra odjurshuvuden, som finns inmurade

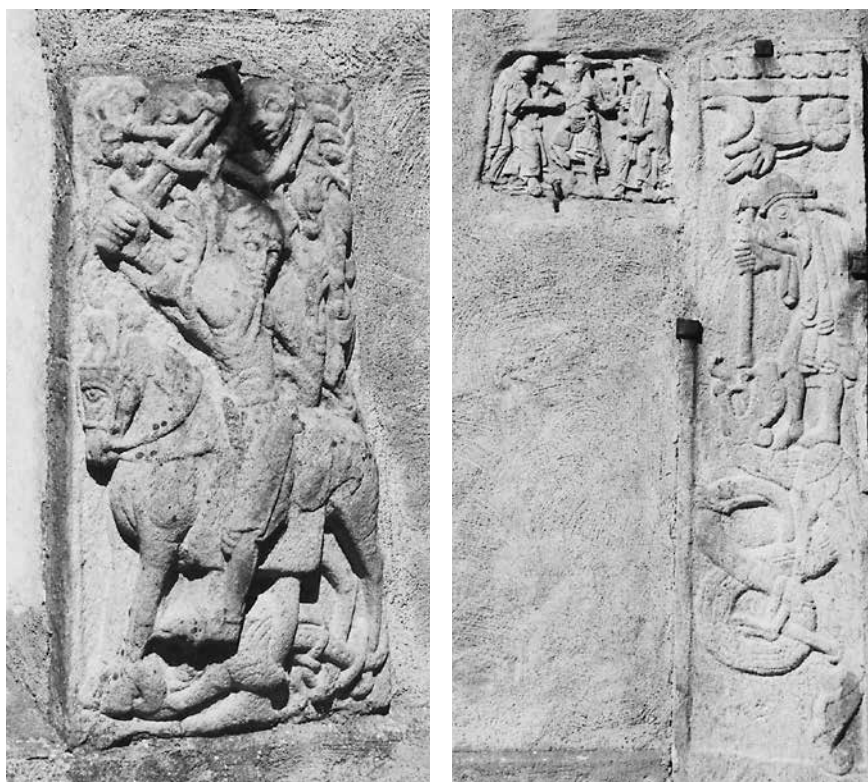

Fig. 43. Den romanska korportalen i Vallsjö gamla kyrka, Njudung. Kyrkan övergavs 1890. Såväl portalens tympanon som den västra sidoposten pryds av figurreliefer. Foto Marian Ullén 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 44. Växjö domkyrka. Ristad granitkvader i tornets ursprungligen nordvästra hörnkedja. Foto Sören Hallgren 1968, ATA.

Fig. 45 a–b. Rydaholms kyrka, Finnveden. Återanvända skulpturdetaljer från den romanska kyrkan, nu placerade i anslutning till det nuvarande södra vapenhusets ingång (fig. 32). De båda höga granitreliieferna, ”ryttarreliefen” och ”draködarr reliefen”, har sannolikt ursprungligen ingått i omfattningen till medeltidskyrkans sydportal. Den tredje och betydligt mindre reliefen av sandsten bör ha ingått i ett tympanon, förmodligen i korportalen. Foto Marian Ullén 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

i vapenhusets östra och västra murar. Den nuvarande putsen döljer helt skulpturernas anslutning till murverket, men det är möjligt att de utgör en variant av de ansiktskvadrar som förekommer på Jylland och där huvuden eller ansikten i hög relief höjer sig över kvaderns yta. Vapenhusets huvuden påminner i sin art om de odjurshuvuden, som pryder de romanska dopfontarna, men är sinsemellan olika och även materialet varierar. En av skulpturerna i granit, ett elegant format lejonhuvud med ett manshuvud i gapet, visar tekniskt och stilmässigt nära anknytning till den i hög relief huggna ”ryttarreliefen”. Var dessa huvuden varit placerade vet vi inte. På Jylland förekommer ansiktskvadrar såväl i exteriören som i interiören i anslutning till t.ex. triumfbågen.

Både relieferna och huvudena bör höra samman med kyrkans tidiga byggnadsskede, d.v.s. 1100-talets mitt. Portalkolonnetterna har däremot enligt en uppgift från 1800-talet ingått i det något yngre västtornets sekundära portal. Kvar på ursprunglig plats i tornet högt ovanför marken finns däremot de båda ontavvärjande reliefscenerna av S:t Mikael's strid med draken och en välsignande biskop, vilka inramar den södra ljudgluggen. Relieferna är utförda i sandsten och av betydligt enklare utförande än de äldre portalrelieferna. Skulpturerna i sandsten är samtliga av litet format och materialet kommer troligen från lösa block, som påträffats som marksten.

För de stenmästare som anlätades vid kyrkobyggandet i Njudung fanns bättre förutsättningar till arkitektoniskt artikulerade portaler genom närheten till sandstensförekomster. Unik i sitt slag är den bevarade korportalen i Vallsjö gamla kyrka, som i sin uppbyggnad ansluter till den jylländska traditionen med reliefprydda sidoposter (fig. 43). Den mycket smala portalens tympanon pryds av en reliefscen, där ett vargliknande djur angriper ett lejon, och ett lejon återkommer i portalomfattningens märkliga relief, men här som riddjur åt en man med ett långt spjut. Ovanför mannens hjälm reser sig ett ornamentalt utformat livsträd. Ytterligare en reliefscen, som av

Fig. 46. Den flersprångiga baldakinportalen i Lannaskede gamla kyrka. Återställd i samband med restaureringen 1935–38. Foto Marian Ullén 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

formatet att döma på samma sätt kan ha ingått i en sidopost, har påträffats i den närbelägna kyrkan i Hylletofta. Den elegant utförda och välbevarade reliefen visar här ärkeängeln Mikael's kamp med draken.

Ett lika speciellt inslag i Njudung har varit de nämnda flersprångiga baldakinportalerna. Ett intressant exempel på en symbios mellan olika influenser från det danska området är här kyrkan i Vallsjö, där korportalens jylländska utformning uppenbarligen kombinerats med en sydportal med kolonner och baldakin, liksom portalen i Lannaskede sannolikt med den lundensiska domkyrkoarkitekturen som förebild (fig. 46). Av sydportalerna i Vallsjö återstår nu endast delar av kolonner och omfattning. Även Fröderyds kyrka hade enligt Mandelgrens återgivning en portal med motsvarande uppbyggnad, och en kolonnportal utmärkte likaså Vrigstads kyrka. Flersprångiga portaler har också funnits i Bringetofta, Hylletofta, Myresjö (fig. 33) och Norra Ljunga. I Hjälmseryd varierades motivet genom att portalen här som nämnts markeras av en framspringande risalit med trekantsgavel. Tympanonfältet var dessutom enligt Mandelgren försett med en bild av en drake. Endast gavelns krönande figurskulptur har bevarats. Vidare återstår ett fragment av en relief med en liten framåtböjd mansfigur. En äldre avbildning visar att även den närbelägna kvaderstenskyrkan i Tofte-ryd haft ett reliefprytt tympanon med en drakkamp.

De kända exemplen på figurskulptur är alltså få men av påtagligt hög kvalitet. Inslag av figurskulptur tycks ha varit ovanligt även i området närmare Vättern, där i stället en omfattande tillverkning av dopfuntar uppstod (se nedan). Ett intressant exempel på romansk stensulptur är dock en bevarad fönsteromfattning från det äldsta byggnadsskedet i Gränna kyrka (fig. 47). Även denna egenartade fönsteromfattning tycks ha sina närmaste motsvarigheter i det danska området, där bl.a. kyrkorna i trakten av Randers på Jylland utmärks av reliefprydda fönsteromfattningar med flankerande lejon och drakar.

Ett enstaka exempel på en gotisk stensulptur är den tympanonrelief

Fig. 47. Gränna kyrka. Sekundärt påträffad romansk fönsteromfattning. Foto ATA.

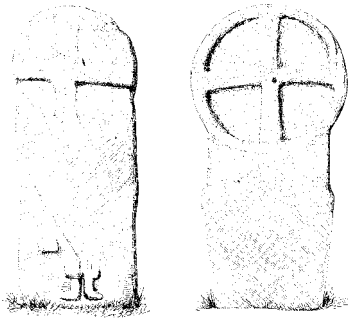
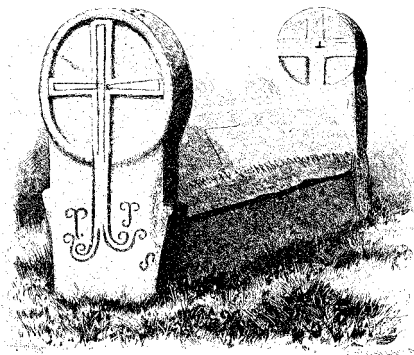

Fig. 48. Romansk gravkista från kyrkogården i Vrigstad, Njudung (nu i SHM). Tidigt 1100-tal. Lockhällens inskrift i runor är nu ofullständig men anger att monumentet rests över Gudmund av hans föräldrar. Teckning ur Hans Hildebrand, *Sveriges medeltid*, del 3, 1898–1903.

och två konsolhuvuden som bevarats från den gamla kyrkan i Odensvi i Tjust i nordöstra delen av Småland. Den ikonografiskt förbryllande bilden av den dömande Kristus, utrustad med fem svärd, är utförd i mycket hög relief och liksom konsolhuvudena, av vilka det ena är krönt, kraftigt stiliserad. Med tanke på områdets nära kontakter med Gotland är det möjligt att stensemästaren hämtats därifrån. Även den romanska dopfunten, av vilken endast foten återstår, är ett gotländskt arbete.

GRAVMINNEN

Bristen på lättarbetad sten har sannolikt varit orsak till att även mera påkostade gravmonument och gravhällar har varit ovanliga i Småland till skillnad från i grannlandskapen Västergötland och Östergötland med deras rikt utvecklade stenhuggartradition. Under tidig medeltid tycks inte heller någon import ha skett från dessa landskap. Så saknas t.ex. i västra Småland de för Västergötland karakteristiska stavkors- och liljestenarna. Även den nu unika romanska gravkistan från Vrigstad (fig. 48) är enklare i sin utformning än de västgötska monumenten och gavelstenarnas halv-cirkelrunda krön tyder som nämnts närmast på influens från det skånskdanska området (se ovan). Flera arkivaliska uppgifter om lockhällar finns emellertid från västra Småland, bl.a. från Öreryd i Mo härad, som under medeltiden ingick i Västergötland. På kyrkogården i Vittaryd i Sunnerbo återstår ett stenkors, av traditionen kallat "riddarkorset", som kan ha tillhört en romansk gravkista. Korset påminner närmast om de stora korsformade gavelstenarna till gravkistan i Kinneved i Västergötland.

Fornforskaren Gabriel Djurklou uppmärksammade under sin antikvariska resa 1870 i Östbo, Västbo och Mo i västra Småland en originellt utformad gravhäll på Dannäs kyrkogård, en upptill rundad "liljesten", prydd av ett stort, inhugget rosettornament inom en cirkel, ett liljeornament och ett fyrfotadjur (nu i kyrkans sakristia). En inte mindre egenartad sten, troligen från 1200-talet, har bevarats i Vallsjö och är liksom kyrkans romanska portalskulptur utförd i sandsten. Stenen pryds av ett stort, stavkorsinspirerat ornament med i rundlar inskrivna rosetter samt nedtill två likarmade kors.

Från nordöstra Småland, med dess nära kontakter med Östergötland och Gotland, återstår ett flertal gotiska gravhällar från 1300-talet. Till dessa hör gravhällen över kyrkoherden Ragner i Hallingeberg, död 1325. Stenen är försedd med kantskrift på latin och en tidsenligt konturtecknad bild av en präst med kalk och hostia under en gotisk spetsbåge. I allmänhet är gravstenarna dock endast försedda med inskrift. Från den närliggande kyrkan i Törnsfall har en gravhäll, lagd över prästen Joar, bevarats. Stenen uppges på 1700-talet användas som altarsten, och samma sekundära användning omtalas för ett flertal gravhällar, bland annat för den bevarade gravhällen i Lofta kyrka i samma område, lagd över en far och hans son Botvid.

Bland de fåtaliga bevarade gravhällarna från 1400-talet märks den med två vapensköldar prydda stenen i Norra Sandsjö kyrka i Njudung, lagd omkring 1420 över Halsten Petersson (båt) och hans hustru Katarina Svensdotter (Sparre av Hjulsta och Ängsö).

DOPFUNTAR

Betydligt talrikare är den stensulptur som representeras av dopfuntarna. Av de medeltida dopfuntarna är totalt 154 stycken kända, vilket innebär att från något mer än hälften av de medeltida sockenkyrkorna återstår en helt eller delvis bevarad dopfunt (Borg 2002). Trots att alltså ett relativt stort antal dopfuntar saknas, framgår det tydligt av stenmaterial och

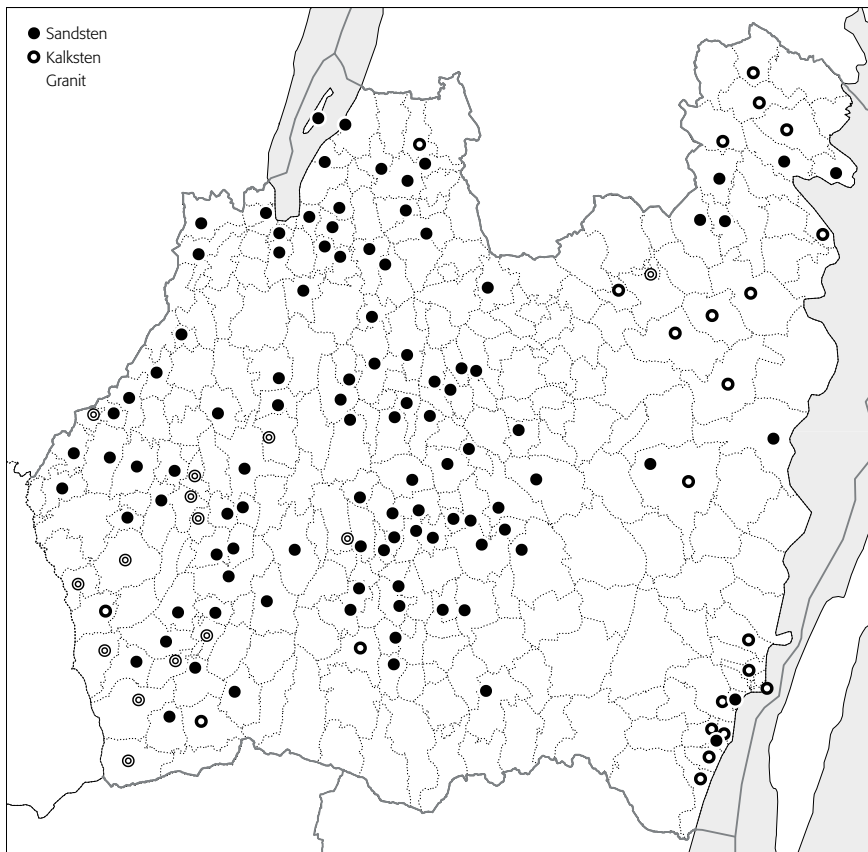
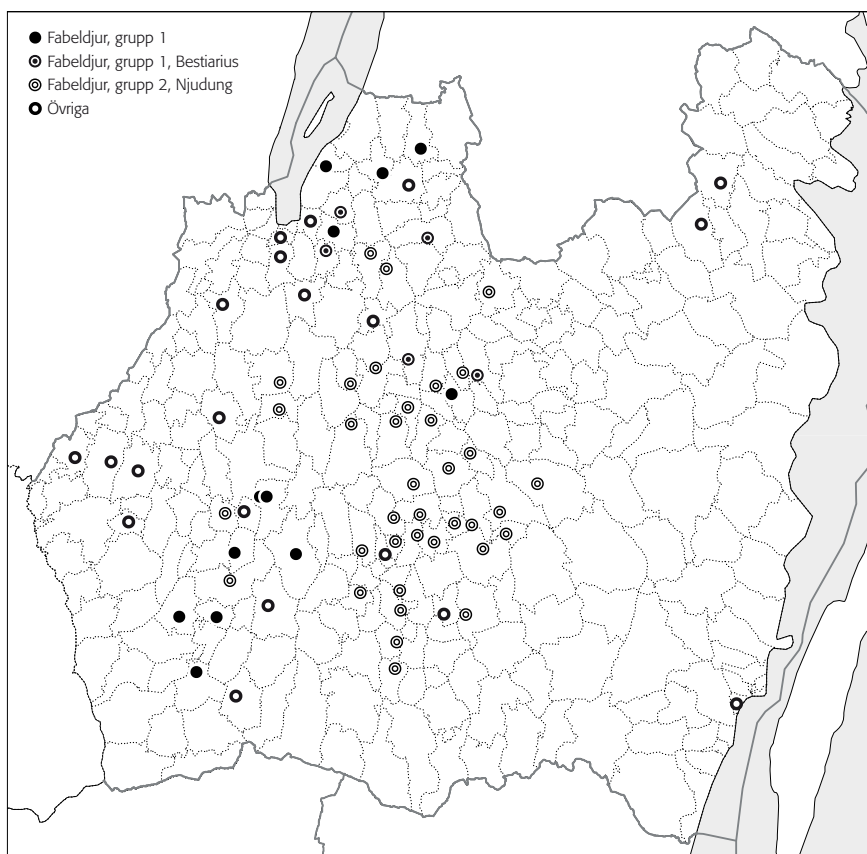

Fig. 49. De helt eller delvis bevarade medeltida dopfuntarnas material. I centrala Småland dominerar dopfuntar av sandsten, i östra delen däremot dopfuntar av gotländsk kalksten. I sydvästra delen av landskapet återfinns en grupp dopfuntar av granit.

utformning, att tydliga regionala skillnader har funnits även inom denna speciella föremålsgrupp (fig. 49–50). Olikheterna är påfallande inte minst mellan de västra och centrala delarna av landskapet och den östra delen, vilket bekräftar den tidigare konstaterade kulturgränsen mellan kustområdet och det småländska inlandet. Bland de romanska bildfuntarna, som utgör den övervägande gruppen av dopfuntarna, bildar fabeldjursfuntarna med sina karakteristiska djurfriser ett dominerande inslag (fig. 50). Ingen av dessa kan emellertid förbindas med någon östsmåländsk kyrka. Här återfinns i stället från Gotland importerade dopfuntar, däribland ett flertal gotiska paradisfuntar, vilka i övrigt endast i något enstaka fall nått inlandet. En motsvarande kulturgräns mellan den västra och den östra delen av landskapet avspeglas också i det östgötska dopfuntsmaterialet (Ullén & Ljungstedt 2003). Den östgötska centralbygden utmärks däremot till skillnad från i Småland framför allt av bildlösa dopfuntar från övergångstiden mellan den romanska och den gotiska perioden, d.v.s. decennierna före 1200-talets mitt.

Tillgången på sandsten är som nämnts koncentrerad till Vätterbygden, och i gränsområdena mellan Småland och Östergötland uppträder även enstaka gemensamma grupper av dopfuntar, bl.a. de till anonymmästarna "Bestarius" och "Arcadius" attribuerade romanska bildfuntarna. I den västligaste delen av Småland märks i sin tur en grupp av enklare, vanligen oornerade eller ringkedjeornerade dopfuntar, som anknyter framför allt till de västgötska dopfuntarna och troligen är huggna av västgötsk sandsten. I den södra delen uppträder likaså enkla, oornerade dopfuntar, men här huggna av den lokala graniten (fig. 49). Endast i ett fall förekommer här en dopfunt med speciell anknytning till Skåne, vilket är förvånande med tanke på de tydliga skånsk-danska influenserna i det romanska kyrkobyggandet. Det gäller den eleganta och bildprydda sandstensdopfunten i Ryssby kyrka

Fig. 50. Helt eller delvis bevarade bildfuntar. Den allmänna fabeldjursgruppen, grupp 1, har frånsett cuppens fabeldjursmotiv varierande utformning medan Njudungsgruppens dopfuntar, grupp 2, genom det karakteristiska tvåvåniga fotpartiet är påfallande enhetliga. Den tredje gruppen omfattar dopfuntar med individuell karaktär. I grupp 1 ingår de fem dopfuntar som tillskrivits den även i Östergötland verksamme anonymmästaren Bestiarius, i grupp 3 ingår två av anonymmästaren Arcadius' arbeten, även han verksam i Östergötland, samt några från Gotland importerade dopfuntar. Som kartan visar har Njudungsgruppens dopfuntar en mycket tydligt avgränsad utbredning. Intressant att notera är också att ingen fabeldjursfunt återfinns i den östra delen av landskapet.

i Sunnerbo, som hör samman med Vitaby-Maglehemsgruppens dopfuntar i Kristianstadstrakten. I centrala Småland med Njudung som centrum dominerar helt de för landskapet unika fabeldjursfuntarna med tvåvånigt fotparti (fig. 50, 52). Spridningsbilden för Njudungsgruppens dopfuntar är tydligt avgränsad och visar på nära förbindelser mellan Njudung och framför allt Värends centralbygd.

Från Njudung, som under medeltiden omfattade 38 socknar, är sammanlagt 17 dopfuntar kända till utseendet. Av dessa består 12 av mycket likartade funtar från Njudungsgruppen. Till dessa kan läggas ytterligare två fabeldjursfuntar, nämligen dopfuntarna i Norra Sandsjö och Vetlanda, som tillhör den lilla exklusiva gruppen av besläktade s.k. Bestiariusfuntar. Endast tre av dopfuntarna avviker alltså från mönstret, nämligen de sannolikt tidiga och enkla dopfuntarna i Vrigstad och Almesåkra samt dopfunten i Ödestugu. Från de 64 socknarna i Varend är 27 dopfuntar kända, därav 20 fabeldjursfuntar av samma typ som i Njudung. I det vidsträckta Finnveden väster om Njudung och Varend, där socknarnas antal var 66, är bilden däremot mera komplex. Bland de 46 kända dopfuntarna är fabeldjursfuntarna, som dessutom bara återfinns i områdets östra del, sammanlagt 12 stycken, men av dessa tillhör endast fyra Njudungstypen. I området norr om Njudung finns endast tre dopfuntar av samma typ, alla i närområdet (fig. 50).

Även om brytningen av vätternsandstenen i anslutning till Småland främst tycks ha varit koncentrerad till Visingsö och Grännatrakten fanns även mindre stenbrott söder om Vättern, och produktionscentrum för den omfattande tillverkningen av Njudungsgruppens dopfuntar borde med hänsyn till spridningsbilden ha varit belägen i denna del av sandstensområdet. Ett stenbrott är känt från gården Vik mellan Lekeryd och Öggestorp sydöst om Jönköping och sandsten förekommer också som nämnts kring Nässjö

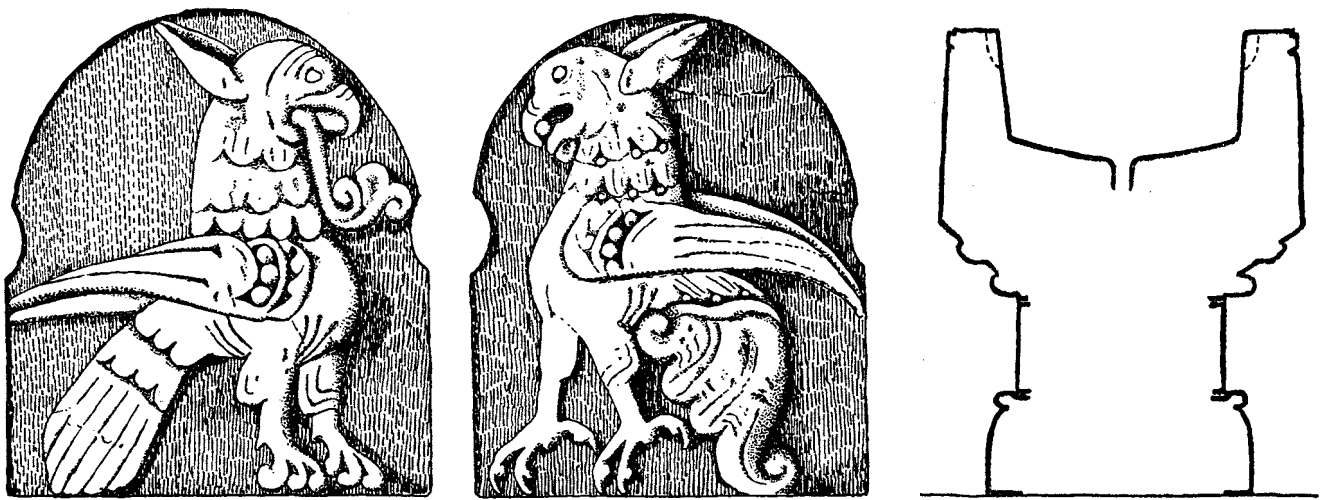

Fig. 51 a–b. Bestiariusfunten i Svarttorp. Teckningar efter Blomqvist 1929.

a. Detaljer av cuppens fabeldjursfris.
b. Uppmätning av dopfunten.

och inom den så kallade Almesåkraformationen. Några lämpliga stenbrott är dock hittills inte belagda här. Möjligen skulle en närmare geologisk analys av stenmaterialet i dopfuntarna kunna ge en idé om var verkstad och stenbrott kan ha varit belägna. Dopfunten i Almesåkra kyrka utgörs av en enkel, sannolikt tidig romansk dopfunt med tärningskapitälformad fot och vulstformat skaft med inristade runor. En dopfunt av mycket liknande slag finns i Blådinge kyrka i centrala Varend. Här har den utförligare runinskriften på skaftet kunnat tolkas och berättar att "Finnvid högg detta kar i T(D)iuraberge". Djuraberg anses vara identiskt med nuvarande Gödeberg i Almesåkra, vilket i sin äldsta form skrevs dyurabergh (Agertz 2002). Hänvisningen till Gödeberg kan ses som ett indicium på att här funnits ett stenbrott. De båda dopfuntarnas utformning tyder på att stenhuggaren Finnvid främst varit van att arbeta med byggnadsdetaljer, och han har därför också förknippats med flera av de tidiga kyrkobyggnaderna i Njudung (Blomqvist 1929). En motsvarande rent arkitektonisk form präglar också den tidiga dopfunten i Vrigstad, där såväl cuppan som foten fått tärningskapitälform.

Njudungsgruppens dopfuntar är ett intressant regionalt fenomen genom den formmässiga standardiseringen, det stora antalet och spridningen till närliggande områden. Tydligt blev framför allt kyrkorna i centrala Varend en viktig avnämargrupp. Den omfattande verksamheten, som tidsmässigt sannolikt tillhörde decennierna kring sekelskiftet 1200, bör förutom tillgång på lämplig sten och skickliga stenhuggare också ha krävt en fast organisation för handeln med de färdiga dopfuntarna.

Det stilmässiga förhållandet mellan Bestiariusfuntarna och Njudungsgruppens dopfuntar har diskuterats i olika sammanhang (se Ullén & Ljungstedt 2003). Bestiariusfuntarna bildar till skillnad från Njudungsfuntarna en liten men varierad och exklusiv grupp, kännetecknad av en utpräglad formmässig och stenteknisk skicklighet. Dopfuntar av "Bestiarius" finns i Småland förutom i Norra Sandsjö och Vetlanda även i de nära varandra belägna kyrkorna i Svarttorp, Öggestorp och Flisby öster om Jönköping. Cuppornas pregnant tecknade och parställda fabeldjur (fig. 51 a) har endast arkadindelningen gemensam med Njudungsfuntarnas fantasifulla och vildvuxna fauna (fig. 52, 54). För Bestiariusfuntarna har en sammansmältning av gotländsk och dansk tradition påpekats. Det danska inflytandet är som nämnts också mycket tydligt i det centralsmåländska området såväl när det gäller arkitekturen som den bevarade portalskulpturen. Tidsmässigt tycks de båda fabeldjursgrupperna delvis ha varit samtidiga. Bestiariusfuntarna

Fig. 52. Dopfunten i Hylletofta kyrka, Njudung. Tillhör den s.k. Njudungsgruppens fabeldjursfuntar (grupp 2). Omkring 1200. Foto Marian Ullén 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 53. Dopfunten i Rydaholms kyrka, Finnveden (grupp 1). I cuppanns fris ingår såväl fabeldjur som människofigurer samt en framställning av pelikanen som matar sina ungar med sitt eget blod och en bild av S:t Laurentius. Ett speciellt inslag är den krans av huvuden som skiljer cuppan från foten. Motsvarande motiv återfinns på ytterligare tre dopfuntar. Början av 1200-talet. Foto Marian Ullén 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

bör tillhöra den högromanska periodens slutskede omkring 1200 och den utan tvivel lokalt formgivna "Njudungsfunten" har när det gäller cuppanns arkader sannolikt inspirerats av de i närområdet befintliga Bestiariusfuntarna. Valet av fabeldjur, där bl. a. tvehövdade drakar och kentaurer ingår, ofta kombinerade med ett lamm med korsstav, speglar däremot den för tiden gängse romanska bildvärlden.

Förkärleken för fabeldjursfriser präglar också ett flertal övriga och mera individuellt utformade dopfuntar, dels i anslutning till Bestiariusfuntarna i Vätterområdet och dels i södra Finnveden (fig. 50). Bland dem bildar dopfuntarna i Lekeryd, Vireda, Voxtorp och Rydaholm (fig. 53) en särpräglad grupp genom den fris med 14 människohuvuden som återfinns som övergång mellan cuppan och foten. Samma motiv återkommer på den betydligt enklare och senare dopfunten i Ödestugu, där cuppanns arkader inramar tomma fält. Att fabeldjursfuntarna fortsatt behöll sin popularitet även under slutskedet av den romanska perioden framgår av några mycket likformiga dopfuntar i Sunnerbo i Finnvedens sydligaste del (fig. 50). Fabeldjuren har här fått en lekfullare prägel och nya dekorativa inslag har tillkommit. Samtliga fem dopfuntar saknar dessutom till skillnad från övriga fabeldjursfuntar ett centralt uttömningshål för cuppanns dopvatten, vilket bekräftar att funtarna tillhör tiden omkring 1200-talets mitt, då bruket att på detta sätt leda dopvattnet direkt ner i kyrkans vigda jord upphör. I de gotiska dopfuntarna förekommer inte uttömningshål medan bruket under övergångstiden kan vara vacklande.

Bland de talrika bildfuntarna ingår även flera både formmässigt och bildmässigt intressanta solitärer, exempelvis de högromanska funtarna i Hemmesjö, Reftele och Ör i södra Småland. I östra Småland märks den gotländska "Sigralfunten" i Locknevi kyrka. Ett kvardröjande inflytande från Sigralf, den stenslutar som tycks ha dominerat den gotländska exporten av dopfuntar alltifrån omkring 1200 och under minst ett par decennier framåt, märks när det gäller den något yngre dopfunten i Hossmo kyrka i samma område, även den huggen i gotländsk sandsten. Cuppan är här helt

Fig. 54. Dopfunten i Hylletofta. Teckning av frisens fabeldjur. Jfr fig. 52. Efter Blomquist 1929.

slät, men foten pryds av liknande hörnfigurer som på Sigrafs funtar. På cuppan står i runor: ”Jag beder dig, att du jämt måtte bedja för den man som gjorde mig. Jakob heter han.” Om namnet Jakob avser stensemästaren eller enbart runristaren är osäkert. En inskrift i runor finns också på den senromanska dopfuntscuppan i Pjätteryd, prydd med lejon, livsträd och liljor. Här består inskriften av ärkeängeln Gabriels hälsning till Maria vid Bebådelsen. Till 1200-talets senare del hör den bildrika dopfunten i Burseryd, där den långa inskriften i runor noga anger att ”Arinbjörn gjorde mig” och ”Vidkunn präst skrev mig”. Till samma tidiga gotiska period bör den likaså bildrika dopfunten i Jälluntofta höra.

Kyrkorummens utformning

RUMSBILDEN

Flertalet av de småländska medeltidskyrkorna av sten tillkom under 1100- och 1200-talen, och den ursprungliga rumsindelningen med triumfbåge och ett lägre och smalare kor förblev vanligen intakt i dessa kyrkor. Detsamma gällde de timmerkyrkor som uppfördes på 1200-talet. Endast ett litet antal kyrkor förlängdes mot öster och inte heller nybyggnad blev särskilt frekvent under senare delen av medeltiden. Vid medeltidens slut var därför kyrkor med salformad plan, d.v.s. med kor av samma bredd och höjd som långhuset, förhållandevis få och koncentrerade till vissa områden (fig. 40). Inte heller valvslagning av kyrkorummen blev någon allmän företeelse (fig. 39).

Genom den omfattande kyrkoförnyelsen under 1700- och 1800-talen, som i hög grad reducerade det småländska beståndet av äldre kyrkobyggnader, är de återstående medeltidskyrkorna numera relativt få och dessutom oftast kraftigt förändrade när det gäller rumsbilderna.

I Varend och Njudung har emellertid några av de romanska kyrkobyggnaderna överlevt som ödekyrkor och vittnar nu om kyrkolandskapets karaktär före den stora omdaning. Interiörerna har vanligtvis fått behålla sin frodiga barockinredning från 1600- och 1700-talen (fig. 58) och endast i ett par fall har den fasta inredningen tagits bort helt och hållet. Så i Hemesjö gamla kyrka, som övergavs 1864 (fig. 55). Kyrkan tillhör de få välvda kyrkorummen i området. De tunga valven av stenflis slogs redan i början av 1400-talet och ersatte då sannolikt ett plant innertak av trä, som slutit rummet mot den ursprungligen synliga takstolen. I hur hög grad en sekundär välvning förändrade de romanska kyrkobyggnadernas rumsliga intryck framträder tydligt vid en jämförelse med det bevarade långhuset i Dädesjö gamla kyrka (fig. 56). Kyrkorummets höjd är här påfallande och måste, innan trätaket tillkom och rummet öppnade sig mot takstolen, ha upplevts som mycket högt. Att innertaket är sekundärt framgår av att takbjälkarna binds samman av en dekorativt utformad styrplanka, som på undersidan försetts med konkavsnitt och förkroppningar.

Viljan att betona träkonstruktionerna har i Dädesjö också överförts till de i exteriören synliga remstyckena och till takfotsbrädorna (fig. 57). Motsvarande dekorativa inslag är kända från flera av de tidiga romanska kyrkorna, bl.a. från den till ca 1170 dendrodaterade kyrkan i grannsocknen Drev liksom från Myresjö och Bringetofta kyrkor i Njudung. Ännu vid mitten av 1200-talet, då kyrkan i Dädesjö uppfördes, var alltså traditionen med dekorativa trädetaljer levande, men genom att de plana innertaken blev alltmer aktuella under 1200-talet fick takstolarna i de nybyggda kyrkorna en enklare utformning, anpassad till ett slutet rum.

Det genom de bevarade målningarna berömda trätaket i Dädesjö (fig. 56) tillkom av målningarnas stil att döma några decennier efter det att

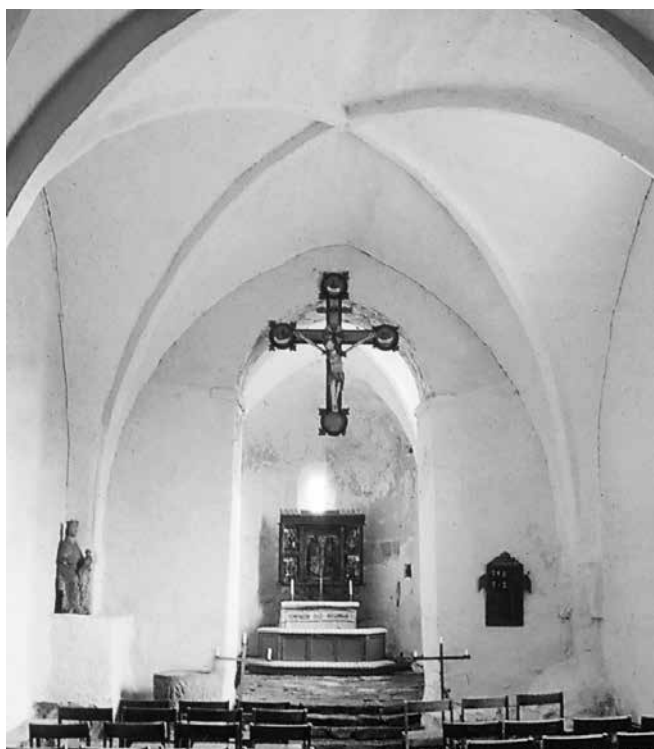

Fig. 55. Interiör av Hemmesjö gamla kyrka, Värend. Kyrkan, som övergavs på 1850-talet, är en av de äldsta romanska stenkyrkorna i Värend och en av de få kyrkor som välvdes under senmedeltiden. En dendrokronologisk datering av takstolen visar att valvslagningen skedde i början av 1400-talet. Foto Jörgen Andersson 1998, Länsstyrelsen i Kronobergs län.

Fig. 56. Interiör av Dädesjö gamla kyrka, Värend, uppförd omkring 1200-talets mitt. Kyrkan övergavs 1794 och endast långhuset bevarades för att användas som magasin. Det välbevarade innertaket uppmärksammas för sina målningar i början av 1900-talet och kyrkan inköptes av staten för vård och underhåll. Kyrkan har senare restaurerats i ett par omgångar och väggarnas kalkmålningar har tagits fram. Likaså har golvet ursprungliga nivå återställts och stenläggningen kompletterats liksom de murade sidoaltarna. Genom golvnivåns återställande frilades även de utefter långhusväggarna uppmurade sittbänkarna. Den omfattande målade utsmyckningen från slutet av 1200-talet är unik i sitt slag. I triumfbågen finns signaturen Sigmund i runor. Foto Sören Hallgren 1965, ATA.

kyrkan fullbordats. De medeltida innertaken av trä är i övrigt mycket sällan bevarade. Ett jämförbart exempel med Dädesjö är Tidersrums kyrka i Östergötland, där också medeltida målningar återstår, men i mycket skadat skick. Även innertaken i Granhults kyrka tycks vara medeltida. En äldre målning inom medaljonger skymtar i kortaket under den nuvarande 1700-talsdekoren. Detsamma är fallet i långhustaket i Skepperstads kyrka. I vissa delar av landet förekom även valv av trä. Ett sådant exklusivt exempel var treklövervalven i den nu nedbrända träkyrkan i Södra Råda i Värmland. Motsvarande valvslagning är inte känd från Småland. En efterbildning i trä av stenkyrkornas kryssvalv förekom däremot i den även i övrigt påkostade träkyrkan i Edshult och även i Frödinge omtalas valv.

En gotisering av de romanska kyrkorna genom valvslagning innebar alltså en påtaglig minskning av rummets volym och i många fall revs dessa valv under 1700-talet för att ge plats åt behövliga läktare för den ökande befolkningen i väntan på en nybyggnad. Den ursprungliga rumshöjden i de tidiga kyrkorna reducerades även i viss mån av de senare allmänt inlagda trögolven på bjälklag. Vanligtvis är äldre golvläggningar förstörda eller skadade genom nedgrävningar för begravingar. I några av de småländska kyrkorna har emellertid påträffats exempel på såväl tidiga stengolv som trægolv. I Dädesjö gamla kyrka, där den ursprungliga golvnivån har tagits fram, har också golvläggningen kunnat rekonstrueras med hjälp av ett påträffat parti av en ursprunglig golvläggning av stenflis (fig. 56). Det rekonstruerade golvet användes senare som förebild för det på 1950-talet inlagda stengolvet i Hemmesjö (fig. 55). I Sjöås gamla kyrka och i Nöttja kyrka har däremot trægolv påträffats i samband med restaureringar av kyrkobyggnaderna på 1940- och 1950-talen. I Sjöås hade material från den äldre träkyrkan återanvänts, här lagt direkt på det stampade jordgolvet, medan man i Nöttja för den under tidigt 1300-tal uppförda stenkyrkan tillverkat ett prydligt trægolv av den rivna stavkyrkan (fig. 22). Återanvänt material omtalas också från flera andra kyrkor (se ovan *Träkyrkorna*).

Ljusföringen i de bevarade medeltida kyrkorummen är genomgående

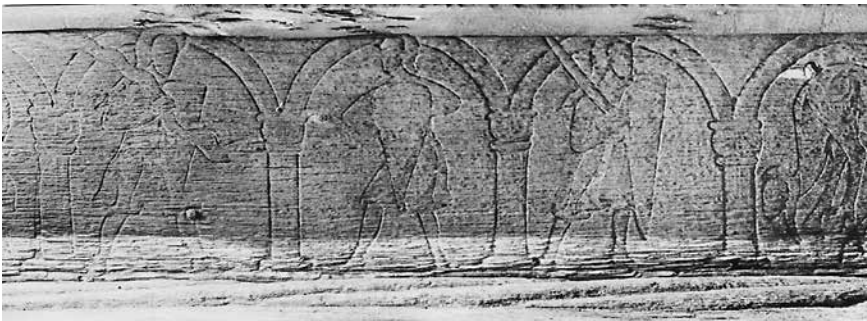

Fig. 57. Detaljer av den norra takfotsbrädan i Dädesjö gamla kyrka med dess unika dekor av olika fabeldjur och krigare. Foto Sören Hallgren 1965, ATA.

förändrad genom senare fönsterförstorningar. När det gäller de romanska kyrkorna skedde en förändring i vissa fall redan under senmedeltiden, bl. a. i samband med valvslagning. I åtskilliga av kyrkorna återstår enstaka ursprungliga fönster eller igensatta fönsteröppningar, som kan ge en uppfattning om placering och ljusförhållanden i det medeltida kyrkorummet. De äldsta kyrkorna tycks vanligen enbart ha haft fönster i söder, ett i vardera långhuset och koret, samt ett litet östfönster. Så är t.ex. fallet i Hemmesjö gamla kyrka, där absidfönstret är bevarat (fig. 55) medan korets och långhusets sydfönster senare blivit kraftigt förstörade. Även i t.ex. den tidigromanska kyrkan i Drev är fönsterplaceringen densamma. De ursprungliga fönstrens ringa storlek och djupa smygar framgår här av det bevarade korfönstret (fig. 28). I de yngre kyrkorna förekom även nordfönster. I Dädesjö är det högt sittande fönstret i långhusets nordvägg bevarat och försett med en fönsterbåge i form av en ekplanka med tredelad ljusöppning. Även i Jäts gamla kyrka, som är dendrodaterad till 1226, har på samma sätt motstående fönsteröppningar funnits i långhuset. I den samtida timmerkyrkan i Granhult består de ursprungliga fönsteröppningarna av ett litet rundbågigt fönster i vardera väderstreck (omslagsbild, fig. 24–25). De senare invändigt igensatta fönstren saknar fönstersmyg i ytterlivet. Fönsteröppningarnas storlek i exteriören motsvarar alltså enbart dageröppningens storlek, vilket gör att fönstren förefaller mycket mindre än i stenkyrkorna. Storleken på dageröppningarna var dock ungefär densamma. De i ytterlivet placerade fönstren i träkyrkorna markerades invändigt av smygar som liksom i stenkyrkorna i viss mån förstärkte ljusinsläppet. I den något yngre timmerkyrkan i Pelarne återstår i korets östvägg en elegant formad trefönstergrupp med djupa smygar och med tydlig förebild i den samtida stenarkitekturen.

I såväl Hemmesjö som Dädesjö bidrar den delvis bevarade målade utsmyckningen, de på ursprunglig plats belägna altarna, den återförda träskulpturen, och i Dädesjö dessutom de bevarade murade sittbänkarna längs långhusmurarna, till rummets medeltida karaktär. Madonnabilden stod ännu 1794 kvar på det norra sidoaltaret i Dädesjö. Vid sidan av huvudaltaret i koret bevarades i många kyrkor efter reformationen just det norra sido-

Fig. 58. I koret i Lannaskede gamla kyrka i Njudung återstår en fragmentarisk men ursprungligen högklassig romansk utsmyckning från slutet av 1100-talet. Målningarna frilades vid en restaurering 1936. Kyrkorummet präglas i övrigt av en rik inredning och utsmyckning från 1600-talet och tidigt 1700-tal. Foto Nils Åzelius 1936, ATA.

altaret för att fungera som ett kvinnoaltare och s.k. kakaltare för offergåvor i samband med kyrktagning efter barnafödande. Det motsvarande södra sidoaltaret fick inte sällan delvis stå kvar som underlag för predikstolen. Under senmedeltidens växande helgonkult tillkom ytterligare sidoaltaren i kyrkorummet för nyanskaffade kultbilder. Inga av dessa altaren, som i de ordinära sockenkyrkorna troligen var av trä, har bevarats. I träkyrkorna var, trots regeln om murade altaren med stenskiva, vanligen även huvudaltaret helt av trä, och altarskivan hade då i stället en infälld stenplatta, på vilken kalken placerades vid mässfirandet.

MÅLNINGAR

När den gamla kyrkan i Vrigstad i Njudung revs 1865 avslöjades i koret och på triumfbågmuren en svit högromanska målningar, som dolts av de senmedeltida valven och senare putslager. Målningarna dokumenterades av Vitterhetsakademiens tecknare C. F. Lindberg, och trots förenklingar och vissa missuppfattningar visar hans akvareller, att denna tidiga stenkyrka med anknytning till Linköpingsbiskopen även bestått en mycket exklusiv utsmyckning. Genom ornamentiken, där bl.a. vita fåglar och kvadratiska bildfält med med bröstbilder av heliga personer ingår, har målningarna kunnat sammanföras med den själländska Jörlundeverkstadens arbeten från perioden 1150–1170. Tillkomsttiden tyder på att utsmyckningen sannolikt initierades av stiftets biskop Gisle, vilken som nämnts hade såväl godsintressen i socknen som nära kontakter med ärkebiskopen i Lund och därmed med den i Danmark pågående verksamheten inom kyrkobyggande och monumentalmåleri. Sannolikt var det också biskopen som själv svarade för det teologiskt intrikata programmet och de talrika latinska inskrifterna i kyrkans målningar.

I det reservat för romanska kyrkobyggnader som Njudung har kommit att utgöra har romanska målningar påträffats också i de övergivna kyrkorna i Hjälmseryd, Lannaskede och Myresjö. Samtliga utsmyckningar är här koncentrerade till koret, och liksom i målningarna i Vrigstad har absidens målningar följt det romanska schemat med en framställning av Majestas Domini, d.v.s. Kristus i Majestät, åtföljd av evangelistsymbolerna

och apostlarna. I övrigt varierar motiven. Såväl i Vrigstad som i Myresjö har dock scener ur Passionshistorien varit centrala, något som troligen influerats av de i området verksamma cisterciensernas betoning av Jesu offerdöd.

Även de i förhållande till utsmyckningen i Vrigstad något yngre kormålningarna i Hjälmseryd, som vi endast känner genom Nils Månsson Mandelgrens dokumentation från 1864, visar ett fortsatt nära samband med det sydsnkandinaviska måleriet. Detsamma gäller de sannolikt med Hjälmseryd samtida målningarna i Lannaskede gamla kyrka (fig. 58), som frilades 1936, och där absidens bård med infällda bildfält med heliga personer visar en exklusivitet motsvarande Vrigstadsmålningarnas. Vid 1100-talets slut hade kyrkorna i det södra grannlandet i stor utsträckning redan fått en målade utsmyckning, och inte minst för de i Skåne verksamma målarna bör de närliggande småländska områdena ha inneburit en lämplig marknad. Målningarna i Myresjö gamla kyrka är delvis hårt restaurerade i samband med friläggningen på 1920-talet, men det framgår tydligt att den här anlitate målaren däremot representerat en helt annan tradition. De slanka gestalterna med små huvuden påminner stilmässigt mera om de ovanför valven bevarade målningarna i Fornåsa kyrka i Östergötland, som anses vara utförda av en rhenländsk mästare. Målningarna i Myresjö är i sitt nuvarande skick svårdaterade, men tillhör troligen 1100-talets slut. Ett intressant inslag i utsmyckningen är de båda personer som återges på den östra korväggen och flankerar absiden. De saknar båda glorian och utgörs i norr av en kvinnogestalt och i söder av en man med hjälm, sköld och lans. Sannolikt ska de tolkas som ett stiftarpar, d.v.s. som initiativtagare och donatorer till den målade utsmyckningen.

Ett ytterligare exempel på det måleri som förekommit i Njudungskyrkorna finns i Bringetofta, där den romanska kyrkans kor och östra del av långhuset ingår i den nuvarande byggnaden. Målningarna togs liksom i Myresjö fram redan på 1920-talet och är kraftigt restaurerade, men ovanför det sekundära valvet i koret återstår orörda delar av utsmyckningen. Ett egenartat och intressant inslag i utsmyckningen är den norra långhusväggens procession med en kung omgiven av biskopar. Alla saknar glorian och det tycks alltså röra sig om en jordisk procession, kanske en illustration till dåtidens nära förhållande mellan kung och kyrka. De dekorativa inslagen i korets krönbård tyder på begynnande gotiska influenser och det är möjligt att utsmyckningen tillkommit först mot slutet av 1200-talet.

Även i Varend har målningar från 1100- och 1200-talen avslöjats i tre av ödekyrkorna, nämligen i Hemmesjö, Vederslövs och Dädesjö gamla kyrkor. I Hemmesjö frilades målningar i koret och i triumfbågen liksom i Myresjö redan på 1920-talet. Målningarna är nu mycket blekta och skadade (fig. 55), men har utan tvivel varit av hög kvalitet. Absidmålningarna är nästan helt utplånade och i triumfbågen återstår i valvhjässan en framställning av Guds lamm och på den södra sidan en bild av ärkeängeln Mikael, även de mycket bleknade. Med tanke på de nära förbindelserna mellan Lund och det nybildade Växjöstiftet och det påtagliga skånska inflytandet i områdets tidiga stenkyrkobyggande, däribland när det gäller Hemmesjö kyrka, ligger det närmast till hands att också förbinda den målade utsmyckningen med det romanska måleriet i samma område. I Vederslöv inskränker sig de framtagna målningarna till triumfbågen, där en bild av Abraham med de saligas själar återfinns på den södra sidan medan den norra visar en biskop hållande en kyrkomodell. Biskopen saknar gloria och han bör alltså betraktas som en stiftare. Framställningen antyder att kyrkan vid målningarnas tillkomst har haft anknytning till stiftets biskop,

Fig. 59 a–b. Detaljer av triumfbågens utsmyckning i Dädesjö gamla kyrka i Varend (jfr fig. 56). Kungagestalten med namnet Canutus på språkbandet avser sannolikt Danmarks nationalhelgon S:t Knut medan det kvinnliga helgonet sannolikt avser S:ta Katarina av Alexandria. Slutet av 1200-talet. Foto Sören Hallgren 1965, ATA.

kanske genom att domkyrkan haft godsinnehav i den strax utanför Växjö belägna socknen. Stilmässigt är målningarna senromanska och troligen tillkomna omkring 1200-talets mitt.

Den tredje av de aktuella Värendskyrkorna, Dädesjö gamla kyrka, rymmer i sin tur en av landets märkligaste och mest uppmärksammade medeltida utsmyckning (fig. 56, 59). Av den vid 1200-talets mitt uppförda absidkyrkan återstår som nämnts endast långhuset, där det bevarade trätakets utsmyckning aldrig varit övermålad. Färgen har emellertid till största delen fallit bort, men den mörka konturteckningen finns kvar och de 30 medaljongerna med skildringar av julens evangelium och legender framträder med grafisk skärpa. Väggarnas målningar frilades helt vid en restaurering av byggnaden 1938–41 och är tyvärr delvis skadade och blekta. Detsamma gäller målningarna i triumfbågen (fig. 59 a–b), som dock aldrig har varit överkalkade. Väggarnas målningar med framställningar av Passionshistorien, S:t Nikolaus legend och på triumfbågsväggen Yttersta domen måste tillsammans med takets målningar och de målningarn som också funnits i koret helt ha dominerat interiören genom sin bild- och färgrikedom.

De båda krönte gestalterna i triumfbågen, en kvinna och en man med språkband, åtföljs på den södra sidan av två motstående lejon och den inskrift i runor som anger att Sigmund skrev (målade) oss. Furstparet har genom språkbanden identifierats som Caterina och Canutus, d.v.s. som helgonen Katarina av Alexandria och Knut den helige, Danmarks nationalhelgon. Framställningar av Knut är ovanliga i det medeltida måleriet och det är därför förvånande att finna honom på denna framträdande plats i en småländsk kyrka. Valet tyder på att beställaren av den stora och dyrbara utsmyckningen av kyrkan måste ha haft någon form av egen anknytning till Danmark (Ullén 1986).

Dateringen av målningarna i Dädesjö har i allmänhet satts till slutet av 1200-talet. Det kyrkliga monumentalmåleriet hade då en lång tradition i området, och namnet Sigmund, blandningen av traditionella romanska och rent gotiska stildrag liksom blandningen av runor och latinska bokstäver i inskrifterna tyder på att den verkstad som anlätts för den stora utsmyckningen hade en inhemsk bakgrund. Samma stilblandning präglar också den nämnda utsmyckningen i Bringetofta och de fragmentariska målningarna i Kånna kyrka i södra Finnveden, där triumfbågsväggens målningar nu framträder som konturteckningar. Ett fullt utvecklat höggotiskt måleri har däremot funnits i den nära Kånna belägna kyrkan i Nöttja. Den på den norra korväggen delvis återstående arkadfrisen visar påtagliga likheter med den skånska s.k. Snårestadsgruppens målningar från omkring 1340, vilket tyder på ett fortsatt inflytande från det södra grannlandet i det småländska gränsområdet.

Återanvänt tak- och väggmaterial från de rivna träkyrkorna och arkivaliska uppgifter visar att även dessa i stor utsträckning har varit försedda med målningar redan under 1200- och 1300-talen. En av de praktfullaste var den även i övrigt remarkabla kyrkan i Edshult i Södra Vedbo, helt prydd med höggotiska målningar från 1300-talets tidigare del. Även kyrkan i Frödinge tycks ha målats vid samma tid och fragmentariska, höggotiska målningar återstår i koret i den bevarade träkyrkan i Pelarne i samma område.

Det senmedeltida måleri som vi känner är däremot framför allt koncentrerat till den nordvästra delen av landskapet, där kontakterna med Östergötland och det rika kyrkomåleri som utvecklades där dominerar. Två av dessa utsmyckningar, de i samband med en brand på 1880-talet förstörda målningarna i koret i Gränna kyrka och den omfattande utsmyckningen

i Kumlaby kyrka på Visingsö, har båda vanligen attribuerats till mästern Amund, den målare som 1494 signerade de numera genom brand förlorade målningarna i Södra Råda gamla kyrka i södra Värmland. Till Amund och hans krets av målare har knutits ett flertal utsmyckningar i Västergötland och Östergötland. Målningarna i Gränna (fig. 60) och i Kumlaby tycks tillhöra de tidiga inom gruppen, och utförts troligen redan på 1470-talet. Till en liknande tradition inom det senmedeltida måleriet anknäver också de sannolikt något senare utsmyckningarna i Marbäck, Säby och Vireda samt de ännu något yngre målningarna i Ölmostad och Askeryd, alla i samma trakt öster om Vättern.

Genom blockböcker och blad med tryckta träsnitt spreds under slutet av 1400-talet från främst Sydtykland och Nederländerna förlagor till de motiv som blev utmärkande för det sengotiska måleriet och varierades av de många lokala målarskolorna. Till de nya inslag, som också förekommer i de småländska målningarna, hörde Credosviter (fig. 60), d.v.s. illustrationer till den apostoliska trosbekännelsen, liksom illustrationer av Tio Guds bud, Skapelseberättelsen och moraliserande framställningar av Dygder och Laster. För väggmålningarna behölls den traditionella indelningen i friser och till valven överfördes de plana trätakens indelning i rundlar.

En slutpunkt för det medeltida måleriet utgör de valvmålningar som togs fram 1933 i Askeryds kyrka. Många detaljer erinrar fortfarande om den tradition som Amunds utsmyckningar tillhör men målningarnas ornamentik och komposition är friare. Dräkt detaljer i figurscenerna kan datera Askeryds målningarna till tiden 1520–1530, alltså till slutskedet av det medeltida kyrkomåleriet.

TRÄSKULPTUR

Trots de omfattande kyrkorivningarna under 1700- och 1800-talen har ett påfallande stort antal medeltida kultbilder bevarats. Totalt uppgår de helt eller delvis bevarade medeltida träskulpturerna från de småländska kyrkorna sannolikt till närmare trehundra. Enbart från det lilla Växjöstiftet, d.v.s. Varend, är ett 60-tal olika skulpturer kända, tidsmässigt fördelade ungefär lika på äldre medeltid och yngre medeltid (Kempff 2002). Av det rika bestånd av kultbilder som en gång bör ha funnits i domkyrkan finns

Fig. 60. De senmedeltida målningarna i Gränna kyrka förstördes vid en brand på 1880-talet. Absidens målningar, som bestod av en s.k. Credosvit, finns dock dokumenterade i några äldre foton. Här ses Bebådelsen, Jesu födelse och Jesu dop samt apostolarna Andreas och Jakob. Foto ATA.

Fig. 61 a–b. Romanska träskulpturer från Hemmesjö gamla kyrka i Väreend (fig. 55). Nu i Smålands museum. Madonnabilden kan dateras till 1100-talets senare del, biskopsbilden till omkring 1200 eller början av 1200-talet. Foto Henrik Hultgren 1962, ATA.

dock inget bevarat efter de många härjningar och bränder som drabbat byggnaden. Den roll som domkyrkan spelat för den kyrkliga konstens utveckling i området förblir därmed okänd.

Den tidiga medeltidens stenkyrkor i såväl Väreend som Finnveden och Njudung återspeglar som nämnts tydliga danska influenser liksom det romanska muralmåleriet. För den tidiga träskulpturen, som även den framför allt återfinns i Tiohärad, finns däremot ingen motsvarande anknytning, och t.ex. de tronande madonnorna och heliga biskoparna från Hemmesjö och Furuby kyrkor i Växjös omedelbara närhet saknar motsvarighet på danskt område (Liepe 1995). Den lilla pelarformade och blida Hemmesjömadonnan med kungabarnet i sitt knä (fig. 61 a) är en av de äldsta bland de i det medeltida Sverige vanliga madonnorna av denna typ och dateras till 1100-talets senare del. Den är alltså samtida med kyrkan, som vid sidan av domkyrkan sannolikt var en av de tidigaste stenkyrkorna i området (se ovan). I kyrkan återstår fortfarande det norra sidoaltaret, som var platsen för bilden och nu används för en annan Mariabild (fig. 55). Biskopsbilden (fig. 61 b) har tillsammans med det motsvarande paret från grannkyrkan i Furuby, en av de medeltida timmerkyrkorna i centralbygden, tillkommit något senare, d.v.s. omkring 1200 eller i början av 1200-talet. De båda biskopsbilderna är som vanligt i romansk konst anonyma och saknar attribut för att i stället allmänt betona biskopsämbetets vikt i en tid då kyrkan ännu inte hunnit konsolidera sin ställning. I detta sydsmländska sammanhang kan de dock sannolikt även förbindas med domkyrkans omfattande och centrala kult av helgonbiskopen Sigfrid.

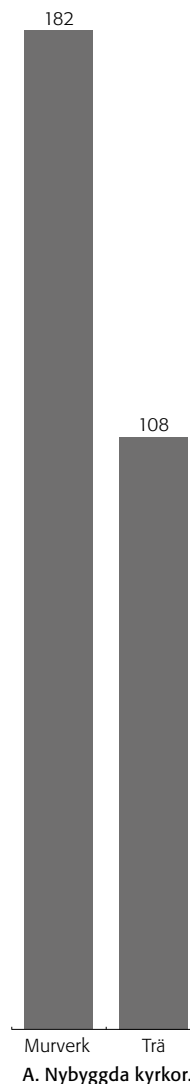
MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 276 medeltida socknar eller stadsförsamlingar (inklusive Växjö domkyrka) samt dessutom Nydala klosterkyrka som fungerat som församlingskyrka sedan 1500-talet. Diagram A, B och C omfattar de 290 kyrkor som nyuppfördes under perioden (ett flertal socknar ersatte sin kyrka med en ny redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 277 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

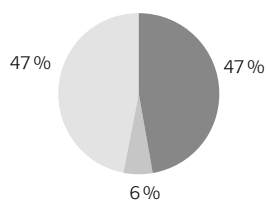
I flera av Smålands socknar kan man belägga att en kyrka av trä senare under medeltiden ersatts med en beständigare byggnad av sten. För landskapet i sin helhet är det dock uppenbart att det talrika träkyrkobyggandet löpte parallellt med stenkyrkobyggandet under den större delen av medeltiden (A). Många kronologiska varianter finns representerade bland de 12 socknar där flera nybyggnadsfaser är belagda. I Alvesta och Hånger är två generationer träkyrkor kända. Exempelen visar den generella utvecklingsgången från träkyrkor i resvirkesteknik, s.k. stavkyrkor, till liggtimrade kyrkor. I Hånger kom den yngre timmerkyrkan att stå kvar medeltiden igenom. Att träkyrkor antingen i resvirkes- eller timmerteknik senare under medeltiden ersattes av stenkyrkor är belagt i Arby, Blådinge, Nöttja, Vittaryd och Ör. Två generationer kyrkor är kända även i Kalmar (Bykyrkan) och Nässjö. Här rör det sig emellertid om två nybyggnadsfaser i sten. I stilistiskt hänseende handlar det om stenkyrkor av romansk typ som under hög- eller senmedeltid ersatts med gotiska salkyrkor.

Bland såväl träkyrkorna som stenkyrkorna har den vanligaste plantypen under medeltiden bestått av ett långhus och ett smalare kor. Av konstruktiva skäl skiljer sig plantyperna tydligt mellan trä- och stenkyrkorna. Det rakslutna koret har varit helt förhärskande bland träkyrkorna. Dock förekommer även bland de arkivaliskt kända träkyrkorna ett exempel på absidkor, nämligen den rivna timmerkyrkan i Edshult. Bland stenkyrkorna har i stället absidkoret dominerat; närmare två tredjedelar av de murade kyrkorna med smalare kor har haft absid i öster. Eftersom många av medeltidskyrkorna byggts om eller rivits kan den ursprungliga planformen inte alltid fastställas. Genom bevarade byggnader, byggnadsarkeologiska undersökningar och äldre arkivalier har dock ett smalare kor kunnat konstateras bland 136 (47 %) av de under medeltiden nyuppförda kyrkorna (C).

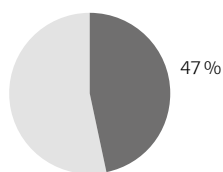
I likhet med samtliga Götalandskap präglas Smålands kyrkobyggande av den äldre medeltiden (B) medan kyrkobyggandet under den yngre delen av medeltiden var mera blygsamt. I Varend, framför allt i trakterna av Växjö, uppfördes dock ett flertal stenkyrkor, vanligen som ersättning för äldre byggnader av trä. S:ta Gertrud i Västervik, i Norra Smålands kustbygd, framträder som periodens enda nyuppförda stadskyrka. Många medeltidskyrkor kan inte

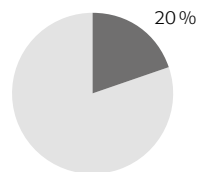
Under tidig medeltid var motivvariationerna få vid sidan av Mariabilder och krucifix. Till den lilla grupp av tidiga romanska triumfkrucifix som återstår i Småland hör bl. a. de båda likartade krucifixen från omkring 1200 i Lenhovda och Tävelsås kyrkor i Varend och det förmodligen något yngre men i retarderad högromansk stil utförda krucifixet i Kånna kyrka i Finnveden, en av de tidiga stenkyrkorna i detta område (nu i SHM, kopia i kyrkan). Från början av 1200-talet är också den tronande Olof i Dädesjö kyrka i Varend. Efter stenkyrkans tillkomst vid mitten av 1200-talet placerades helgonet i ett för den begynnande gotiken karakteristiskt skåp och kompletterades samtidigt med bilden av den besegrade fienden (fig. 56).

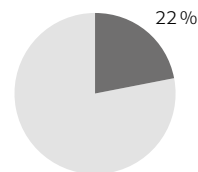
B. Nyuppförda medeltidskyrkor per period.
 ■ Äldre medeltid (-1350)
 ■ Yngre medeltid (1350-1550)
 ■ Ospecificerad medeltid

C. Andel nyuppförda medeltidskyrkor med smalare kor.

D. Andel kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång.

E. Andel kyrkor med murade valv vid medeltidens utgång.

periodbestämmas. Flertalet av träkyrkorna har rivits, varför de i bästa fall endast är kända genom arkivaliska uppgifter eller äldre avbildningar. Även många stenkyrkor har rivits eller kraftigt byggts om. Sammantaget leder detta till att en hög andel av landskapets medeltidskyrkor inte närmare kan dateras. I gruppen ingår även flera salkyrkor som helt eller delvis bevarats, men som i övrigt saknar egenskaper som med godtagbar säkerhet är möjliga att åldersbestämma. De dendrokronologiska undersökningar av takstolar och tidiga träkonstruktioner som under senare tid utförts i ett flertal kyrkor har dock bidragit med dateringar som ger nya hållpunkter för en fastare kronologi av det medeltida kyrkobyggandets utveckling i landskapet.

Många kyrkorum behöll sannolikt sin planform medeltiden igenom. Bland några av de helt eller delvis bevarade stenkyrkorna kan vi dock följa de karakteristiska förändringar som skedde senare under medeltiden. I t.ex. Marbäck tycks den romanska kyrkans ursprungliga kor ha rivits redan omkring 1300 och ersatts med ett nytt korparti av långhusets bredd. Denna typ av förändring skedde i ett flertal kyrkor under den resterande medeltiden. Åtminstone 56 (20 %) av landskapets kyrkor hade, antingen genom nybyggnad eller ombyggnad, erhållit salformad plan vid medeltidens utgång (D). Bland dem har inte medtagits Bykyrkan i Kalmar. Denna uppfördes i sin andra nybyggnadsfas under 1200-talet eller 1300-talets första hälft med treskeppig rektangulär planform, men blev utvidgad mot öster under 1400-talets första hälft bl.a. med ett nytt, tresidigt avslutat högkor av mittskeppets bredd.

Vid medeltidens utgång hade minst 61 kyrkor murade valv i långhus och/eller kor. Även detta antal är förknippat med källkritiska problem, beroende på kyrkornas bevarandegrad. Många medeltidsvalv är kända enbart genom äldre arkivalier. Antalet kyrkor med belagda medeltidsvalv utgör endast 22 % av beståndet i sin helhet (E). Denna förhållandevis låga andel beror inte minst på att antalet träkyrkor var stort ännu vid medeltidens utgång; drygt en tredjedel av socknarna hade då fortfarande en kyrka av trä. Även många av landskapets stenkyrkor behöll likaså innertak av trä. I detta avseende är utvecklingen i Småland likartad den i flera av de västsvenska landskapen.

Kring mitten av 1200-talet tyder emellertid åtskilliga arbeten både i Växjö stift och i de omgivande delarna av Linköpings stift på import av kultbilder från de då högproducerande sydskanadinaviska skulpturverkstäderna i Lunds stift. Även ett stilmässigt inflytande från samma område är tydligt i den lokala produktionen. Så är t.ex. krucifixet i Rydaholms kyrka liksom krucifixet, madonnabilden och biskopsbilden i Berga kyrka sannolikt skånska importarbeten. Båda kyrkorna var centrala i Finnveden och tillhörde Linköpingsbiskopens direkta intresseområden (jfr ovan).

Till den grupp av regionala arbeten efter sydskanadinavisk modell som tillhör samma period hör de omfattande utsmyckningarna i Bergs och

Sjösås kyrkor i Växjötrakten. Från Bergs kyrka har bevarats ett antemensale i trä med förebild i de danska "gyllene altarna" (nu i SHM) samt ett triumfkrucifix och en "Mater Dolorosa" från en kalvariegrupp (Mariabilden i Smålands museum). Krucifixet är stilmässigt nära besläktat med den skånska "Ignabergagruppens" krucifix från första hälften av 1200-talet och är liksom den elegant stiliserade Mariabilden av hög kvalitet (Liepe 1995). Den romanska stenkyrkan var belägen nära en medeltida gårdsanläggning, vilket talar för att den dyrbara satsningen vid 1200-talets mitt bekostades av socknens aristokrati, till vilken Läma-släkten hörde. En liknande men ännu mera omfattande samling av kultbilder anskaffades till Sjösås kyrka kring mitten och under slutet av 1200-talet, däribland en stor kalvariegrupp med flankerande änglar. Den magnifika kalvariegruppen, där korset mäter ca 3 meter i höjd, är för stor för en normal triumfbågsöppning och måste ha varit placerad framför den då stående timmerkyrkans triumfbåge. Frälsenärvaro i socknen är inte känd vid denna tid men kyrkan omtalas 1322 som prostkyrka. Till samma tradition hör också bl.a. den bevarade bilden av ärkeängeln Mikael från Jäts kyrka och den madonnabild som anskaffades till kyrkan vid mitten av 1200-talet (nu i Smålands museum).

Från den höggotiska perioden 1300–1375 återstår ett fyrtiotal skulpturer i de områden som tillhörde Linköpings stift (Jacobsson 1995). Till det fåtal verk från samma tid som återfinns i Växjö stift hör den tronande S:t Olof i Nottebäcks kyrka, även den sannolikt utförd i början av 1300-talet i en verkstad knuten till byggnadshyttan vid Linköpings domkyrka. Även det samtida krucifixet kommer sannolikt från någon verkstad i denna del av Linköpings stift, som under 1300-talets första hälft tycks ha varit ett exportcentrum av kultbilder även till de sydliga delarna av stiftet. Det höviska skönhetsideal som Olofsbilden representerar får vid 1300-talets mitt en kontrast i de expressiva lidandekrucifix som förekommer i stort antal i de småländska kyrkorna inom Linköpings stift. Sinsemellan likartade verk förekommer inte sällan i närbelägna kyrkor, t.ex. i Adelöv, Vireda och Haurida i norra Vedbo och i Lidhult, Nöttja, Odensjö och Torpa i Finnveden, och har sannolikt utförts av lokala mästare med bakgrund i den östgötska skulpturtraditionen. Vissa av triumfkrucifixen är som krucifixet i Bringetofta kyrka i Njudung mycket stora och Kristusbilden kraftfullt expressiv.

När det gäller östra Småland är den höggotiska träskulpturen koncentrerad till kyrkorna i Tjust, medan arbeten från denna period helt saknas i de södra områdena (Jacobsson 1995, karta 2). Slutet av 1200-talet och början av 1300-talet var en expansiv period i Tjust när det gäller stenkyrkobyggandet (se ovan). Anskaffandet av nya kultbilder passar därför väl samman med de nya kyrkornas tillkomst och bygdens ekonomiska utveckling med aristokratin i en central roll.

Under slutet av 1300-talet tycks efterdyningarna av digerdöden allmänt ha minimerat tillkomsten av nya kultbilder. Däremot ökar under tidigt 1400-tal inte minst importen av nordtysk träskulptur via Lübeck. De bevarade träskulpturerna och altarskåpen från 1400-talet och tidigt 1500-tal är mycket talrika i Småland och omfattar såväl importarbeten som lokala arbeten. Enbart inom det medeltida Växjöstiftet återstår ett trettiotal skulpturverk, av vilka flera är nordtyska arbeten av god kvalitet. Under 1500-talets första del märks också i detta område en ny anknytning till den sydskanadinaviska skulpturen och t.ex. altarskåpet i Hemmesjö kyrka (fig. 55) är sannolikt utfört i en skånsk verkstad (Liepe 1995).

Av de många arbeten i internationell stil som når de småländska kyr-

korna under 1400-talet återfinns däremot de flesta i nordvästra och östra delarna av landskapet. Till dessa hör bl.a. altarskåpet i Svarttorp i Tveta (nu i SHM), pietàframställningen i Säby i Vedbo, de stora altarskåpen i Högsby och Fagerhult i Handbörd och den märkliga skrinmadonnan i Misterhult i Tuna, troligen utförd i Elbing eller Gdansk. Till de rikaste skulpturkyrkorna med flera helgonskåp hörde kyrkan i Västra Ed i Tjust, som 1526 även erhöll ett praktfullt högaltarskåp. Skåpet, som skänktes av Anna Trolle, är ett nordtyskt arbete men efterbildar de stora flandriska altarskåpen. Ett sådant importerat praktskåp prydde högaltaret i grannkyrkan i Lofta (nu i SHM). Altarskåpet är tillägnat Jungfru Maria och anses vara ett verk av Jan de Molde i Antwerpen medan dörrarnas målningar utförts av en annan verkstad. Målningar av mycket hög kvalitet präglar likaså den unika triptyken i Djursdala kyrka i Sevede, där också grannkyrkan i Rumskulla omkring 1470 fick ett flygelaltarskåp.

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka är hämtade ur ATA och Bebyggelseregistret, RAÄ, samt publicerade kyrko- och sockenbeskrivningar. Publicerade monografier i serien *Sveriges Kyrkor*, konsthistoriskt inventarium, redovisas i den allmänna litteraturförteckningen.

- Agertz, Jan: ”Småländska ortnamn i runskrift och ortnamn i småländska runinskrifter”, i *Om runstenar i Jönköpings län*, Småländska kulturbilder, 2002.
- Anderson, Iwar: *Halltorp*, Svenska fornminnesplatser 45, 1956.
- Anderson, Iwar: *Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp*, Antikvariskt arkiv 14, 1960.
- Anderson, Iwar: ”Hagby fästningskyrka”, i *Fornvännen* 1967.
- Andersson, Aron: *Medieval Wooden Sculpture in Sweden*, 2–5, 1966–80.
- Andersson, Karin: ”Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid”, i *hikuin* 9, 1983.
- Andersson, Karin & Thomas Bartholin: ”Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk belysning”, i *hikuin* 17, 1990.
- Andrén, Anders: ”Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet”, i *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, 2002.
- Anglert, Marit: ”Vem försvarade vad? Några reflexioner kring de så kallade försvarskyrkorna”, i *Meta* 1984.
- Anglert, Marit: ”Kyrkorna i Möre”, i *Möres kristnande*, red. Henrik Williams, Projektet Sveriges kristnande, Publikation 2, 1993.
- Anglert, Mats: ”Landskap, bebyggelse och makt under yngre järnålder och medeltid”, i *Möre. Historien om ett småland*, 2001.
- Berglund, Bengt: *Järn i Småland. Forskningsläge, utgångspunkter och övergripande resultat*, Smäländsk järnhantering under 1000 år, 1, Jernkontoret, 2000.
- Blomqvist, Ragnar: *Studier i Smålands romanska stenkonst*, 1929.
- Borg, Raine: *Smålands medeltida dopfuntar*, 1–2, Gothenburg studies in art and architecture 11, 2002. Diss.
- Borg, Raine: ”Den romanska stenskulpturen i Småland”, i *Romanske stenarbejder* 5, 2003.
- Brunius, Carl Georg: *Konstanteckningar under en resa 1849*, 1851.
- Ferm, Olle m. fl.: *Småland*, DMS 4:1, 4:2, 4:4, 1987–99.
- Gardell, Sölve: *Gravmonument från Sveriges medeltid*, 1–2, 1945.
- Gräslund, Anne-Sofie: ”De senvikingatida runstenarna i Jönköpings län – deras ornamentik och datering”, i *Om runstenar i Jönköpings län*, Småländska kulturbilder 2002.

- Hamberg, Agneta: *Bestiarius och fabeldjursfuntarna*, D-uppsats i konsthistoria, Stockholms universitet, 1990.
- Hansson, Martin: "Om biskopens stad och medeltidens landsbygd", i *Gårdar, åkrar och biskopens stad. 3000 år i Kronobergs län*, Smålands museum, 1997.
- Hansson, Martin: *Agundaborg och Källarholmen. Två medeltida "borgar" i Småland*, Report Series No. 68, University of Lund, 1999.
- Hansson, Martin: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*, Lund Studies in Medieval Archaeology 25, 2001. Diss.
- Hernfjäll, Viola: *Medeltida kalkmålningar i gamla Skara stift*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 16, 1993. Diss.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén: *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Femte serien. Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*, 1946.
- Håkansson, Anders: *Arkeologisk förundersökning, Dädesjö gamla kyrka, Dädesjö sn, Kronobergs län*, Smålands museum, rapport 1996:17.
- Härenstam, Curt: *Finnveden under medeltiden*, 1946.
- Härenstam, Curt: "Det medeltida folklandet", i *Boken om Njudung*, Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening 20, 1947.
- Jacobsson, Carina: *Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift*, 1995. Diss.
- Karlsson, Lennart: *Romansk träornamentik i Sverige*, Stockholm Studies in History of Art 27, 1976. Diss.
- Karlsson, Lennart: *Medieval ironwork in Sweden*, 1–2, 1988.
- Klackenberg, Henrik: "Feodalismen i Finnveden: biskop Henrik och Berga", i *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 1986.
- Kempff, Eva: *Det medeltida Växjöstiftets träskulpturer*, licentiatuppsats, Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet, dupl., 2002.
- Larsson, Lars-Olof: *Det medeltida Varend*, 1964. Diss.
- Larsson, Lars-Olof: *Växjö stift under 800 år*, 1972.
- Larsson, Lars-Olof: *Småländsk bebyggelsehistoria I: 1–4. Från vikingatid till Vasatid*, 1979–81.
- Larsson, Lars-Olof: *Småländsk medeltid*, 1986.
- Larsson, Lars-Olof: "Land och län under kristendomens millenium", i *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*, red. Lennart Johansson, 1999.
- Liepe, Anita: *Medeltida lantkyrkobygge i Varend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd*, Kronobergsboken 1984–85. Diss.
- Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*, Skånsk medeltid och renässans 14, 1995. Diss.
- Lindhe, Olof: *Rydaböms medeltidskyrka*. Småländska kulturbilder, 1978. Diss.
- Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Tveta, Vista och Mo*, 1932.
- Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östbo, Västbo och Sunnerbo*, 1935.
- Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östra och Västra härad eller Njudungen*, 1943.
- Lovén, Christian: "Förhallar och västtorn av trä vid stenkyrkor", i *Kirkearkeologi i Norden* 6, hikuin 22, 1995.
- Lundström, Sven: "Arkeologiska undersökningar vid Kläckeberga kyrka", i *Kalmar län* 1981.
- Mandelgren, Nils Månsson: *Förteckning på de af N. M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings-Historia som skänkts till Lunds Kongl. Universitet*, 1889.

- Möres kristnande, red. Henrik Williams, Projektet Sveriges kristnande, Publikation 2, 1993.
- Nisbeth, Åke: *Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige*, 1986.
- Nydala kloster. *Andligt centrum och maktfaktor i det medeltida Småland*, red. Lars Aldén, Växjö stiftshistoriska sällskap, Meddelanden nr 2, 1998.
- Pedersen, Poul: "Skjulte informationer", i *Romanske stenarbejder* 4, 1989.
- Pira, Sigurd: *Från norra Smålands medeltid. Kyrkohistoriska studier*, Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening och Jönköpings läns hembygdsförbund 19, 1946.
- Reutersvärd, Oscar: *Paradisets källa och de gotländska "paradisfontarna". Ett bidrag till studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfontarna*, N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges Odlingshistoria, tillägghäfte 6, 1967.
- Sawyer, Birgit: "Runstenar och förmedeltida arvsförhållanden", i *Om runstenar i Jönköpings län*, Småländska kulturbilder 2002.
- Schück, Herman: *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm Studies in History 4, 1959. Diss.
- Sjömar, Peter: *Byggnadsteknik och timmermanskonst. En studie med exempel från några medeltida knuttimrade kyrkor och allmogebus*, 1988. Diss.
- Sjömar, Peter: "Romanskt och gotiskt – takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor", i *Kirkearkeologi i Norden* 6, hikuin 22, 1997.
- Svahnström, Gunnar: "Medeltidskyrkorna och deras inredning", i *Boken om Njudung*, Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening 20, 1947.
- Swartling, Ingrid: *Nydala Abbey. An outline of its architecture from foundation to dissolution*, Stockholm Studies in History of Art 11, 1967.
- Tuulse, Armin: "Träkyrkor med stensakristia", i *Fornvännen* 1951.
- Tuulse, Armin: *Hossmo. En försvarskyrka med östtorn*, 1955.
- Ullén, Marian: *Dädesjö kyrka och dess målningar*, Svenska fornminnesplatser 18, 1976.
- Ullén, Marian: "Målat till den heliga jungfruns ära. Kring några Mariascener i Dädesjö, Asby och Södra Råda kyrkor", i *ICO* 1979.
- Ullén, Marian: *Medeltida träkyrkor*, 1, *Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland*, SvK vol. 192, 1983.
- Ullén, Marian: "Den märkliga träkyrkan i Edshult", i *Den ljusa medeltiden, Studier tillägnade Aron Andersson*, The Museum of National Antiquities, Studies 4, 1984.
- Ullén, Marian: "Nils Månsson Mandelgren och de medeltida målningarna i Hjälmseryds kyrka", i *Odlarmöda* 1985.
- Ullén, Marian: "De romanska målningarna i Vrigstads gamla kyrka", i *Småländska kulturbilder* 1985.
- Ullén, Marian: "Sankt Nicolaus i Dädesjö", i *ICO* 1986.
- Ullén, Marian: "De romanska målningarna i Lannaskede kyrka", i *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.
- Ullén, Marian: "De medeltida målningarna i Bringetofta kyrka", i *Småländska kulturbilder* 1995.
- Ullén, Marian: "Bygga i trä", i *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1995.
- Ullén, Marian: "Gotikens kyrkobyggande", i *Den gotiska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1996.
- Ullén, Marian: "De medeltida kyrkorna", i *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*, red. Lennart Johansson, 1999.
- Ullén, Marian: "Den medeltida kyrkan i Stenberga." Manuskript 2004 för publicering i sockenbok av Stenberga hembygdsförening.
- Ullén, Marian & Sune Ljungstedt: *Östergötlands medeltida dopfontar*, Studier till Sveriges Kyrkor 1, 2003.

- Vellev, Jens: "Skaktavlkvadre", i *Romanske stenarbejder* 4, 1989.
- Vellev, Jens: "Ansigtter på kvadre – og lidt om skaktavlkvadre", i *Romanske stenarbejder* 5, 2003.
- Wienberg, Jes: "Enten – Eller. Absidekirker i Norden", i *hikuin* 24, 1997.
- Wienberg, Jes: "From Wood to Stone: Church Building in the County of Kalmar", i *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*, red. Nils Blomkvist & Sven-Olof Lindkvist, 1999.
- Wienberg, Jes: "Faestninger, magasiner og symboler – Östersöens flertydige kirker", i *Meta* 2000.
- Wienberg, Jes: "Visingsö, Sverkersätten och kyrkorna", i *Visingsöartiklar, tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid*, red. Påvel Nicklasson, Jönköpings läns museum, rapport nr 42, 2001.
- Wrangel, Ewert: "Medeltidskyrkorna i Småland", i *Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening*, 1907.
- Åhman, Eva: *Byggnadsarkeologisk dokumentation Moheda kyrka, Moheda socken, Alvesta kommun*, Smålands museum, rapport 1999:22.
- Åkerlund, Harald: "Kläckeberga – kyrkan med källare och salvåning", i *Kalmar län* 1945.
- Öland. *Landskapets kyrkor*, red. Marian Ullén, RAÄ, 2003.
- Östergötland. *Landskapets kyrkor*, red. Ingrid Sjöström och Marian Ullén, RAÄ, 2004.

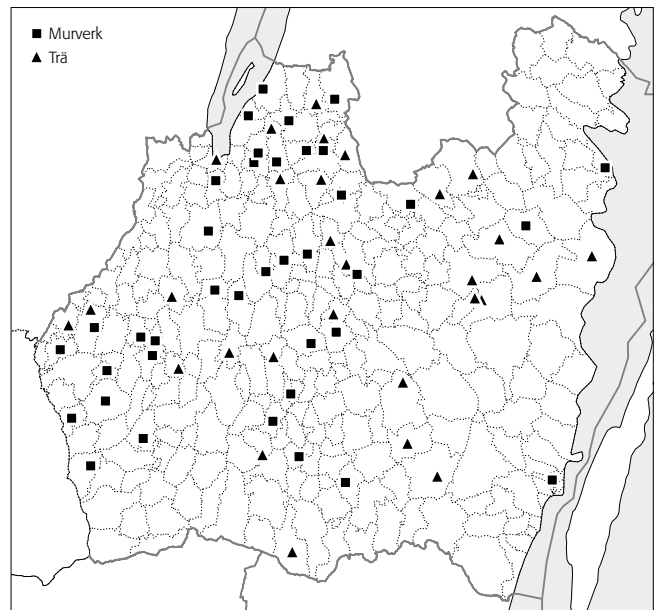
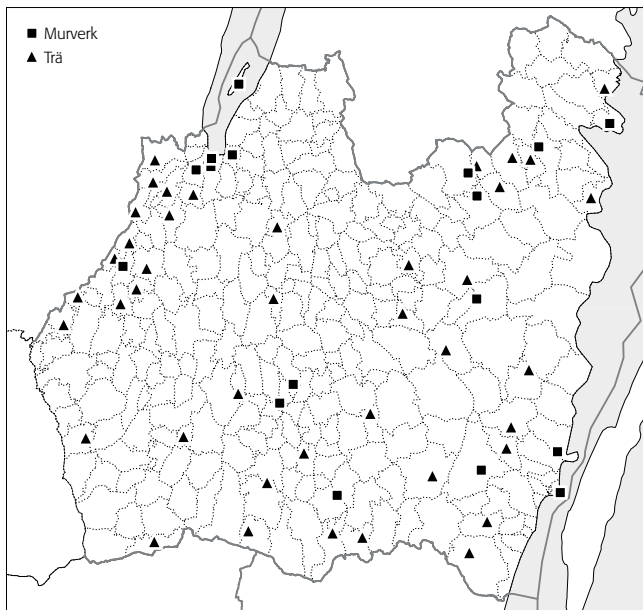
Kyrkorna 1550–1760

av Marian Ullén

Den nya tidens förändringar genom reformationen och den växande centralmaktens krav och kontroll blev mycket påtagliga för det i olika land splittrade Småland. När Gustav Vasas trupper sommaren 1543 krossade det sista motståndet från bondeledaren Nils Dackes upprorsstyrkor innebar detta att centralmakten för första gången fick ett någorlunda fast grepp om de små landens område. En lokalt rekryterad krigsmakt inrättades som vapen mot fortsatta upprorstendenser bland smålänningarna och befästa slottsanläggningar anlades eller byggdes ut i Kalmar, Jönköping och Växjö. I Växjö annekterades den medeltida biskopsborgen i Kronoberg. Med 1634 års regeringsform, då centralmaktens inflytande i riket ytterligare konsoliderades genom den länsorganisation som infördes, indelades det vidsträckta Småland i de tre län som ännu består: Jönköpings, Kalmar och Kronobergs län. Helt inlemmat i den svenska riksgemenskapen blev emellertid landskapet först då dess ställning som gränsland upphörde genom fredsuppgörelserna med Danmark i Brömsebro 1645 och Roskilde 1658.

Alltsedan 1560-talet hade Sverige då varit indraget i en rad krig som också inneburit upprepade angrepp på de södra gränsområdena. I samband med nordiska sjuårskriget skedde 1567 omfattande härjningar i östra Småland och 1570 drabbades såväl Finnveden som Varend. I Varend brändes även stiftsstad Växjö och domkyrkan skadades svårt. Under det senare Kalmarkriget 1611–1613 nådde de danska trupperna ända upp till Jönköping och även ner till Finnveden och till Varend, där bl.a. Växjö brändes på nytt. Ännu 1644 och 1647 skedde nya angrepp i den sydvästra delen av Finnveden. Mycket få planerade förändringar skedde därför i det medeltida kyrkolandskapet under det första århundradet efter reformationen. De viktigaste insatserna för sockenborna i de utsatta områdena gällde i stället att i möjligaste mån reparera de skadade kyrkobyggnaderna och någorlunda anpassa kyrkorummen till den nya lutherska liturgin.

Till den allmänna osäkerheten bidrog också förändringarna av den kyrkliga maktstrukturen. Dackeupproret och de delvis fortsatta lokala oroligheterna i södra delen av landskapet gjorde att tillsättandet av såväl domprost som biskop i Växjö stift fördröjdes ända fram till 1553. Redan två år senare, 1555, utökades stiftet med Finnveden som ett led i Gustav Vasas strävan att reducera det stora Linköpings stift och ytterligare minska dess inflytande. 1569 överfördes Njudung och 1607 även Tveta och Vista härad. Från 1600-talets början omfattade stiftet därmed drygt hälften av landskapet från att under medeltiden endast ha bestått av Varend. Linköpings stift förlorade vid denna tid även den sydöstra delen av Småland genom att Kalmar ordinarie dom, som bildats 1557, skildes från

stiftet som superintendentia 1603 och slutligen 1678 upphöjdes till eget stift, omfattande Möre, Handbörd och Stranda samt Öland.

Den nya kyrkliga organisationen medförde liksom länsindelningen en fortsatt uppluckring av de gamla regionala strukturerna. Även stormaktstidens ökande adelsinflytande bidrog till fastare band mellan landskapet och kronan. Antalet i Småland bosatta adelsfamiljer beräknas t.ex. ha ökat från knappt 100 vid 1600-talets början till ca 500 vid århundradets slut. Trots detta inslag av aristokrati i många tidigare helt allmogedominerade bygder behöll kyrkolandskapet i stor utsträckning sin tidigare prägel. Drygt en tredjedel av kyrkorna bestod vid medeltidens slut av träkyrkor och trä behöll även fortsatt sin ställning som byggnadsmaterial. De träkyrkor som förnyades under perioden ersattes vanligen med byggnader av samma material, och de kyrkor som tillkom i de nybildade församlingarna utgjordes likaså av träbyggnader. Stenkyrkorna tillbyggdes i många fall av kostnadsskäl med en ”nykyrka” i trä, d.v.s. en korsarm, och likaså var ofta såväl sakristian som vapenhuset av trä. Periodens nya stenkyrkor blev följaktligen få. I de adelsdominerade socknarna kom dock kyrkorummen, såväl i de gamla som i de nybyggda kyrkorna, att i hög grad präglas av de olika ätternas gravminnen och donationer.

Vid 1500-talets mitt var Småland, liksom landet i övrigt, inne i ett omfattande nyodlingsskede och många nybyggen tillkom på allmänningssmarken. Samtidigt var hemmansklyvningen påtaglig inte minst i skogsbygderna. Befolkningsutvecklingen blev emellertid mycket varierande och exempelvis pestepidemier drabbade områdena mycket olika. Omkring 1630 var såväl farsoter som missväxt aktuella till vilket kom de påfrestningar som de många krigsåren innebar. Även ofärdsåren under Karl XII:s regering i början av 1700-talet innebar stora påfrestningar, vilket också avtecknar sig tydligt i kyrkobyggnadsaktiviteten.

Byggnadsverksamheten

TRÄKYRKORNA

Träkyrkan förblev alltså ett karakteristiskt inslag i landskapsbilden, och under perioden skedde sammanlagt ett 40-tal nybyggnader (fig. 62) som ersättning för äldre träkyrkor eller på grund av församlingsdelningar. Till

Fig. 62. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Fem församlingar nyuppförde sin kyrka två gånger under perioden: i Målilla och Tingsås ersattes äldre träkyrkor av nya byggnader, likaså av trä, i Jönköping, Loftahammar och Madesjö avlöstes träkyrkor av murade kyrkor.

Fig. 63. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760. Flera kyrkor beröades av två eller flera planförändringar under perioden.

Ökna	Nybyggnad (*)	1559	Trä
Algutsboda	Nybyggnad (*)	1571	Trä
Södra Sandsjö	Nybyggnad (*)	1590	Trä
Eksjö	Omb. av långhus/kor (*)	1591	Murverk
Målilla	Nybyggnad (*)	1596	Trä
Tingsås	Nybyggnad (*)	1590-tal	Trä
Lofthammar	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Östra Ed	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Jönköping, Kristine (interimskyrka)	Nybyggnad (*)	1612	Trä
Mörlunda	Nybyggnad (*)	1612	Murverk
Målilla	Nybyggnad (*)	1614	Trä
Blackstad	Nybyggnad (*)	1618	Trä
Eksjö	Tillb. av korsarm (*)	1631	Trä
Visingsö, Brahekyrkan (Ströja kyrka)	Nybyggnad	1635	Murverk
Södra Unnaryd	Tillb. av korsarm (*)	1641	Murverk
Burseryd	Omb. av långhus/kor (*)	1644	Trä
Jönköping, Kristine	Nybyggnad	1649–86	Murverk
Jönköping, Kristine (interimskyrka)	Omb. av långhus/kor (*)	1650	Trä
Sandseryd	Nybyggnad	1650	Murverk
Bosebo (flyttad)	Nybyggnad	1652	Trä
Långemåla	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Madesjö	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Askeryd	Tillb. av korsarmar	1658–59	Trä
Mulseryd	Nybyggnad	1660	Trä
Kalmar domkyrka	Nybyggnad	1660–82	Murverk
Norra Solberga gamla	Omb. av långhus/kor (*)	1663	Trä
Norra Solberga gamla	Tillb. av korsarm (*)	1663	Trä
Gällaryd	Omb. av långhus/kor (*)	1664	Trä
Algutsboda	Tillb. av korsarm (*)	1666	Trä
Bottnaryd	Nybyggnad	1666	Trä
Eksjö	Omb. av långhus/kor (*)	1666	Murverk
Linderås	Tillb. av korsarmar (*)	1667	Trä
Angerdshestra	Nybyggnad	1669	Trä
Asa	Omb. av långhus/kor	1670	Murverk
Marbäck	Tillb. av korsarm (*)	1671	Trä
Källeryd	Nybyggnad	1672	Murverk
Tuna	Omb. av långhus/kor (*)	1670–80-tal	Murverk
Vimmerby	Nybyggnad	1682–85	Murverk
Bäckebo	Nybyggnad (*)	1685	Trä
Byarum	Omb. av långhus/kor	1686	Murverk
Barnarp	Tillb. av korsarmar	1686–88	Murverk
Alseda	Tillb. av korsarm (*)	1687	
Karlslunda	Nybyggnad (*)	1687	Trä
Säby	Tillb. av korsarm	1689	Murverk
Kläckeberga	Omb. av långhus/kor	1689–90	Murverk
Gränna	Tillb. av korsarmar	1689–96	Murverk
Bredestad	Omb. av långhus/kor	1690	Murverk
Djursdala	Nybyggnad	1692	Trä
Södra Vi	Tillb. av korsarm (*)	1692	Trä
Väckelsång	Nybyggnad (*)	1692	Murverk
Lemnhult	Omb. av långhus/kor (*)	1693	Trä
Västrum	Nybyggnad (*)	1693	Trä
Hakarp	Nybyggnad	1694	Murverk

Tab. 3 (s. 101–103). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smala kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

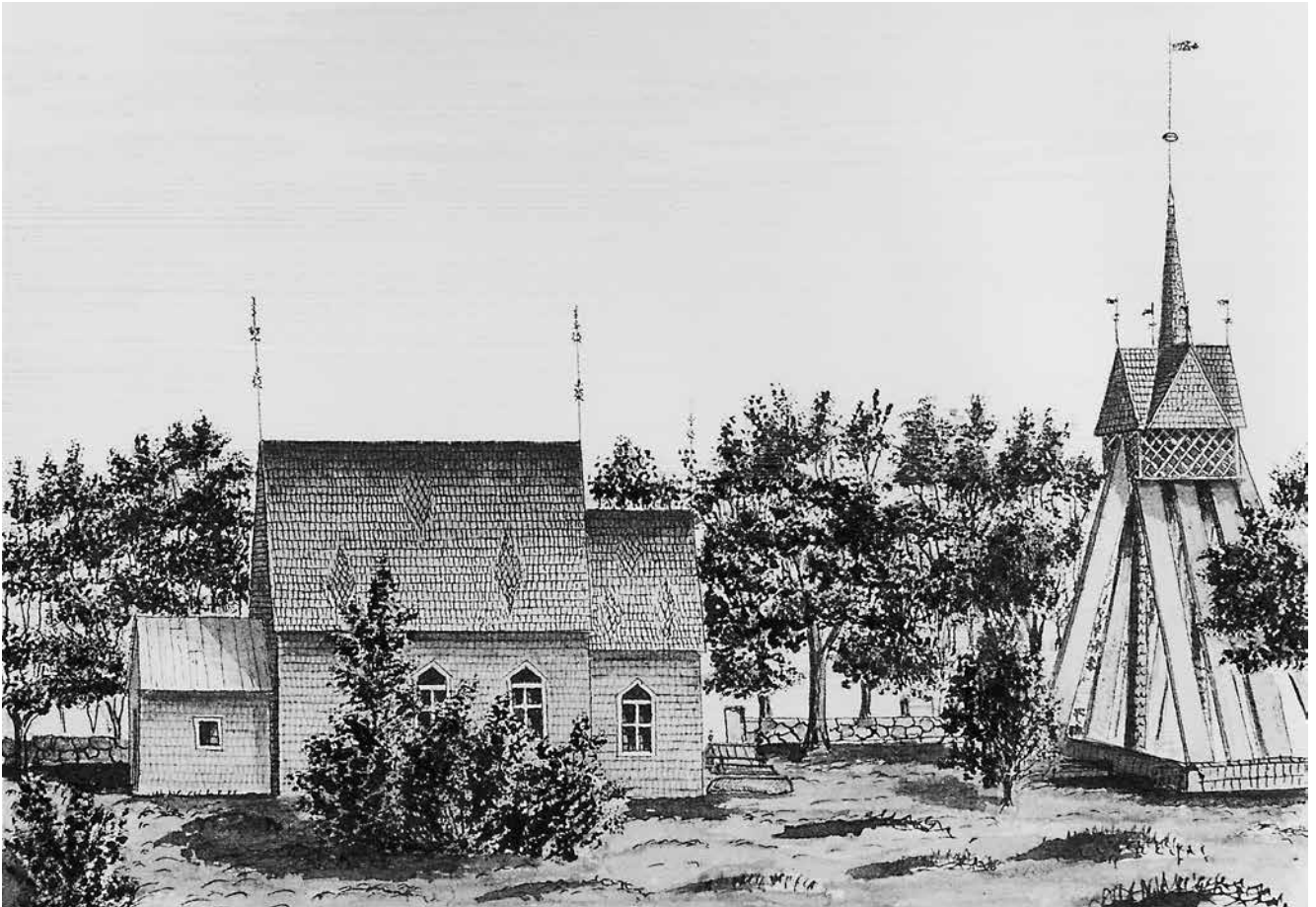
Jönköping, Slottskapellet (Västra kapellet)	Nybyggnad	1694	Trä
Tutaryd	Nybyggnad	1694	Trä
Bondstorp	Nybyggnad	1694-95	Trä
Härlöv	Nybyggnad	1695	Murverk
Norra Sandsjö	Omb. av långhus/kor	1696-1709	Murverk
Målilla	Omb. av långhus/kor (*)	1697	Trä
Marbäck	Tillb. av korsarm (*)	1698	Trä
Stockaryd	Nybyggnad (*)	1699-1700	Trä
Misterhult	Omb. av långhus/kor (*)	1690-tal	Trä
Almesåkra	Nybyggnad (*)	1700	Trä
Södra Hestra	Omb. av långhus/kor (*)	1701	Murverk
Vireda	Omb. av långhus/kor	1701-05	Murverk
Svarttorp	Omb. av långhus/kor (*)	1702	Murverk
Bäckседа	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk
Villstad	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk
Forsheda	Omb. av långhus/kor (*)	1704	Murverk
Torskinge	Omb. av långhus/kor	1705	Murverk
Almundsryd	Omb. av långhus/kor (*)	1705-06	Trä
Bredaryd	Omb. av långhus/kor (*)	1706	Murverk
Södra Unnaryd	Omb. av långhus/kor (*)	1707	Murverk
Ramkivilla	Omb. av långhus/kor	1707-08	Murverk
Järsnäs	Omb. av långhus/kor	1712	Murverk
Gullabo	Nybyggnad (*)	1713	Trä
Aneboda	Omb. av långhus/kor (*)	1714	Trä
Månsarp	Nybyggnad (*)	1714	Trä
Norra Unnaryd	Nybyggnad	1714	Trä
Gnosjö	Nybyggnad (*)	1717	Trä
Lidhult (flyttad)	Nybyggnad (*)	1721	Trä
Mörlunda	Tillb. av korsarm (*)	1722-34	Trä
Mistelås	Nybyggnad	1723	Trä
Kävsjö	Omb. av långhus/kor (*)	1725	Trä
Björkö	Tillb. av korsarm (*)	1726	Trä
Misterhult	Tillb. av korsarm (*)	1726	Trä
Tveta	Omb. av långhus/kor	1726	Trä
Näsby	Omb. av långhus/kor	1726-27	Trä
Ölmstad	Omb. av långhus/kor	1728-37	Murverk
Åsenhöga	Nybyggnad (*)	1729	Trä
Nöbbele	Omb. av långhus/kor (*)	1730	Murverk
Kristdala	Tillb. av korsarm (*)	1731	Trä
Nåshult	Nybyggnad	1732	Trä
Fryele	Tillb. av korsarm (*)	1736	
Norra Rottne	Omb. av långhus/kor (*)	1736	Trä
Femsjö	Omb. av långhus/kor	1736-40	Murverk
Västervik, S:ta Gertrud	Tillb. av korsarm	1737-39	Murverk
Barkeryd	Tillb. av korsarm (*)	1738	Trä
Fagerhult	Nybyggnad (*)	1739	Trä
Frödinge	Nybyggnad	1739	Trä
Vrå	Omb. av långhus/kor (*)	1739	Murverk
Hånger	Omb. av långhus/kor (*)	1730-tal	Trä
Lekeryd	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Murverk
Bälaryd	Tillb. av korsarm	1740	Murverk
Öreryd	Nybyggnad	1744-45	Trä
Locknevi	Nybyggnad (*)	1745	Trä
Säby	Tillb. av korsarm	1745	Murverk
Alvesta	Omb. av långhus/kor	1746	Murverk

Ljungarum	Nybyggnad	1746	Murverk
Rumskulla	Omb. av långhus/kor (*)	1747	Trä
Ryssby (Kalmar län)	Nybyggnad	1749–50	Murverk
Dänningelanda	Nybyggnad (*)	1751	Trä
Hagshult	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Burseryd	Nybyggnad	1752	Trä
Tingsås	Nybyggnad (*)	1752	Trä
Norra Hestra	Nybyggnad	1752–53	Trä
Södra Unnaryd	Tillb. av korsarm (*)	1753	Murverk
Madesjö	Nybyggnad	1753–57	Murverk
Anderstorp	Nybyggnad (*)	1754	Trä
Ekeberga	Omb. av långhus/kor (*)	1754	Trä
Södra Vi	Nybyggnad	1754–55	Murverk
Ingatorp	Omb. av långhus/kor	1755	Murverk
Jälluntofta	Omb. av långhus/kor (*)	1755	Murverk
Vireda	Tillb. av korsarm	1755–57	Trä
Loftahammar	Nybyggnad	1756–60	Murverk
Byarum	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Bäckaby	Tillb. av korsarm (*)	1758	Trä
Vederslövs gamla	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Hallingeberg	Nybyggnad	1759–60	Murverk
Bringetofta	Omb. av långhus/kor	1750-tal	Trä

den sista gruppen hörde bl.a. Södra Sandsjö, Tingsås och Härlunda kyrkor, som alla uppfördes på 1590-talet i de nykoloniserade områdena i södra Värends skogsbygder, samt de under fredsåret 1609 tillkomna kyrkorna i Loftahammar och Östra Ed i Tjust (tab. 3).

Många av träkyrkorna hade skadats under krigsåren och krävde mer eller mindre omfattande insatser under fredsperioderna. Exempel på hur hårt vissa socknar drabbades är Målilla och Mörlunda i östra Smålands inland. Båda sockenkyrkorna brändes här 1567 av danskarna och förstördes på nytt under 1611 och 1612. I Målilla tvingades sockenborna då att uppföra sin tredje träkyrka. I Mörlunda valde man däremot vis av skadan i stället sten som byggnadsmaterial. Ombyggnader och nybyggnader förekom som tabell 3 visar i övrigt endast undantagsvis under hela förra hälften av 1600-talet. Blackstads kyrka i södra Tjust nybyggdes 1618 efter brand, och 1644 uppges Burseryds kyrka i Finnveden ha renoverats och förlängts mot väster. De småländska gränstrakterna mot Halland härjades såväl före som efter fredsslutet 1645, och det är möjligt att kyrkan i Burseryd hört till de drabbade. Grannkyrkan i Sandvik uppges ha plundrats 1646 och även tre av stenkyrkorna i samma område utsattes på liknande sätt och fick taken avbrända. Först under århundradets senare och lugnare del blev nybyggandet vanligare och resulterade i att 13 av de gamla träkyrkorna ersattes. I flera fall var orsaken till nybyggandet emellertid bränder och inte förnyelsebehov av utrymmesskäl.

Av de på 1600-talet uppförda kyrkorna återstår sju, några av dem dock i ombyggt skick. Äldst av de helt bevarade kyrkorna är Bosebo kyrka, grannkyrka till Burseryd och uppförd 1652. Kyrkan finns sedan 1894 på Kulturhistoriska muséet i Lund, dit församlingen sålde den i samband med uppförandet av en ny och betydligt större sockenkyrka, även den av trä. Såväl i fråga om teknik som planform och rumsvolym utgör den gamla kyrkan en fortsättning av den medeltida traditionen. Endast interiörens tunnvalv med kraftigt profilerade taklister och de stickbågiga fönsteröppningarna visar på

en anpassning till nya ideal. Byggnadens mått är i princip desamma som i Granhults tidigmedeltida kyrka (fig. 24–25, 35), och byggmästaren har alltså för långhusets längd hållit sig inom tio meter, furutimrets vanliga maximummått, för att undvika problem med skarvar. Även ingångarnas placering följde ursprungligen samma medeltida mönster med separat ingång till det lägre och smalare koret och huvudingång i långhusets sydvästra del. Koringången har senare blivit igensatt och huvudingången med tillhörande vapenhus har med tanke på behövliga bänkplatser som ofta flyttats till väster.

Samma lokalt kvardröjande byggnadstradition präglar också timmerkyrkan i Tutaryd (fig. 64, 67), uppförd 1694 av Bonde snickare från Upplid i Rydaholms socken. För interiören höll man här dessutom fast vid de traditionella plana och brädslagna innertaken, spikade i bindbjälkarnas undersidor. Påträffade brandspår tyder på att den äldre kyrkan delvis eldhärjats, tydligen dock inte värre än att en del timmer av ek kunnat återanvändas i takstolen.

Kyrkan tillhör de småländska kyrkor som från 1600-talet och ända in på 1800-talet omtalas som offerkyrkor. Gruppen omfattade sammanlagt 13 kyrkor: Valdshult i Mo, Femsjö, Kållerstad, Sandvik och Tutaryd i Finnveden, Hornaryd och Härlöv i Varend, Hjärtlanda, Lannaskede och Lemnhult i Njudung, Tveta i Aspeland, Bredestad i Vedbo samt Uppgränna kapell. Alla var alltså belägna i det inre av landskapet och med några få undantag inom Växjö stift. Den kyrkliga tillhörigheten liksom kyrkbesöken var under den lutherska ortodoxins tid fast knutna till den egna sockenkyrkan, men under 1600-talets senare del utvecklades samtidigt i framför allt Växjö stift en sed att bege sig till vissa bestämda kyrkor för att offra, d.v.s. skänka pengar eller andra ägodelar, för att få bönhörelse i en

Fig. 64. Tutaryds träkyrka, uppförd 1694 på samma plats som den äldre träkyrkan. Kyrkan har varit en av de småländska s.k. offerkyrkorna. Sakristian tillkom 1696 och 1859 flyttades vapenhuset från sin plats i söder till den nuvarande i väster. Teckning av Eric Ihrfors i *Smolandia sacra*. 1880-talet. ATA.

svår personlig situation eller frambära tacksägelse. Företeelsen anknöt på så sätt till den medeltida vallfartsseden. Under 1600-talet tycks till skillnad från under reformationstiden detta utslag av folkfromhet ha accepterats från kyrkans sida, och först under den följande upplysningstiden avtog stödet med hänvisning till bl.a. risk för vidskepelse. Varför vissa kyrkor fick anseende som offerkyrkor är oklart (Sundberg 1989). För kapellet i Uppgränna fanns dock sannolikt en kvarlevande medeltida tradition. Genomgående gällde det i övrigt små församlingar, i sju fall med åldriga träkyrkor, och offergåvorna fick stor betydelse för kyrkobyggnadernas underhåll och inredning. Tillgängliga befolkningssiffror från 1751 bekräftar att församlingarna tillhörde landskapets minsta. I exempelvis Valdshult bodde då endast 118 personer, i Hjärtlanda 217, i Hornaryd 229 och i Tutaryd 263, här fördelade på 121 män och 142 kvinnor. Befolkningstalet i socknarna tycks genomgående vara något större för kvinnorna. I såväl Tutaryd som i Härlöv blev de inströmmande offermedlen tillräckliga för att bekosta helt nya kyrkobyggnader, i Härlöv 1695 dessutom av sten (se nedan). Den 1694 uppförda kyrkan i Tutaryd avvek däremot inte från traktens kyrkor i övrigt, varken i fråga om storlek eller inredning. 1715 uppgick kyrkokassan i Tutaryd, trots nybyggnaden, till sammanlagt inte mindre än 2 983 daler silvermynt, vilket innebar att församlingen kunde bedriva låneverksamhet, ”försträcka” kronan 500 daler och senare även bistå vid renoveringen av domkyrkan efter branden 1740.

Till de helt bevarade 1600-talskyrkorna hör också Djursdala kyrka i Sevede i nordöstra Småland. Även här var den direkta bakgrunden till nybyggnaden en brand, men av mera förödande slag än i Tutaryd. Den gamla kyrkan i Djursdala hade tillsammans med klockstapeln förstörts helt i maj 1691. Ett år senare påbörjades den nya byggnaden, i detta fall i form av en rymlig rektangulär salkyrka (fig. 67). Invigningen av kyrkan kunde ske redan den 30 november samma år, och själva uppförandet efter grundläggningen genomfördes alltså på ca sex månader. Timret till kyrkobygget hade på sedvanligt sätt levererats av socknens jordägare och räkskaperna redovisar lön för en byggmästare och sex timmermän. Den 16 m långa byggnaden med sakristia i norr, huvudingång med vapenhus i väster och separat ingång till kordelen utmärks i interiören av ett för tiden aktuellt tredelat tak med breda, plana sidopartier och ett högt, tunnvalvt mittparti.

En tredje, mera avancerad och för barocken utmärkande plantyp representeras av Bottnaryds kyrka, som utformades som en korskyrka (fig. 65). Planen följer emellertid inte den fullt utbildade klassiska korsplanen med ett markerat centrum och likvärdiga korsarmar. Kyrkorummet är i stället långsträckt med tresidig koravslutning och korsarmarna påfallande korta. En tresidig koravslutning fick genomslag i kyrkoplanerna när det gällde såväl stenkyrkor som träkyrkor redan före 1600-talets mitt, medan den korsformade planen vanligen uppträder först under århundradets senare del. Ett tresidigt avslutat korparti förlängde kyrkorummet på ett effektivt sätt och betonade dessutom fortsatt korets speciella funktion i förhållande till kyrkorummet i övrigt. I en träkyrka innebar det dessutom en stabil konstruktion. Samma stabiliserande funktion fick en tillämpning av en korsformad plan genom stommens förstyvning med kraftiga hörnvinklar, något som gjorde det möjligt att bygga ett större kyrkorum än vad den vanliga långhuskyrkan erbjöd. Bottnaryd tycks ha tillhört de befolkningsmässigt medelstora socknarna i området. 1751 bodde här 826 personer. Kyrkobygget förmodas ha varit slutfört omkring 1666 och kyrkan är därmed ett påfallande tidigt exempel på denna nya planlösning.

Bottnaryd är beläget nära Jönköping och sannolikt hade länets lands-

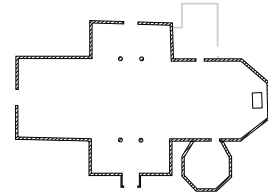

Fig. 65. Bottnaryds träkyrka. Exteriör samt planritning. Uppförd omkring 1666. Det åttkantiga gravkoret för ätten Ribbing till Svansö tillbyggdes cirka tio år senare. Foto Iwar Andersson 1944, ATA.

hövding här, Johan Printz, som var prästson från socknen och ägare till säteriet Gunillaberg, engagerat sig i inledningsskedet inte bara i planeringen av en nybyggnad av kyrkan utan också i dess utformning. Anknytningen till sockenkyrkan förstärktes också av att hans sväger var kyrkoherde i socknen. Johan Printz avled emellertid 1663 och begravdes i en murad grav under korgolvet. Dottern Kristina, gift med Peder Örnekrou, ärvde faderns gårdar i Bottnaryd och paret tycks i hög grad ha varit aktiva vid genomförandet av det planerade kyrkobygget. Vid prostvisitationen 1670 uppges Örnekrou "mycket ha kostat på" den nya kyrkan. 1677 skänkte han och hustrun även en altarpupp till kyrkan och 1690 tillkom en jorddonation, avsedd för kyrkans underhåll och "fullbordan". I denna fullbordan ingick kyrkorummets rika målningskrud (se nedan). En tydlig markering av frälsets inflytande under 1600-talets senare del är också det omkring 1677 uppförda åttkantiga gravkoret för ätten Ribbing till Svansö, placerat i vinkeln mellan den södra korsarmen och korpartiet.

En utökning av kyrkorummet genom en eller två korsarmar av trä hade tillämpats vid några av de medeltida stenkyrkorna i denna nordvästra del av Småland redan före tillkomsten av den korsformade träkyrkan i Bottnaryd. I centralorten Eksjö hade kyrkan utökats med en korsarm redan 1631, i Askeryd tillbyggdes två korsarmar 1658–59, vilket tyder på att församlingen redan då var en av de större. 1663 tillkom en korsarm i Norra Solberga och något senare, 1671, fick även Marbäcks kyrka en motsvarande korsarm av trä. Under de följande decennierna tillbyggdes korsarmar, såväl murade som av trä, vid ytterligare ett flertal av de medeltida kyrkorna i samma område (tab. 3 samt fig. 67). En omfattande satsning gjordes också på den medeltida träkyrkan i Vireda (fig. 66), där kyrkorummet utökades med ett halvrunt korutsprång av sten vid en renovering 1701–05, då samtidigt även ett västtorn av trä tillbyggdes, och slutligen 1755–57 en nordlig korsarm av trä. Uppgifter om folkmängden 1751 saknas. 1805 bodde 962 personer i socknen.

Närheten till områdets huvudort Jönköping innebar möjlighet till skickliga hantverkare av olika slag. I staden pågick alltsedan branden 1612 en intensiv byggnadsverksamhet och till de mera omfattande och långdragna byggnadsarbetena hörde uppförandet av den nya stadskyrkan, Kristine

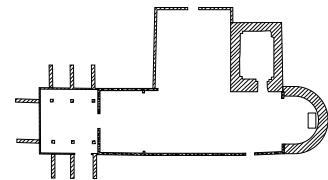

Fig. 66. Vireda kyrka. Exteriör samt planritning. Den medeltida träkyrkan har senare tillbyggnader av såväl sten som trä. Foto Rolf Hintze 1980, SvK:s arkiv, RAÄ.

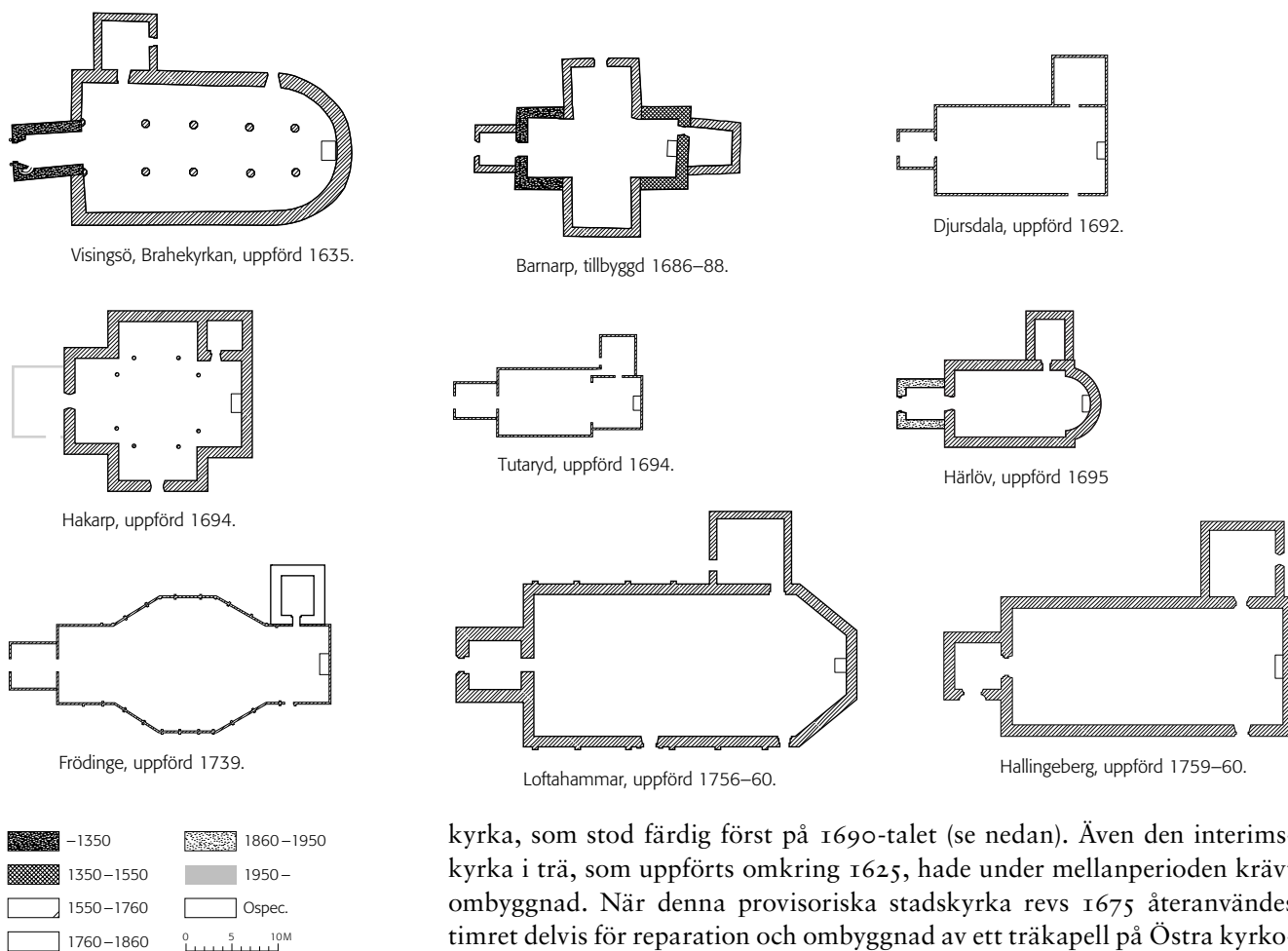

Fig. 67. Ett urval nybyggda eller ombyggda kyrkor från perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

kyrka, som stod färdig först på 1690-talet (se nedan). Även den interimskyrka i trä, som uppfördes omkring 1625, hade under mellanperioden krävt ombyggnad. När denna provisoriska stadskyrka revs 1675 återanvändes timret delvis för reparation och ombyggnad av ett träkapell på Östra kyrkogården, vilket senare i sin tur ersattes av ett nytt träkapell 1702–04, denna gång med det av landshövdingen och arkitekten Erik Dahlbergh 1692 ritade Slottskapellet på Västra kyrkogården som förebild. Dahlberghs kapell anslöt arkitektoniskt helt till den då aktuella centralkyrkoplanen i form av ett likarmat grekiskt kors. Den eleganta miniatyrkyrkan i trä ”med tolv knutar” uppfördes 1694 av byggmästaren Lars Jönsson Kruse.

Vid sidan av ombyggnad och nybyggnad av mera ordinära långhuskyrkor tillkom i Småland under 1700-talets första hälft även en helt ny och unik träkyrkotyp, den ”skeppsformiga” träkyrkan, även den med tolv knutar, men utrustad med ett brett åttkantigt mittparti i anslutning till långhuset (fig. 67). Planen utgör alltså en kombination av långhuskyrkans och centralkyrkans planform, men genom det gemensamma takfallet förblir centralpartiet helt integrerat i byggnadens öst-västliga axel (fig. 68).

Gruppen kom att omfatta åtta kyrkor. Äldst och därmed prototyp är den 1721 uppförda kyrkan i Lidhult i Sunnerbo i sydvästra delen av landskapet. Kyrkan revs 1879 och timret användes till ett boningshus i socknen, vilket inköptes och revs 1946 av den för kyrkans återuppförande grundade S:t Olofs kapellstiftelse. Sedan 1950 finns kyrkan i rekonstruerat skick som kapell i Tylösand i Halmstad. Enligt sockenstämmoprotokollen hade byggmästaren Lars Broddesson Höflin från Eksjö redan 1702 kallats till Lidhult för kostnadsförslag och ritning till en ny träkyrka. Höflin hade 1699 fått burskap som byggmästare och betitlades ”Ekesjö stadz och Cronebergs läns Architect”, senare även ”Architecteuren uti Wäxiö stift”, en ställning som gav status och möjlighet till uppdrag långt utanför Eksjöns närområde. När det först efter de följande ofärdsårens slut blev aktuellt att uppföra den planerade kyrkan 1721 var emellertid Höflin död, han avled 1720, och ersattes

Fig. 68. Frödinge träkyrka, uppförd 1739. Kyrkan tillhör den unika grupp av "skeppsformiga" träkyrkor som uppfördes i Småland mellan åren 1721 och 1761. Foto Henrik Lindblad 1996, SvK:s arkiv, RAÄ. Jfr fig. 67.

då i Lidhult av byggmästaren Johan Persson, även han från Eksjö. Sannolikt följdes Höflins tidigare antagna ritningar. Byggmästaren och arkitekten Höflin uppges före 1699 ha varit verksam som snickare bl. a. vid kyrkobygget i Karlshamn, en av barockens centralkyrkor. Förmodligen hade han under sin vistelse i Blekinge också gjort sig bekant med de båda aktuella centralkyrkorna i Karlskrona, såväl den 1685 uppförda stora träkyrkan Ulrica Pia, det förnämsta exemplet på den karolinska tidens kyrkobyggande i trä, som den tyska församlingens pågående bygge av Trefaldighetskyrkan, ritad av Nicodemus Tessin d. y. med åttkantigt kyrkorum och utbyggt, rakt avslutat kor. Troligen är det just Trefaldighetskyrkans planlösning som anas bakom Höflins förslag 1702 till "den runda" träkyrkan i Lidhult. Motsvarande planform och utseende fick senare kyrkorna i Västra Torsås 1730, Näshult 1732, Frödinge (fig. 67, 68) och Fagerhult, båda 1739, samt Locknevi 1745, Tingsås 1752 och slutligen Kråksmåla 1761 (fig. 19). Av dessa är förutom Frödinge endast Näshults och Kråksmåla kyrkor bevarade, alla tre belägna i det östsmåländska inlandet.

Sockenstämmoprotokollet från den 18 maj 1729 i Västra Torsås redovisar, att byggmästaren Johan (Jonas) Sandahl från Eksjö uppvisat förslag till nya kyrkans byggande och att man i enlighet med förslaget beslutat att kyrkan blir "rund med 12 knutar". Sandahl följde alltså här i sina föregångare Höflins och Perssons fotspår, och Sandahl anlätades också för uppförandet av kyrkorna i Näshult och Frödinge. För de följande kyrkorna varierade däremot byggmästarna. I Fagerhult, där kyrkan som nämnts tillkom samma år som kyrkan i Frödinge, anlätades i stället Petter Fröling från Kalmar. För Locknevi saknas uppgift om byggmästarens namn. För den drygt 15 år senare tillkomna kyrkan i Kråksmåla anges däremot Magnus Svensson i Furusjö vara byggmästaren. Vid dessa tre kyrkobyggen är det tydligt att grannskapsinflenser varit avgörande för kyrkornas utformning. Locknevi är grannsocken till Frödinge, medan Fagerhult och Kråksmåla i sin tur är grannsocknar och belägna strax söder om Näshult. Samma förhållande gäller också Tingsås, där kyrkan uppfördes av Abraham Jönsson (Lagerhök) i Hökamåla. I denna del av södra Värebygdens fanns Västra Torsås kyrka som förebild. Samtliga av de "skeppsformade" kyrkorna uppfördes i stora eller relativt stora församlingar med behov av utökade, rymliga kyrkorum, och det är tydligt att man fann utformningen och kostnaden lämplig för de aktuella behoven. I de största församlingarna, Västra Torsås och Tingsås, hade folkmängden 1751 nått upp till en bra bit över 1 000 personer, och båda kyrkorna fick under 1800-talet ersättas av större

kyrkor. Även i Frödinge bodde vid 1700-talets mitt över 1 000 personer, men kyrkan har här förblivit tillräcklig liksom i Näshult och Kråksmåla (fig. 19), där sockenbornas antal vid samma tid var strax över 700.

STENKYRKORNA

Brahekyrkan på Visingsö, fullbordad 1635, blev ett av stormaktstidens märkligaste monument över en enskild adelsätt. Braheättens grevskap Visingsborg, landets största grevskap, innehades från sekelskiftet 1600 av riksrådet Magnus Brahe och ärvdes vid hans död 1633 av brorsonen Per Brahe d. y., som sedan under nära fem decennier styrde området. I Magnus Brahes planer för grevskapet ingick att omvandla den medeltida sockenkyrkan i Ströja till ättens egen kyrka och slottskyrka för Visingsborg. Slutförandet av bygget föll på arvingen Per Brahe, och kyrkan invigdes enligt en inskrift i kyrkans mittvalv ”thet åhret som Scholan här på ööden medh hanss Grefeliga Nådess omkostnat anrättat och i wärket stält åhr, hvilket skiedt åhr effter Christi bördh Anno 1636”. Samma år hade alltså öns andra medeltida sockenkyrka, Kumlabý kyrka, indragits och omvandlats till skola.

Det lutherska kyrkorummets eftersträvade karaktär av predikosal åter speglades i renässansens nya kyrkobyggnadsideal i form av treskeppiga, välvda hallkyrkor med markerat korparti, höga, oftast spetsbågiga eller stickbågiga fönster och om möjligt även ett arkitektoniskt framträdande västtorn. Magnus Brahes kyrka anslöt helt till dessa nya ideal (fig. 67, 69). Genom att västtornet från den gamla kyrkan behölls blev dessutom platsens långa historia med anknytning till den tidiga medeltidens kungar på Näs införlivad med den mäktiga Braheättens tempel. Kyrkans exteriör framstår emellertid som ganska anspråkslös i förhållande till interiören, som genom Per Brahes försorg efter hand fick en alltmer överdådig inredning och utsmyckning efter förebild av kontinentens slottskyrkor (fig. 70).

Visingsö utgjorde grevskapets centrum. På ön fanns Visingsborgs slott, som liksom kyrkan fullbordades av Per Brahe, den av honom inrättade Braheskolan och det berömda boktryckeriet, och på fastlandet inom synhåll från Visingsborg lustslottet Brahehus, Gränna stad, manufakturerna vid Röttle samt Västanå slott, allt med anknytning till greven, som ända fram till sin död 1680 också fortsatte att på olika sätt försköna ättens minnestempel, även i viss mån exteriört. 1653 markerades tornportalen med en praktfull, huggen omfattning med ätterna Brahes och Stenbocks vapensköldar i gavelpartiet (fig. 69), den sistnämnda skölden syftande på Per Brahes första hustru, grevinnan Kristina Katarina Stenbock. På 1670-talet tillkom den höga, slanka spira som kröner det medeltida tornet och gör kyrkan synlig vida omkring.

Kyrkans karaktär av minnestempel har gjort att den förblivit i det närmaste oförändrad. Även biskopen Esaias Tegnér slog, trots sin kända nybyggnadsiver, vakt om kyrkan och lät inför dess planerade reovering 1831 meddela församlingen sin önskan om ”att det åldriga templet under herr prosten Ekmans vårdande hand får i möjligaste måtto bibehålla oförändrade och oförminskade de minnesmärken, som framför andra kyrkor utmärka densamma”.

I Per Brahes intressesfär ingick i hög grad Gränna stad, som han låtit grunda 1652, och samtidigt med ”förskönandet” av den egna kyrkans torn uppfördes genom hans försorg även det nya kyrktornet i Gränna. Kyrkan i Gränna kom att fungera som gemensam kyrka för såväl stads- som landsförsamlingen, och den ökande folkmängden medförde att den i sig ovanligt stora medeltidskyrkan 1689–96 tillbyggdes med två korsarmar. Bandet till Visingsborgs grevskap hade då upphört. Genom den karolinska

Fig. 69. Brahekyrkans tornportal, utförd i kalksten och marmor 1653 av stensemälaren Börje Eriksson. Foto 1955, ATA.

reduktionen, som inleddes 1680, indrogs samtliga grev- och friherrskap till kronan. Grännas utveckling blev emellertid fortsatt positiv och 1751 var 2 563 personer bosatta i församlingen, vilket då något översteg invånarnas antal i grannstaden Jönköping.

Jönköping drabbades 1790 på nytt av en förödande brand som även skadade den under 1600-talets senare del med stor möda fullbordade nya stadskyrkan, Kristine kyrka (se nedan). Kyrkan hade på Gustav II Adolfs uppdrag börjat planeras under slutet av 1610-talet och början av 1620-talet, förmodligen efter ritningar av slottsbyggmästaren Hans Flemming, men bygget uppsköts av ekonomiska skäl ända fram mot mitten av århundradet och den nämnda interimskyrkan av trä revs först 1675. Den stora renässanskyrkan, en treskeppig hallkyrka med runda pelare och spetsbågiga arkadbågar, grundlades 1649 och kunde efter ytterligare fördröjningar och även förenklingar av den arkitektoniska utformningen invigas 1673. Då hade ännu inte västtornet påbörjats. 1686 restes tornhuvuven av tornbyggaren Mattias Schröder från Stockholm och vissa kompletteringar genomfördes 1690 av Anders Schröder under överinseende av den då som landshövding i staden verksamme Erik Dahlbergh. Tornets tvåvånga, höga spira gjorde kyrkan till ett markant inslag i stadsbilden, vilket tydligt framgår av den vid samma tid av Dahlbergh utförda förlagan till Sueciasticket. Kyrkans exteriör hade också i övrigt gjorts så framträdande som möjligt. Den södra fasaden, som var skådefasad mot Storgatan, hade klätts med huggen sandsten, i övrigt var fasaderna putsade, och yttertaket hade utformats som ett säteritak, vilket gav kyrkan en viss basilikal resning. En motsvarande takkonstruktion karakteriserade vid samma tid bl.a. domkyrkan i Växjö. Dä-

Fig. 70. Interiör mot sydöst av Brahekyrkan på Visingsö. Den 1636 uppförda kyrkan utformades som ett minnestempel över ätten av Per Brahe d.y. och interiören har efter hans död 1680 i det närmaste förblivit oförändrad. För den konstnärliga utsmyckningen av kyrkorummet med målningar och skulpturer anlätades "konterfejarna" Johan Werner d.ä. och d.y. I inredningen ingår även äldre föremål och konstverk, delvis hemförda från utlandet av Brahe. Gravkoret i sidoskeppet fick sin utformning 1652 med stenmästaren Börje Eriksson som huvudansvarig. Foto Iwar Anderson 1944, ATA.

Fig. 71. Den korsformade stenkyrkan i Hakarp uppfördes 1694 och ersatte en medeltida träkyrka. Foto Sune Sundahl, SvK:s arkiv, RAÄ. Jfr fig. 67.

remot hade korpartiet förenklats och i interiören fick den planerade valvs-lagningen av kostnadsskäl ersättas av trävalv.

Till den lilla grupp av stenkyrkor som uppfördes i området under senare delen av 1600-talet (tab. 3) hör de i sitt slag mycket speciella och olikartade sockenkyrkorna i Källeryd, Hakarp och Härlöv. Till samma period hör också domkyrkan i Kalmar, ett av den svenska barockarkitekturens huvudverk.

Den som 1672 lät ersätta den gamla träkyrkan i Källeryd vid Nissastigen med en ytterst påkostad stenkyrka var landshövdingen i Kristianstads län, Magnus Durell (död 1677). Under sin karriär som diplomat och ämbetsman hade Durell förutom adelskap också erhållit stora jorddonationer från kronan i socknarna söder om Jönköping, däribland hela byn Källeryd, som av Durell omvandlades till säteri. Kyrkans interiör har delvis blivit kraftigt förändrad (se nedan), men byggnadens tillkomsthistoria och de bevarade minnesmärkena i kyrkorummet speglar i hög grad stormaktstidens ideal. Kyrkan blev också en av de få patronatskyrkorna i Småland, och kyrkan var liksom Brahekyrkan avsedd både som församlingskyrka och gravkyrka för patronus och hans familj. Exteriört utmärktes den rektangulära och ursprungligen tornlösa byggnaden av sirliga barockgavlar, vilka inte är bevarade. Kyrkans funktion som gravkyrka markeras dock fortfarande av korväggens stora relief med Durells och hans hustru Birgitta van Cracous vapen och initialer. Den tillhörande långa inskriften anger att de båda efter döden önskade vila i den kyrka de låtit bygga. Ursprungligen var kyrkorummets hela östra del avsatt som gravkor och altaret placerat mellan de båda ingångarna till gravkoret. Gravkoret är kvar oförändrat men en trappa

leder nu upp till gravkorets läktarutrymme som tagits i bruk som kyrkans kor. Kyrkans utpräglade karaktär av adelskyrka med mycket påkostad inredning föranledde biskopen att vid invigningen 1675 påpeka att ”man thes Lijke här i LandzOrten och på LandzBygden näpligen finna kan”.

Då träkyrkan i Hakarp strax utanför Jönköping 1694 ersattes av den nuvarande stenkyrkan (fig. 67, 71) spelade generaltullinspektören Nils Hägerflycht, ägare till Hakarps säteri, en ledande roll och fick i gengäld inrätta en gravkrypta för familjen i kyrkans kor. Kyrkobyggnaden fick formen av en likarmad korskyrka med mittkvadraten markerad av ett lågt torn. Hakarps kyrka har alltså till skillnad från kyrkan i Bottnaryd (fig. 65) en tydlig centralkyrkoutformning i exteriören, och troligen har kyrkan uppförts efter anvisningar av Erik Dahlbergh, som då nyligen tillämpat en motsvarande korsplan i ritningarna till det nämnda Slottskapellet i Jönköping.

Metoden att utöka de medeltida kyrkorummen genom tillbyggda korsarmar var vanlig i denna del av landskapet, men resulterade vanligen inte i en centralkyrkoexteriör med likformiga korsarmar. Ett exempel på en sådan ambition är emellertid Barnarps kyrka, också den belägen i närheten av Jönköping, och tillbyggd med korsarmar 1686 (fig. 67). Korsmitten markeras här inte av ett torn utan numera endas av en flöjelliknande järnspira, som troligen ersatt en ursprunglig takryttare. Den norra korsarmen bekostades av församlingen, den södra däremot av Magnus Granatenhielm på Odensjö, som samtidigt lät inrätta den till ett gravkor, avskilt från kyrkorummet genom ett praktfullt skrank.

I Källeryd fanns 1751 268 sockenbor, i Hakarp vid samma tid 868 och i Barnarp 670. Betydligt mindre var invånarantalet i den sydsmländska Värendssocknen Härlöv. Uppgifter för 1751 saknas, men 1695, då den nya kyrkan uppfördes (fig. 72), beräknas sockenborna endast ha bestått av ett tiotal familjer, d.v.s. ca 85 personer. Den lilla församlingens träkyrka framträder under 1600-talets senare del som en av de omtalade offerkyrkorna, därtill en av de mest populära, vilket förklarar att man 1694 kunde ansöka hos biskopen om att få ersätta den med en präktig stenkyrka. Samtidigt genomfördes den betydligt mindre kostsamma nybyggnaden av den några mil därifrån belägna offerkyrkan i Tutaryd (fig. 64).

Räkenskaperna för Härlövs kyrka är bevarade för åren 1679–96 och redovisar såväl gåvornas storlek som givarnas namn och sociala tillhörighet. Närmare 2 000 gåvor till ett värde av 623 daler skänktes enbart under dessa år av utsocknes från när och fjärran, såväl av ståndspersoner som egendomslösa. Även efter stenkyrkans tillkomst fortsatte offermedlen att flyta in och 1721 uppgavs av domkapitlet att Härlöv fick in inte mindre än ca 200 daler silvermynt årligen i gåvor. Församlingen kunde därigenom bedriva en omfattande låneverksamhet, något som också omtalas i samband med bl.a. Tutaryds församling. Mot slutet av århundradet minskade allmänt gåvorna till de småländska offerkyrkorna, och för Härlövs del uppges 1829 att gåvorna under de senaste 30–40 åren varit obetydliga.

Till skillnad från de samtida adelsstödda kyrkobyggena representerar Härlövs kyrka den karolinska tidens enkla men funktionella sockenkyrka (fig. 72), även i interiör och inredning helt präglad av de lokala hantverkarnas förmåga och intentioner. Till sin plan består kyrkan av ett rektangulärt långhus med ett absidialt korparti av samma höjd som långhuset och sakristia i norr. Huvudingången med tillhörande vapenhus var ursprungligen belägen i söder, men flyttades på 1800-talet till sin nuvarande plats i väster (fig. 67). När det gäller kyrkans höga och branta sadeltak tycks den anlätade byggmästaren ha haft motstridiga intentioner. Över långhusets västra del har den nedre delen av taket valmats och röstet ovanför försetts med

Fig. 72. Härlövs stenkyrka, uppförd 1695, ersatte en medeltida träkyrka. Kyrkan har liksom Tutaryds kyrka (fig. 64) räknats till de s.k. offerkyrkorna. Fönsteröppningarna fick sin nuvarande form 1886, då också vapenhuset flyttades från söder till väster. Timret i klockstapeln har vid en dendrokronologisk undersökning visat sig vara fällt i slutet av 1400-talet och klockstapeln är därmed den äldsta daterade i landet. Foto Jörgen Andersson 1998, Länstyrelsen i Kronobergs län.

ett fönster in mot vinden, en gavelanordning som uppenbarligen försökt efterbilda de vid denna tid aktuella säteritaken. Takets höjd betonades ursprungligen ytterligare av en takryttare.

1600-talets stora byggnadsprojekt blev uppförandet av Kalmar domkyrka, ritad av Nicodemus Tessin d.ä. och grundlagd 1660. Avbrotten i byggnadsarbetena blev emellertid återkommande inslag under de följande decennierna, och när kyrkan invigdes 1682 var den knappt halvfärdig. Helt fullbordad var den mäktiga kyrkobyggnaden först omkring 1700.

Domkyrkan utformades av Tessin efter förebild av renässansens och barockens kyrkor i Italien. Utgångspunkten var den klassiska centralkyrkans korsform, men den långsmala kyrkotomten vid stadens torg krävde en markerad längdriktning, och kyrkans plan fick därför en öst-västlig huvudaxel genom att korsarmarna här förlängdes och avslutades med absider. Karakteristiskt för byggnaden blev dess symmetriska och slutna form med gavelpartierna utbildade till skärmfasader som döljer det höga taket av säterityp. Förbudet mot höga torn inom den nyanlagda fästningsstaden, något som troligen också uteslöt en hög kupol över korsmitten, löstes av Tessin genom diskreta hörntorn, inneslutna i byggnaden genom upprepning av fasadindelningens horisontaler. Även kyrkorummet gavs genom jämnhöga valv, likformiga kolossalpilastrar och breda gördelbågar en motsvarande enhetlighet.

Arkitektoniskt kom domkyrkan inte att påverka områdets kyrkobyggande i övrigt, där träkyrkobyggandet fortsatt dominerade ända fram mot 1700-talets mitt, då den stora nybyggnadsperiod som sedan följer fick en försiktig inledning (tab. 3). På 1750-talet uppfördes fem nya stenkyrkor, samtliga i den östra delen av landskapet (fig. 62). I Ryssby, strax norr om Kalmar, ersattes medeltidskyrkan 1751 med en för tiden representativ och funktionell predikolokal, ritad av fortifikationsmajoren Ulrik Höjer. Den gamla kyrkan blev den första av Kalmarkustens egenartade och fästningslika stenkyrkor som ersattes eller ombyggdes. Ryssby var en av de folkrikaste kustsocknarna och sockenbornas antal uppgick vid den nya kyrkans tillkomst till 1 375. Mer än dubbelt så stor var folkmängden i den vidsträckta skogssocknen Madesjö väster om Kalmar. Med sina 3 538 invånare var den en av landets då folkrikaste socknar. Den 1654 uppförda träkyrkan hade

Fig. 73. Södra Vi kyrka, uppförd 1755, delvis efter ritningsförslag av biskopen Andreas Rhyzelius i Linköping. Tornet fullbordades 1764 av byggmästaren Petter Frimodig från Linköping. Äldre foto, ATA.

följaktligen blivit för trång för församlingen och revs 1757, då uppförandet av en betydligt större salkyrka av sten hade slutförts. Kyrkan kom senare att utökas med såväl västtorn som korutbyggnad.

De tre övriga kyrkorna från denna övergångstid – kyrkorna i Södra Vi (fig. 73), Hallingeberg och Loftahammar – är belägna i den norra del av Kalmar län som ingår i Linköpings stift och hör samman med den då påbörjade förnyelsen av de östgötska kyrkorna. Andreas Rhyzelius, biskop i Linköping 1743–61, hade stort inflytande på den inledda kyrkoförnyelsen och medverkade även vid flera tillfällen med egna förslagsskisser. Så skedde i såväl Södra Vi som i Hallingeberg. Hans 1752 utförda utkast till den nya kyrkan i Södra Vi visar en enkel, närmast karolinskt präglad predikosal med symmetriskt placerade fönster och i norr en sakristia, tillräckligt stor för att kunna fungera vid skriftermål och med direkt uppgång till predikostolen. Den kyrka som uppfördes ett par år senare som ersättning för den medeltida träkyrkan följde i stort sett biskopens förslag. Byggmästare var klockaren Anders Hansson från Kärna, en erfaren murmästare, som vid samma tid också var engagerad i flera andra byggnadsuppdrag inom stiftet. För kyrkans proportioner och detaljer tycks Hansson, sannolikt på församlingens uppmaning, ha sneplat på den 1685 uppförda nya stadskyrkan i Vimmerby, en i sitt slag påfallande enkel karolinsk byggnad. Trots den av biskopen påbjudna enkelheten önskade församlingen ersätta den föreslagna takryttaren med ett murat västtorn, något som, liksom i många andra församlingar, av ekonomiska skäl måste skjutas upp. Grundläggningen av tornet skedde 1759, men bygget fullföljdes först 1764. Byggmästare var då en annan av de aktuella östgötska murmästarna, nämligen Petter Frimodig från Linköping, känd inte minst för sina fantasifulla och flervåniga tornspiror.

När det gäller Hallingebergs kyrka fick biskopen Rhyzelius ett avgörande inflytande på dess utformning, trots det förslag som utförts av överintendenten Carl Hårleman 1752. Kyrkans uppförande bekostades genom donationsmedel från Anna Cederflycht på Helgerum, ägare till Ankarsrums bruk i socknen, och församlingen önskade med tanke på de något över 1 000 sockenborna och en framtida folkökning en betydligt rymligare byggnad än vad överintendenten föreslagit, något som också godkändes av K. Maj:t. Kyrkan uppfördes därför 1759–60 efter ett av biskop Rhyzelius reviderat förslag, vilket innebar ett brett, rektangulärt kyrkorum och en

stor sakristia i norr (fig. 67). För tornet följdes däremot i stort sett Hårlemans ritning med den karakteristiska klockformade huven (fig. 74). Likaså följdes ritningen när det gällde det för rokokon typiska brutna takfallet. I den anlitate byggnadsledningen ingick murmästaren Anders Hansson, som några år tidigare uppfört kyrkan i Södra Vi.

Hårlemans ritning har, trots att den inte användes för sitt avsedda ändamål i Hallingeberg, fått stor betydelse som en kyrklig idealritning för tidens kyrkobyggande. Ritningen graverades av Hårlemans elev Jean Eric Rehn och kunde på så sätt spridas över landet och förmedla de aktuella stildrag som var lämpliga i kyrkobyggnadssammanhang såväl i landsorten som i mindre städer. Hårlemans ritning blev på så sätt inledningen till den standardiseringstendens som senare kom att tillämpas av Överintendentsämbetet. Ritningen visar ett långsmalt kyrkorum med halvrund koravslutning, sakristia i norr och en motsvarande utbyggnad i söder, vilket ger planen en karaktär av korskyrka. Båda utbyggnaderna har också samma höjd som kyrkan i övrigt. När det gäller kyrkan i Hallingeberg var sannolikt det södra utrymmet avsett för brukets folk och en herrskapsläktare. På planen markeras en fasadindelning genom pilastrar, och tanken var att kyrkobyggnaderna skulle kunna varieras genom en mer eller mindre påkostad fasadutsmyckning. Kyrkorummet med sitt trätunnvalv skulle präglas av ett rikt ljusflöde och en luthersk-evangelisk enkelhet med vitmenade väggar och tak, något som också kom att överföras på den efterföljande nyklassicismens kyrkorum. Detsamma gäller korets utformning, där altaret på Hårlemans ritning är placerat framför korets mittfönster och pryds av ett enkel kors.

I Hallingeberg hade församlingen däremot helt andra ideal även när det gällde kyrkorummets utsmyckning och hade enligt sockenstämmoprotokollet önskat en färgrik rokokointeriör med blåmålade skyar och draperimålningar runt fönstren. Det även i Rhyzelius' version ljusa och vita kyrkorummet fick dock genom bildhuggaren Niclas Österboms altarpuppställning, predikstol och orgelfasad en tydlig rokokoprägel och som en sen utlöpare av senbarockens och rokokons dekorationsglädje tillkom 1774 genom målaren Magnus Wicander från Västervik en målning i taket ovanför altarpuppställningen liksom läktarbarriärens bibliska gestalter.

Samtidigt med kyrkan i Hallingeberg fullbordades också den stora församlingskyrkan i Loftahammar (fig. 67), som ersatte det träkapell som uppförts i den 1609 nybildade socknen. Ursprungsritningen saknas till den av tidens blandstil präglade kyrkobyggnaden, som uppfördes av Petter Frimodig, som på 1750-talet var engagerad i flera av de aktuella kyrkobyggena i Östergötland och som senare även anlidades för det nämnda tornbygget i Södra Vi (fig. 73). Till skillnad från den av Rhyzelius präglade kyrkan i Hallingeberg har Loftahammars kyrka tresidig koravslutning och högt sadeltak. Fasaderna är dessutom artikulerade genom pilastrar, ett stildrag som återfinns på Hårlemans typritning, och den mitt på sydfasaden placerade huvudingången markerad genom en omfattning och ett ovanför placerat ovalt fönster. Den påfallande breda byggnaden fick först 1775–77 sitt sannolikt från början planerade västtorn, som då uppfördes av den dåvarande länsbyggmästaren i Östergötland, Magnus Beurling.

Kyrkorummet

Med den omfattande förnyelsen av de småländska kyrkorna under den följande nyklassicistiska perioden utplånades till stor del den inredning och utsmyckning, som successivt format kyrkorummen under den efter-

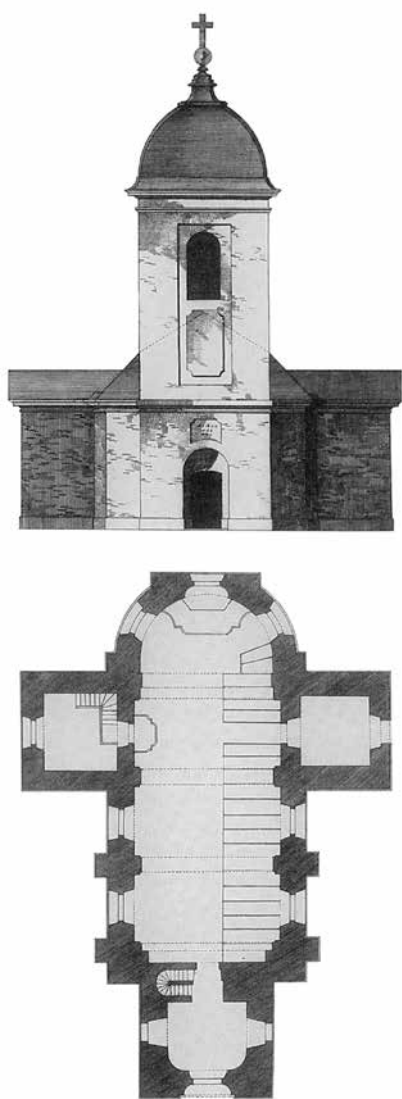

Fig. 74. Carl Hårleman, ritning till Hallingebergs kyrka 1752. Detaljer av kopparstick av Jean Eric Rehn, RA.

Fig. 75. Interiör av Dreus gamla kyrka. Den medeltida kyrkan, som övergavs som församlingskyrka 1868, har kvar sin ålderdomliga karaktär med bänkinredning och läktare från 1600-talets senare del samt predikstol från 1702. Korets och triumfbågens kalkmålningar från 1624 respektive 1626 överkalkades 1751 men framtogs vid en restaurering 1914. Foto Sören Hallgren 1965, ATA.

reformatoriska tidens första århundraden. De gamla kyrkorna hade långsamt anpassats till den nya gudstjänsten genom en inredning med fasta bänkar och predikstol. I koret tillkom altarring och i samband med bänkinredningen också ofta präst- och klockarbänkar. En förstoring av fönsteröppningarna var likaså oftast nödvändig. Ibland vidgades också en befintlig triumfbåge för att sikten mot altaret skulle bli bättre. De nybyggda kyrkorna följde den traditionella rumsindelningen även om förbindelsen mellan koret och församlingsdelen av kyrkorummet blev öppnare. Kyrkorummen förblev också fortsatt bildrika och färgrika. Under lång tid samsades dessutom de medeltida bilderna med den nya tidens. Med enhetskyrkans framväxt under ortodoxins folkuppfostrande 1600-tal kom de nya altarprydnadernas och predikstolarnas bilder och skulpturer liksom läktarbarriärernas målningar att konsekvent ägnas åt att åskådliggöra trons huvudstycken. Avvikelser från den pedagogiskt utvalda motivkretsen var ovanliga. Först i senbarockens stora takmålningar tillkom en friare biblisk och allegorisk motivkrets.

I de småländska kyrkornas räkenskaper framträder ett stort antal olika målare, bildhuggare och snickare, som alla anlätades för att förnya kyrkorummens inredningar och utsmyckningar under 1600- och 1700-talen. Det geografiskt vidsträckt område med flera redan under medeltiden etablerade städer lockade inte bara inhemska och lokala hantverkare och konstnärer. Många invandrade även från framför allt den nordtyska regionen och flera av tidens välkända mästare bär utländska namn. Välbeställda donatorer och församlingar valde vanligen att anlita välrenommerade mästare, ibland även från angränsande landskap och i extrema fall också från huvudstaden, medan de små församlingarna i allmänhet vände sig till närmaste stad eller till traktens hantverkare. Ofta fanns även sockenhantverkare att tillgå, inte sällan före detta soldater, som var verksamma som snickare och också kunniga i träsnideri och måleri. I kyrkorna återfinns därför enstaka exklusiva arbeten av hovkonstkaraktär men framför allt välgjorda mästararbeten av provinsialt ursprung tillsammans med enklare alster av allmogekaraktär.

Trots kyrkorivningarna och senare moderniseringar av kyrkorummen återstår i Småland ett tjugotal välbevarade interiörer från perioden, alltifrån Brahekyrkans särpräglade interiör (fig. 70) och Kalmar dom-

kyrkas magnifika kyrkorum till de lantliga sockenkyrkornas bildrika och färgstarka interiörer (fig. 76). Tidens bondesamhälle återspeglas inte minst i de medeltida ödekyrkornas slitna barockinteriörer. I de gamla kyrkorna i Drev (fig. 75), Granhult, Lannaskede, Vederslöv och Jät (fig. 79) har tiden i stort sett stått stilla.

ALTARPRYDNADER OCH PREDIKSTOLAR

Även om kyrkan revs bevarades i många fall kostsamma inredningsdetaljer som altaruppsats och predikstol. Ibland fick de en fortsatt användning redan från början i den nya kyrkan, mera av ekonomiska skäl än av pietet, men ofta har de först i samband med sentida restaureringar fått lämna förvisningen och även i fragmentariskt skick placerats i kyrkorummet som vittnesbörd om den gamla kyrkans historia och därmed också om de i området verksamma hantverkarna.

Några av de småländska altarprydnaderna tillhör landets äldsta bevarade efterreformatoriska verk, däribland altartavlan från Gamleby kyrka och den likaså målade triptyken i Norra Solberga. Båda dateras till början av 1600-talet. Till de tidiga renässansverken hör också den stora flervåniga altaruppsatsen i Hakarps kyrka med berättande reliefscener och Nattvarlden i centrum. Altaruppsatsen är daterad 1636 och inskriften anger att den som standardfrasen lyder "inköptes till Guds ära och kyrkans prydnad", i detta fall genom församlingens kyrkoherde och på kyrkans bekostnad. Altaruppsatsen är ett intressant och tidigt exempel på hur skulpturen fram mot 1600-talets mitt alltmer tog över den berättande funktionen från måleriet. Såväl altaruppsatsen som den samtida predikstolen tillhörde emellertid inte ursprungligen Hakarps kyrka utan inköptes 1698 från Eksjö kyrka, som då var under utbyggnad och modernisering.

Under 1600-talet och det tidiga 1700-talet hävdade adeln sin position i samhället genom framträdande gravminnen i kyrkorummen men också i hög grad genom olika donationer, ofta just altaruppsatser och predikstolar,

Fig. 76. Interiör av Frödinge kyrka, uppförd 1739. Den "skeppsformiga" träkyrkans senbarocka karaktär återställdes vid en restaurering på 1950-talet, då väggarnas pärlspontpanel från 1904 avlägsnades. Kyrkorummets 1741-45 utförda målade utsmyckning av Hans Brachwagen och Casten Stockman rengjordes och konserverades samtidigt och de nuvarande bänkkarna ersatte 1904 års öppna bänkinredning. Foto Henrik Lindblad 1996, SvK:s arkiv, RAÄ.

som var lämpliga att förse med tydligt framträdande vapensköldar och inskrifter. I stadskyrkorna intog uppsatta borgare och tjänstemän samma position. Exempelen på sådana donationer är talrika även i de småländska kyrkorna och representerar såväl högadeln som de många nya adelssläkter som etablerat sig i landskapet under stormaktstiden. I Brahekyrkan återfinns inte oväntat en av de äldsta bevarade predikstolarna, beställd av Magnus Brahe 1627 i Åbo och försedd med för renässansen karakteristiska intarsiaarbeten samt greveparets vapen och initialer (fig. 70). Ett renässansarbete av helt annan karaktär är däremot predikstolen i Frödinge (fig. 76), som liksom predikstolen i Hakarp övertogs från en av stadskyrkorna, i detta fall från S:ta Gertruds kyrka i Västervik, dit den skänkts 1626 av stadens borgmästare. Den är alltså tio år äldre än den predikstol som anskaffades till Eksjö kyrka, men uppbyggnaden är likartad med rak, sexsidig korg med apostlar i friskulptur i hörnen och reliefer med skrivande evangelister i fyllningsfälten. Båda dessa predikstolar är exempel på välgjorda provinsiella arbeten av för oss okända mästare.

I den efterreformatoriska konsten utmönstrades i stort sett den medeltida typen av stiftarbild. I stället förekom på altaruppsatserna i vissa fall porträtt, mer eller mindre diskret placerade i medaljonger i sidopartierna eller på sockeln som i altaruppsatsen i Brahekyrkan. Altaruppsatsen beställdes 1634 av Per Brahe av den från Schlesien invandrade målaren och bildhuggaren Johan Werner d.ä., som tillsammans med sonen Johan Werner d.y. i hög grad präglade kyrkans interiör (fig. 70). Altaruppsatsen moderniserades 1671 av Werner d.y. och utgör i sin uppbyggnad en blandning av tidens renässans- och barockideal. Brahes exempel följdes av Magnus Granatenhielm på det närläggna Odensjö i Barnarp. 1686, samtidigt med att Granatenhielm bekostade den nämnda tillbyggnaden av kyrkans södra korsarm för att inrätta den till gravkor, donerade han också en ny altarprydnad till kyrkan. I centrum av den snidade altaruppsatsen finns den för tiden sedvanliga korsfästelseframställningen men i vingarnas ornamentik ingår två ovala medaljonger med porträtt av donatorn och hans hustru. Tydligt ansågs dock detta inte vara helt lämpligt när det gällde Barnarps kyrka, som inte var en patronatskyrka. Över porträtten placerades nämligen motsvarande bilder av kungaparet Karl XI och Ulrika Eleonora. Numera har dock kungaparet en egen plats på kyrkväggen och paret Granatenhielm framträder på nytt.

Det stora flertalet av de bevarade altaruppsatserna och predikstolarna tillkom under 1600-talets slut och fram till 1700-talets mitt. Från denna period är också vanligen mästarnas namn kända genom bevarade räkenskaper. I den följande korta översikten kan endast några av de mest kända bildhuggarna nämnas i samband med den stilutveckling som de representerar. Den ”föråldrade” altaruppsats och predikstol, som 1698 såldes till Hakarps kyrka, ersattes i Eksjö av två i sin art aktuella arbeten i högbarock, utförda av den i Borås bosatte mästaren Anders Ekeberg (d. 1719), som i övrigt främst var verksam i Sjuhäradsbygden men vid samma tid också utförde den betydligt mindre altaruppsatsen i Lannaskede kyrka (fig. 58) och även moderniserade predikstolen. Efter 1600-talets mitt hade altaruppsatserna för de större kyrkorna börjat växa ytterligare på höjden och ovanför sockeln reste sig om möjligt minst två våningar samt överstycke och en krönande skulptur. Det arkitektoniskt uppbyggda ramverket betonades också alltmer genom skulpturer och ornament. Huvudscenerna förblev däremot vanligen fokuserade på Korsfästelsen, Uppståndelsen och Yttersta domen. Samma ideal levde kvar ännu i t.ex. den av Anders Dahlström d.ä. år 1745 utförda altaruppsatsen i Frödinge kyrka (fig. 76), men här i en stilmässigt

Fig. 77. Altaruppsats i Nottebäcks kyrka, utförd 1702 av Växjömästaren Torbern Röding. Ursprungligen i gamla kyrkan. Förhöjd med den undre predellan 1983. Foto Sören Hallgren 1968, ATA.

förenklad form. Dahlström (d. 1786) hade på 1720-talet skaffat sig kunskaper som gesäll i Stockholm och blev efter det att han återvänt till Småland och bosatt sig i Döderhult flitigt anlita i de östsmåländska kyrkorna och på Öland.

En motsvarande ställning i södra Småland hade Torbern Röding och hans efterträdare Sven Segervall, båda bosatta i Växjö och upphovsmän till ett stort antal nya altarprydnader och predikstolar i områdets kyrkor. Röding (d. före 1716), som hade gått i lära hos Anders Ekeberg i Borås, kan representeras av den altaruppsats som han 1702 utförde för Nottebäcks gamla kyrka och som sedan 1893 utgör altarprydnad i den nya kyrkan (fig. 77). I den gamla kyrkan rymdes som oftast i de medeltida kyrkorna endast en envåning uppsats (jfr fig. 58) och mittfältets korsfästelsescen hade därför ursprungligen korets östfönster som fond. Den eftersträlvade höjden betonades i stället i Nottebäck genom överstyckets frodiga akantusornamentik, här med infällda donatorsvapen, samt basunblåsande änglar och den uppståndne Kristus som kröngestalt. Ett intressant exempel på Rödings verksamhet är likaså det stora och skickligt snidade krucifix, som han utförde till Nottebäcks grannkyrka Granhult några år tidigare. Krucifixet har som bakgrund en oval träskiva med en målad framställning av händelserna i Jesu dödsögonblick. Ursprungligen var det placerat i anslutning till triumfbågen och ersatte alltså sannolikt ett medeltida krucifix, men hänger numera ovanför altaret. Segervall (d. 1760) avlade bured i Växjö 1713 och omtalas senare som stiftsbildhuggare, vilket medförde uppdrag i åtskilliga av stiftets kyrkor. Arbeten av Segervall har bevarats bl. a. i Aringsås (Alvesta), Långaryds, Villstads och Åseda kyrkor, samt i Lidhults och Vederslövs gamla kyrkor och i Hjortsberga kyrka i Blekinge. Han fick också 1741, året efter det att domkyrkans inredning förstörts i samband med brand efter ett blixtnedslag, det hedrande uppdraget att utföra den nya predikstolen. Av denna återstår dock numera endast enstaka skulpturer. Segervall arbetade huvudsakligen i samma tradition som sin föregångare Torbern Röding, men med senbarockens något stramare och samtidigt mera varierade formspråk. Många uppdrag gällde också att renovera och modernisera äldre predikstolar med nya skulpterade detaljer och figurer. Sonen Peter Segervall (d. 1751) var under senare delen av 1730-talet och under 1740-talet faderns medhjälpare och utförde 1748 altaruppsatsen i Lenhovda kyrka.

En av landets mest praktfulla och enhetliga barockinteriörer skapades av Nicodemus Tessin d.y. i Kalmar domkyrka. Här finns inget av den folkliga barock som präglade de småländska mästarnas arbeten. Den stora predikstolen, som övertogs från den gamla Stadskyrkan, är visserligen ett betydligt äldre renässansarbete, sannolikt av tyskt ursprung, men dess storlagenhet och rikedom på skulptural utsmyckning fungerar väl tillsammans med den mäktiga altaruppställning i romersk barock som Tessin ritade för kyrkan och som invigdes 1712. Själva altartavlan, en målad framställning av Korsnedtagningen, utfördes av hovmålaren David von Krafft i Stockholm. Den inramande och rikt skulpterade kolonnställningen utfördes likaså i huvudstaden i hovbildhuggaren Caspar Schröders verkstad.

En altarprydnad i betydligt mindre format men av samma höga konstnärliga kvalitet finns i S:ta Gertruds kyrka i Västervik, liksom altaruppställningen i Kalmar bekostad av en av stadens rådmän. Centrum i den 1696 skänkta altaruppställningen, som troligen är utförd i hovbildhuggaren Burchardt Prechts verkstad i Stockholm, är här en stor skulptur, föreställande Jesus som Ecce Homo, Se människan. En anknytning till Precht har också kyrkans närmast överdådigt skulpturprydda predikstol, utförd

av bildhuggaren Niclas Österbom i Norrköping 1740. Österbom hade arbetat som gesäll hos bildhuggaren Gabriel Beutin i Stockholm och tydligen även influerats av Prechts arbeten i Storkyrkan, däribland de praktfulla kungsstolarna med deras dramatiskt svävande och basunblåsande stora änglar. Österbom utförde några år senare predikstolen i Linköpings domkyrka, även här liksom i Västervik med flygande änglar nedanför det höga ljudtaket.

I den brandskadade domkyrkan i Växjö präglades däremot interiören efter återställandet vid 1700-talets mitt av den största enkelhet. Först 1750, tio år efter branden, fick domkyrkan en ny altartavla. Den stora målningen av Nattvardens instiftande, utförd av hovmålaren Georg Engelhard Schröder, skänktes av kungen Fredrik I och innebar en uppseendeväckande modernitet i förhållande till de omgivande kyrkornas skulpterade altarpussatser. Den fick också snart en efterföljare i Aringsås (Alvesta) kyrka utanför Växjö genom Stockholmskonstnären Lorentz Gottmans målning med samma motiv. Båda altartavlorna kom att få en mycket speciell betydelse för det fortsatta kyrkomåleriets utveckling genom sin funktion som konstnärlig inspirationskälla för målaren Pehr Hörberg under hans lärotid i Växjö på 1760-talet.

MÅLNINGAR

Det tidiga efterreformatoriska kyrkomåleriets representeras i Småland av några få men intressanta exempel från 1620-talet med rötter i såväl senmedeltidens kyrkomåleri som Vasatidens profana dekormåleri. I den lilla Värendssocknen Drev smyckades kyrkans kor och triumfbågsvägg i mitten av 1620-talet med kalkmålningar av hög konstnärlig och dekorativ kvalitet. I koret fortsatte målaren den medeltida traditionen genom en fris med paraderande apostlar medan triumfbågsväggen ägnades åt Jesu lidande och korsfästelse (fig. 75). Vid samma tid utsmyckade en annan i bygden verksam målare den timrade sakristian i Granhult med scener ur Skapelseberättelsen. Som förlaga användes här titelbladet i Gustav Adolfsbibeln från 1618, och illustrationerna i samma bibel användes delvis som förlaga också av en annan målare för de förnyade absidmålningarna i Bringetofta kyrka i Njudung.

Exempel på hur Vasatidens rent dekorativa måleri kunde användas även i kyrkliga sammanhang kan dessutom studeras i två av kyrkorna i Växjötrakten. I Aringsås (Alvesta) kyrka smyckas väggarna av kalkmålningar i form av en fris med stora blomsterurnor, inramad av akantus och draperier. Målningarna har en tydlig renässanskaraktär medan de likartade dekorationsmålningarna i Vederslövs gamla kyrka, som utfördes först 1682 av målaren Gudmund Rosenlund, är livligare i sin stilblandning av senrenässans och begynnande barock. Samtidigt dekorerade Rosenlund kyrkan utvändigt med en i rött målade akantusbård nedanför takfoten, målade omfattningar runt fönstren och rankdekor i fönstersmygarna. Även denna utvändiga dekor med tydlig förebild i det samtida profana exteriörmåleriets tycks ha varit vanlig framför allt i Varend och Njudung och under 1900-talet har ett tiotal utsmyckningar frilagts i samband med restaureringar av de medeltida kyrkorna i området. Förutom i Vederslöv och i Aringsås pryder olika varianter bl.a. kyrkorna i Dädesjö (fig. 78), Sjösås och Lannaskede. Enligt arkivaliska uppgifter hade domkyrkan i Växjö blivit prydd med utvändigt "lövverk" 1607, något som tydligen inspirerat till efterföljd i de omgivande socknarna.

Bilden av kyrkomåleriets utveckling under senare delen av perioden är rikare och mera nyanserad. De under 1700-talet verksamma målarna

Fig. 78. Dädesjö gamla kyrka. Detalj av sydfasadens dekormåleri, utfört 1651 av "Linnars målare". Foto Bengt A. Lundberg 2002, ATA.

i Småland var vanligen knutna till det 1702 inrättade Konst- och Målare-Embetet i Göteborg och kom därmed att i hög grad influeras av det blomstrande västsvenska kyrkomåleri som utvecklats i framför allt Västergötland, Halland och Bohuslän. De flesta av de småländska utsmyckningarna kan knytas till enskilda mästare, oftast med burskap i Jönköping, Eksjö eller Växjö. Sammanlagt återstår ett tjugotal interiörer med mer eller mindre omfattande utsmyckningar. I träkyrkorna kunde både taken och väggarna förses med berättande bibliska scener. I stenkyrkorna blev däremot trätaken centrum i utsmyckningarna och väggarnas dekor inskränktes till bårder och till draperimålningar runt fönstren.

Till de kyrkor som redan i slutet av 1600-talet försågs med takmålningar hörde Eksjö kyrka. Av taket återstår dock numera endast det tunnvälvda mittpartiets plana sidopartier, som sammanfogats och sedan 1946 pryder barocksalen i Historiska museet i Stockholm. Den stora utsmyckningen utfördes 1687 av den från Tyskland till Eksjö invandrade målaren Johan Künckel och hans medhjälpare Gregorius Jünger. Den typologiskt uppbyggda bildsvitens scener, där motiv från Gamla Testamentet och Nya Testamentet står mot varandra, är huvudsakligen målade med Merians *Icones Biblicae* som förlaga. Merians bibelillustrationer har också varit förlaga för åtskilliga av scenerna i den kanske mest kända av de småländska målningsskyrkorna, nämligen Bottnaryds träkyrka, där Anders Falck från Ulricehamn och hans medhjälpare åren 1692–95 utsmyckade i stort sett varje tillgänglig yta i kyrkorummet med bilder. På väggarna skildras frälsningshistorien från Skapelsen och till Kristi himmelfärd och i taken ses Yttersta domen och dess följder, det himmelska Jerusalem och helvetets fasor.

Stormaktstidens barock präglade också omvandlingen av det medeltida kyrkorummet i Lannaskede, där Johan Columbus 1692 förvandlade det plana innertaket till ett strängt komponerat salstak med symmetriskt inordnade runda bildmedaljonger omgivna av akantus. Den i Karlskrona hemmahörande mästare Columbus anlidades också bl.a. för utsmyckningen av taket 1709 i den utbyggda medeltidskyrkan i Norra Sandsjö. Taket här har däremot, liksom ursprungligen taket i Eksjö och även taket i Djursdala, plana sidopartier som är lämpade för typologiskt anordnade bildscener, samt ett tunnvälvt mittparti, där figurscenerna inkomponerats bland molnformationer. Till de småländska mästarna med burskap i Eksjö hörde Petter Erlandsson Wadsten (d. 1752), som var utbildad hos Künckel och som bl.a. anlidades 1707 för att tillsammans med målaren Zacharias Hake ”väl och förnöjeligen” pryda träkyrkan i Djursdala såväl till väggar som tak med bilder ur Gamla och Nya Testamentet, bibelspråk och ornamentik.

Den omfattande och välbevarade utsmyckningen i Djursdala tillkom alltså strax före takmålningen i Norra Sandsjö. Under de följande bekymmersamma krigsåren avmattades kyrkomåleriet betydligt och t.ex. den nya stenkyrkan i Hakarp fick först 1729 sina takmålningar genom Edvard Orm (d. 1735), välkänd i trakten genom att han tidigare haft burskap i Jönköping och då bl.a. utfört takmålningarna i Gränna kyrka. Uppdraget i Hakarp blev Orms sista stora utsmyckning och samtidigt hans mest kända. Ornamentiken har här fått en underordnad roll i ett myller av fantasifulla scenerier. Yttersta domen hade förblivit ett centralt motiv i takmålningarna och i sin skildring av helvetet fick Orm möjlighet att med stor inlevelse skildra ”Jag pinas Swårliga i Thenna Låganom”. Även i de takmålningar, som tillkom 1730 i Barnarp genom Orms före detta lärning, Jönköpingsmästaren Johan Kinnerus (d. 1758), är den tidiga barockens ”salstakskomposition” ersatt av ett mera dramatiskt och friare komponerat måleri.

I Växjö hade Hans Sigismund Brachwagen från Holstein (d. 1752) fått

burskap 1703 och fick härigenom en omfattande marknad som dekoratör av traktens kyrkor. Enligt honom själv hade han under sin långa verksamhet i Småland ”60 stycken kyrkor med målning bestrukit”. De bevarade insatserna rör sig oftast om läktarmålningar, och den stora utsmyckningen i Frödinge kyrka (fig. 76), för vilken Brachwagen slöt kontrakt 1741, är den enda bevarade av de större utsmyckningarna. Brachwagen var vid denna tid en åldrad man och målningarna slutfördes 1745 av målaren Casten Stockman från Eksjö. Brachwagen, som tycks ha arbetat som fri mästare, troligen på tyskt gesällbrev, ersattes av den mera drivne målaren Johan Christian Zschotzscher (d. 1766), som 1737 blev den förste skråanslutne mästaren i Växjö. Zschotzscher, som var utlärnd hos Jönköpingsmästaren Johan Christian Pettersson, anlätades under sin nära trettioåriga verksamhet av ett tjugotal församlingar. Hans första stora uppdrag gällde träkyrkan i Lidhult, där han 1738 utförde den stora takmålningen. Som förebild använde han här Göteborgsmästaren Sven Wernbergs 1713 utförda takmålning i grannkyrkan Södra Unnaryd. Den äldre barockens strängt komponerade ”sals-tak” tillämpades av Zschotzscher ännu i Jät 1749 med en indelning i mitt-plafond och ramverk (fig. 79). Stora takkompositioner av Zschotzscher har bevarats också från Furuby kyrka, nu i Smålands museums kyrksal, och från Näsby och Granhult. I Granhult, där utsmyckningen tillkom 1753, har bildscenerna blivit färre, ramverket har helt försvunnit under påverkan av den begynnande rokokon och även motivvalet har förändrats. Yttersta domen har här ersatts med motiv ur Johannes Uppenbarelse.

Hur betydelsefull bilden ansågs vara för den kyrkliga förkunnelsen framgår av att också sakristia och vapenhus vanligen försågs med målningar. I t. ex. Jäts kyrka hade målaren Carl Ruth 1735 försett sakristian med bilder av apostlarna och i taket Treenigheten. De enkla och naiva målningarna i den timrade sakristian står nära det bonadsmåleri som var allmänt i denna sydvästra del av Småland. Även vapenhuset av trä fick 1759, alltså nio år efter Zschotzschers stora utsmyckning av kyrkorummet, en bildrik dekor genom målaren Per Olsson. Målningarna är stilmässigt kraftigt influerade av Zschotzschers måleri, men har liksom Ruths målningar en anknytning till bygdemåleriet. Zschotzscher själv representerade slutskedet av senbarockens västsvenska kyrkomåleri. Hans lärning Pehr Hörberg blev genom sina stora altartavlor en representant för nyklassicismens ideal.

GRAVMINNEN

Under 1600-talet utvecklades adelns närvaro i kyrkorummen till sociala manifestationer. Avskilda bänkar och läktare och centralt placerade gravmonument med inhägnande skrank blev ett adekvat uttryck för frälsets växande ambitioner. Extrema exempel är Brahekyrkan på Visingsö och Källeryds kyrka, som uppfördes med tanke på att kunna fungera som gravkyrkor för patronus och hans familj (se ovan). I Källeryd upptogs ursprungligen hela kyrkans östra del av gravkor med tillhörande begravningsvapen, troféer och porträtt. I Brahekyrkan förlades gravdelen till det södra sidoskeppets östra del (fig. 70) och öppningen mot kyrkorummet sluts av ett rikt utformat skrank med två stora figurskulpturer föreställande Per Brahe d. y. och hans första hustru Kristina Katarina Stenbock. Huvudmästaren till det i kalksten och marmor utförda monumentet, som Per Brahe lät sätta upp 1652, två år efter hustruns död, var den skicklige stenhuggaren Börje Eriksson från Vist i Östergötland (Ljungstedt 1980). Samme Börje stenhuggare anlätades året därpå för den nämnda tornportalen (fig. 69). Det krucifix i kalksten som kröner gravmonumentet är däremot enligt signaturen utfört av en annan av de hos greven verksamma stenhuggarna, nämligen Tomas

Fig. 79. Interiör av Jäts gamla kyrka mot väster. Den medeltida kyrkan, som övergavs 1910, har liksom flertalet av de övriga ödekyrkorna kvar sin rika barockinredning och utsmyckning. Långhustakets stora framställning av Yttersta domen, omgiven av en dygdesvit med symboler och texter, utfördes tillsammans med läktarnas apostlabilder 1749 av Johan Christian Zschotzscher från Växjö. Foto Sören Hallgren 1974, ATA.

Pramacher. Den påkostade gravplatsen kom emellertid inte att användas av Per Brahe själv, som i stället gravsattes tillsammans med sin andra hustru i Östra Ryds kyrka i Uppland.

Kraven på framträdande gravplatser i kyrkorummen skapade stridigheter och snart också platsbrist. I 1686 års kyrkolag förbjöds slutligen av praktiska skäl hindersamma gravmonument i kyrkorummen. Stora monument hänvisades i stället till separata gravkor och gravhällar inne i kyrkorummen placerades i nivå med golvläggningen i övrigt. Utbyggda adliga gravkor tycks emellertid ha blivit få i Småland. Ett bevarat exempel är det nämnda gravkoret i Bottnaryd (fig. 65), ett annat det likaså åttkantiga men murade och något yngre gravkoret i Pelarne från 1680-talet (fig. 35). Så sent som på 1740-talet tillkom de båda gravkoren i Säby. En annan lösning visar den nämnda kyrkan i Barnarp, där den södra korsarmen delvis avsattes som gravkor 1686 (fig. 67). En utbyggnad av kyrkans kor kunde också som i Byarum 1758 kombineras med en adlig gravkammare under golvet.

De många kyrkoförnyelserna i området under senare delen av 1700-talet och under 1800-talet har i hög grad decimerat antalet gravminnen även om åtskilliga, på samma sätt som när det gäller äldre inredningsdetaljer, tagits tillvara som historiska minnen och i vissa fall även så småningom uppsatts i de nya kyrkorna. När det gäller bevarade gravminnen intar

stadskyrkorna, och framför allt Kalmar domkyrka, en särställning genom sina många gravstenar och epitafier över framstående borgare, men även i enskilda sockenkyrkor återstår intressanta och tidstypiska representanter för renässansens och barockens gravkonst, här med fokus på adeln och prästerskapet. Till de bevarade gravhällarna hör bl.a. ett tiotal porträttgravstenar från 1500- och 1600-talen. Så finns Arvid Månsson Stierna och hans hustru Karin Ribbing återgivna på en sten från 1576 i Bredaryd och till det sena 1500-talet hör också den i hög relief utförda gravhäll som ursprungligen legat över Måns Eriksson Ulfsparres och Märta Johannesdotter Bååts tumbagrav i Kärda kyrka (fig. 80). Upphovsman till det konstnärligt högklassiga monumentet anses vara stenhuggaren och slottsbyggmästaren Hans Flemming i Jönköping. I samma del av västra Småland återstår också flera porträttgravstenar från 1600-talet, däribland en gravhäll i Reftele över landshövdingen Olof Hård till Segerstad, död 1630, och hans hustru, och i Mulseryd en motsvarande sten över kyrkoherden i Bottnaryd Andreas Andrae, död 1690, och hans hustru. Att kyrkoherden fått sin grav i kyrkan i Mulseryd i stället för i Bottnaryd har en något egenartad bakgrund, som emellertid tydligt exemplifierar kampen om gravplatserna. Kyrkoherden hade före sin död utvalt en gravplats i sin församlingskyrkas kor, något som vanligen tillkom prästerskapet, men samma gravställe önskades även av landshövdingen Bernt Mörner och efter en tvist flyttades kyrkoherdens lik 1694 till Mulseryds kyrka, där en gravplats i stället anordnades i sakristian.

De målade och från senare delen av 1600-talet främst skulpterade epitafierna krävde väggutrymme och blev därför inte något vanligt inslag i de små sockenkyrkorna, där adelns begravningsvapen dessutom fortsatt krävde sin plats. Enstaka prästepitafier förekom dock, som i Stengårdshults kyrka, där ett målat epitafium från 1600-talets slut över prästsläkten Litenius bevarats. Som ett intressant exempel på tidens målade epitafier kan också nämnas det på 1660-talet uppsatta epitafiet i Norra Sandsjö kyrka över översten Johan Prinzensköld, där den avlidne återges tillsammans med sin familj. Det traditionella religiösa inslaget i bilden är här fortfarande aktuellt. I de senare epitafierna får däremot ett allegoriskt bildspråk allt större utrymme.

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka är hämtade ur ATA och Bebyggelseregistret, RAÄ, samt publicerade kyrko- och sockenbeskrivningar. Publicerade monografier i serien *Sveriges Kyrkor*, konsthistoriskt inventarium, redovisas i den allmänna litteraturlistan.

Blomqvist, Ragnar: "Härlövs kyrka", i *Norra Allbo Hembygdsförenings Årsbok* 1932–33.

Carlsson, E.: *Bottnaryd – en sockenbeskrivning från äldre tider till 1900-talets början*, 1952.

Fernlund, Siegrun: *Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete*, 1983.

Gillgren, Peter: *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden*, 1995. Diss.

Hofrén, Manne: "Timmerkyrkan i Frödinge", i *Kalmar län* 1951.

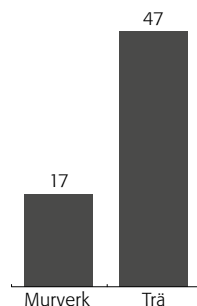
Hernroth, Uno: *Sydsvenska bonadsmålare 1750–1850. Deras miljö och sociala bakgrund*, 1979.

Larsson, Lars-Olof: *Smäländsk historia. Stormaktstiden*, 1982.

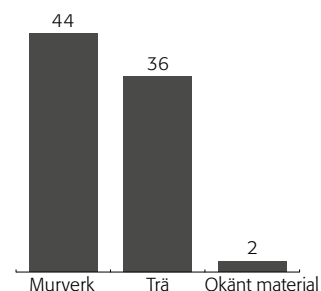
Lindahl, Göran: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, KVHAA, Antikvariska serien 21, 1969.

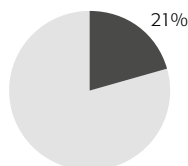
Fig. 80. Kärda kyrka. Gravhäll över Måns Eriksson (Ulfsparre) till Källunda, död 1595, och hans hustru. Gravhällen är placerad vid den nuvarande kyrkans västra vägg. Foto 1907, ATA.

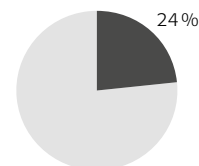
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Ombyggda kyrkor i förhållande till antalet församlingar 1860. D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

Diagrammen avser de 284 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Några av de medeltida sockenkyrkorna övergavs varaktigt under perioden: Hallsjö (socknen uppgått i Dörarp), Jära (uppgått i Mulseryd), Sanna (uppgått i Ljungarum), S:ta Birgitta och S:ta Gertrud (uppgått i Kalmar stadsförsamling), Skärbäck (uppgått i Ramkvilla) och Vallgårda (uppgått i Norra Unnaryd). Nya församlingar och nya kyrkor tillkom i Bäckebo, Gullabo, Herråkra, Härlunda, Jönköpings slotts (eller Jönköpings västra), Karlslunda, Kristvalla, Loftahammar, Långemåla, Södra Sandsjö, Tingsås, Västrum, Ökna och Östra Ed.

Under perioden byggdes 64 nya kyrkor, varav 17 i murverk och 47 av trä (A). Fem församlingar nyuppförde sin kyrka två gånger. I Målilla brändes en träkyrka från sent 1500-tal av danskarna under nordiska sjuårskriget och ersattes med en ny träkyrka redan 1614, i Tingsås ersattes en träkyrka likaså från sent 1500-tal av en ny träkyrka 1752. I de resterande fallen ersattes träkyrkor med murade kyrkor: i Jönköpings Kristine ersattes träkyrkan från 1612 av en murad kyrka uppförd 1649–86, i Loftahammar ersattes träkyrkan från 1609 av en murad kyrka från 1756–60, i Madesjö ersattes träkyrkan från 1652 av en murad kyrka från 1753–57. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 21 % (59 st.) av det totala beståndet (C).

Planförändringarna var 82 till antalet och berörde såväl trä- som stenkyrkor (B). Ombyggnaderna kunde innebära att ett äldre kor förlängdes eller revs och ersattes med ett nytt korparti av långhusets bredd. Andra förändringar innebar att långhuset förlängdes i väster eller att långhuset breddades. Vanligast var dock tillbyggnad av en eller två korsarmar. Korsarmar omtalas i arkivalierna vanligen som ”nykyrkor”, fogade till någon av långhusets sidor. Bland de rivna kyrkorna saknas i några fall upplysningar om korsarmarnas material. Den medeltida stenkyrkan i Askeryd, med tillbyggda korsarmar av trä från 1658–59, exemplifierar en kombination av material som långt ifrån var ovanlig under perioden. Samma kyrka kunde planförändras i flera etapper. De planförändrade kyrkorna i Burseryd och Södra Vi kom senare under perioden att rivas och ersättas med nybyggen. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 24 % (67 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

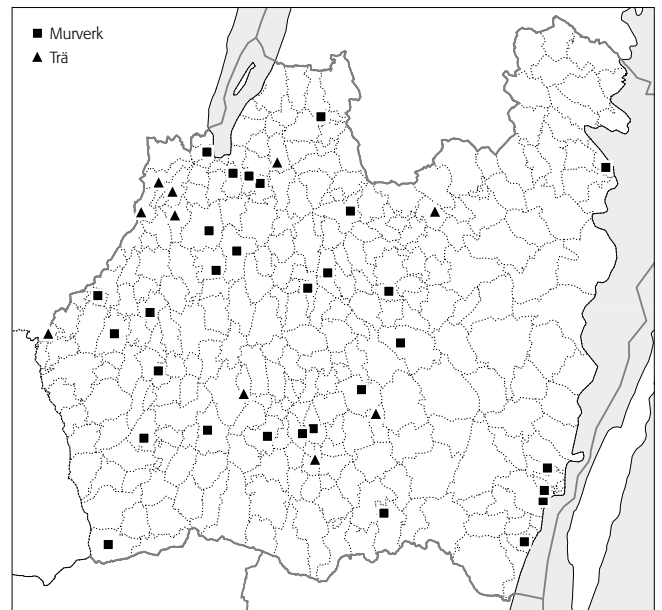
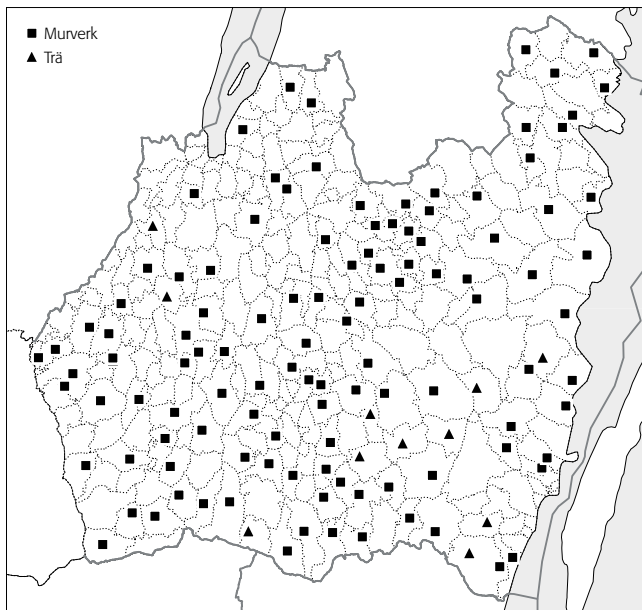
- Lindblad, Henrik: "Sverige – tolv träkyrkor", i *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000.
- Lindgren, Mereth: *Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630*, KVHAA, 1983. Diss.
- Ljungstedt, Sune: "Om stenmästaren Börje Eriksson", i *Fornvännen* 1980.
- Nilsson, Johan: "Vad sockenstämmoprotokollen berättar om Västra Torsås 1700-talskyrka", i *Västra Torsås Hembygdsförenings årsbok*, 1943.
- Persson, Einar: *Mulserys kyrka. En historik från medeltid till nutid*, 1955.
- Salvén, Erik: *S:t Olofs kapell i Tylösand. Kyrkan som blev bostadshus och kyrka igen*, 1970.
- Schéle, Sune: "Hans Fleming och Ulfsparregraven i Kärda", i *Konsthistorisk tidskrift* 1950.
- Sjömar, Peter: "Byggnadsteknik och kyrkorum. Kyrklig timmerbyggnadskonst under 1600- och 1700-talen", i *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000.
- Sundberg, Sven-Gunnar: *Offerkyrkor i gamla Växjöstiftet. En vallfartssed under den lutherska ortodoxins tid*, Växjö stiftshistoriska sällskap, Meddelanden nr 12, 1989.
- Wilstadius, Gun: "Johan Christian Zschotzscher. Hans liv och verksamhet som kyrkomålare inom Växjö stift", i *Kronobergsboken* 1956.
- Ångström, Inga-Lena: *Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686*, Stockholm Studies in History of Art 36, 1992. Diss.
- Ångström Grandien, Inga-Lena: "Det kyrkliga måleriet", i *Barockens konst*, Signums svenska konsthistoria, 1997.

Kyrkorna 1760–1860

av Marian Ullén

Under hundraårsperioden 1760–1860 var kyrkobyggnadsaktiviteten i Småland den mest omfattande i hela landet och överträffade därmed även det framgångsrika kyrkoförnyandet i grannlandskapen Västergötland och Östergötland. Sammanlagt tillkom 124 nya kyrkor (fig. 81, tab. 4). Av dessa återfinns det stora flertalet inom det nuvarande vidsträckta Växjö stift, vilket sedan 1915 omfattar även de fyra södra kushärader som tidigare utgjorde Kalmar stift. Även i de sju nordliga härader som ingår i Linköpings stift är periodens nybyggen talrika. Dessutom skedde i hela området ett stort antal ombyggnader och utbyggnader av de befintliga kyrkorna (fig. 82) liksom tornbyggen och moderniseringar interiörerna. Vid periodens slut kan man därför räkna med att närmare $\frac{2}{3}$ av landsbygdens kyrkobestand förändrats i mer eller mindre hög grad. Även stadskyrkorna och domkyrkan i Växjö genomgick i olika hög grad utbyggnad och modernisering.

Behovet av nya och större kyrkorum hade som vi sett redan på 1750-talet medfört ett ökat byggande, och trots den följande stora nydaningen av kyrkolandskapet fram till 1860 präglades även de därpå närmast följande decennierna av en fortsatt hög byggnadsaktivitet (fig. 94). Som bakgrund fanns framför allt, liksom i övriga landet, den efter det tidiga 1700-talets krigsår och nödår återigen stadigt ökande folkmängden. Befolkningsstatistiken för år 1805 i de då 273 småländska församlingarna visar, att i 94 av församlingarna hade invånarantalet redan nått upp till mellan 1 000 och 2 000 personer och i 32 församlingar mellan 2 000 och 3 000. I två landsbygdsförsamlingar i östra delen av landskapet – Misterhult och Vissefjärda – samt i Säby i Norra Vedbo översteg folkmängden 3 000 personer. Folkrikast var Högsby och Torsås i sydöstra Småland med 4 456 respektive 4 955 personer. Alla församlingarna utom Säby hade då nyligen förnyat sina kyrkor. Misterhults nya kyrka hade uppförts 1777–80 medan kyrkan i Vissefjärda stått färdig några år tidigare, 1773. Den stora treskeppiga medeltidskyrkan i Högsby hade interiörmässigt förändrats kraftigt 1773 och Torsås kyrka helt förnyats 1777–78. I samma folkrika östra del av landskapet hade dessutom redan på 1750-talet fem nya kyrkor uppförts (se ovan). Den medeltida stenkyrkan i Säby, som tidigare utbyggts med korsarmar, behölls däremot oförändrad. I de gamla centralbygdernas till ytan små socknar var folkmängden betydligt mindre. I 42 av dessa understeg sockenbornas antal till och med 500 personer. Den totala befolkningstillväxten i landskapet, där inlandet utgjordes av ett utpräglat småbrukarområde, medförde dock för många mycket knappa levnadsbetingelser och liksom i t.ex. Blekinge och på Öland blev

arbetskraftsvandringen till Danmark och Nordtyskland tidvis omfattande och följdes senare av den stora emigrationen till USA.

En bidragande orsak till den exceptionella omdaning av kyrkolandskapet i Småland var förutom folkökningen det stora antalet träkyrkor, av vilka det stora flertalet hade medeltida ursprung. Av 1760-talets åtta nybyggen ersatte sju träkyrkor. I detta fall uppfördes även tre av de nya kyrkorna av trä, något som efter 1776 års förordning med påbud om kyrkobygge i sten senare endast godkändes i undantagsfall och då av ekonomiska skäl. Totalt tillkom under perioden endast 11 träkyrkor (fig. 81) medan de rivnas antal uppgick till 57.

Under 1770-talet och de båda följande decennierna fortsatte den höga byggnadsaktiviteten för att sedan markant minska efter sekelskiftet 1800 (tab. 4), då såväl krigsåren 1808–09 som flera missväxtår bidrog till en ekonomisk nedgång. På 1820-talet skedde en förnyad insats inom kyrkobyggandet för att kulminera under 1830- och 1850-talen med 23 respektive 22 genomförda nybyggen.

I den tidigare utgivna översikten över periodens kyrkobyggande i Småland, *Kyrkobyggnader 1760–1860*, del 2, redovisas utvecklingen i landskapets olika län och stift och bakgrunden till de variationer som förekommer. När det gäller Växjö stift, som omfattade 171 av landskapets då 273 församlingar, har Esaias Tegnér, biskop 1824–46, kommit att framstå som frontgestalten för omvandlingen av det stora stiftets kyrkor. Tegnér framställde sig också själv i brevväxling och tal som den store kyrkobyggaren. Kyrkoärenden och kyrkoinvigningar var ständigt återkommande uppgifter under hans biskopstid och de välformulerade invigningstalen med högstämmda hyllningar till tidens nya byggnadsideal med dess betoning av rymd och ljus väckte stor uppmärksamhet även i den litterära världen.

Vid prästmötet 1836 gav Tegnér i sin redogörelse för förhållandena i stiftet stort utrymme åt nybyggandet och berörde i samband därmed även den snabbt ökande folkmängden, som under de senaste tjugo åren uppgavs ha ökat med närmare 25 % och uppgick till 223 924. Då Tegnér tillträdde hade sammanlagt 27 nya kyrkor uppförts i stiftet sedan 1760. Hans egen biskopstid resulterade i 32 genomförda nybyggen samt 12 beslut. Härtill kom en omfattande tillbyggnads- och renoveringsverksamhet.

Periodens nybyggande initierades vanligen i församlingarna i sam-

Fig. 81. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860. Kållerstads församling lät uppföra ny kyrka två gånger under perioden. En korskyrka av trä från 1764 ersattes av den befintliga stenkyrkan 1856–58.

Fig. 82. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860. I Svenarums kyrka innekörplanförändringarna 1783–86 såväl en omgestaltning av korpartiet, som en tillbyggnad av korsarmar vid ett och samma tillfälle.

Karlstorp	Nybyggnad	1760	Murverk
Nävelsjö	Omb. av långhus/kor	1760	Murverk
Kråksmåla	Nybyggnad	1761	Trä
Vissefjärda	Nybyggnad	1761-73	Murverk
Gryteryd	Nybyggnad	1762-64	Murverk
Höreda	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk
Västervik, S:ta Gertrud	Tillb. av korsarm	1763-67	Murverk
Kållerstad	Nybyggnad (*)	1764	Trä
Herråkra	Omb. av långhus/kor (*)	1765	Trä
Byarum	Tillb. av korsarmar	1766	Murverk
Järsnäs	Omb. av långhus/kor (*)	1766	Trä
Ökna	Nybyggnad	1766	Murverk
Öggestorp	Omb. av långhus/kor (*)	1766-69	Murverk
Algutsboda	Nybyggnad	1766-77	Murverk
Tofteryd	Omb. av långhus/kor	1767	Murverk
Dörby	Omb. av långhus/kor	1768-78	Murverk
Förlösa	Omb. av långhus/kor (*)	1769	Murverk
Stengårdshult	Nybyggnad (*)	1769	Trä
Döderhult	Nybyggnad	1770-72	Murverk
Ryssby (Kronobergs län)	Tillb. av korsarm (*)	1771-72	Murverk
Järeda	Nybyggnad	1771-74	Murverk
Alseda	Nybyggnad	1774	Murverk
Odensvi	Nybyggnad	1774-76	Murverk
Åby	Nybyggnad	1774-78	Murverk
Kävsjö	Nybyggnad	1775-76	Trä
Hjorted	Nybyggnad	1775-78	Murverk
Värnamo	Nybyggnad (*)	1776	Murverk
Torsås	Nybyggnad	1777-78	Murverk
Misterhult	Nybyggnad	1777-80	Murverk
Reftele	Omb. av långhus/kor (*)	1778	Murverk
Söraby	Nybyggnad	1780-81	Murverk
Forserum	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Våthult	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Gällaryd	Nybyggnad	1782	Murverk
Tryserum	Nybyggnad	1782-84	Murverk
Östra Ed	Nybyggnad	1782-85	Murverk
Svenarum	Omb. av långhus/kor	1783-86	Murverk
Svenarum	Tillb. av korsarmar	1783-86	Murverk
Hossmo	Omb. av långhus/kor	1784	Murverk
Tävelsås	Omb. av långhus/kor (*)	1784	Trä
Hässleby	Omb. av långhus/kor (*)	1786	Trä
Älmeboda (ruin)	Omb. av långhus/kor	1787	Murverk
Villstad	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Blackstad	Nybyggnad	1788-90	Murverk
Fryele	Nybyggnad	1788-90	Murverk
Långasjö	Nybyggnad	1789	Murverk
Nässjö gamla	Nybyggnad	1789-91	Murverk
Kristdala	Nybyggnad	1789-92	Murverk
Södra Ljunga	Nybyggnad	1790-92	Murverk
Linderås	Nybyggnad	1793	Murverk
Mulseryd	Omb. av långhus/kor	1793	Trä
Rydaholm	Nybyggnad	1793	Murverk
Dädesjö gamla	Omb. av långhus/kor	1793-94	Murverk
Dädesjö nya	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Kristvalla	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Vislanda	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Tannåker	Nybyggnad	1794	Murverk
Söderåkra	Nybyggnad	1794-95	Murverk

Tab. 4 (s. 129-131). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760-1860, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 101.

Markaryd	Omb. av långhus/kor (*)	1795	Murverk
Norra Unnaryd	Omb. av långhus/kor	1795	Trä
Halltorp	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Vetlanda	Nybyggnad	1796-98	Murverk
Åseda	Omb. av långhus/kor	1796-1803	Murverk
Linneryd	Nybyggnad	1797-98	Murverk
Västrum	Nybyggnad	1797-98	Murverk
Vena	Nybyggnad	1797-99	Murverk
Virestad	Nybyggnad	1799-1800	Murverk
Kråkshult	Nybyggnad	1801-02	Murverk
Herråkra	Nybyggnad	1803-04	Trä
Gullabo	Nybyggnad	1804-05	Trä
Kulltorp	Omb. av långhus/kor	1805	Murverk
Sandvik	Omb. av långhus/kor (*)	1805	Trä
Älghult	Nybyggnad	1805-06	Murverk
Angelstad	Omb. av långhus/kor	1806	Murverk
Asa	Nybyggnad	1806-07	Murverk
Rogberga	Omb. av långhus/kor (*)	1807	Murverk
Urshult	Nybyggnad	1808-10	Murverk
Långaryd	Nybyggnad	1809-10	Murverk
Dannäs	Omb. av långhus/kor	1816	Murverk
Karlslunda	Nybyggnad	1816-17	Trä
Fliseryd	Nybyggnad	1816-18	Trä
Angerdshestra	Omb. av långhus/kor	1817	Trä
Skärstad	Nybyggnad	1817-19	Murverk
Bondstorp	Omb. av långhus/kor	1819-20	Trä
Hälleberga	Nybyggnad (*)	1819-20	Trä
Berga	Nybyggnad	1819-21	Murverk
Skatelöv	Nybyggnad	1820-21	Murverk
Målilla	Nybyggnad	1820-22	Murverk
Härlunda	Nybyggnad	1822	Trä
Bellö	Nybyggnad	1822-23	Murverk
Annerstad	Nybyggnad	1823-24	Murverk
Ekeberga	Nybyggnad	1824-26	Trä
Bergunda	Omb. av långhus/kor	1825-26	Murverk
Nöbbele	Nybyggnad	1826-29	Murverk
Malmbäck	Nybyggnad	1827-28	Murverk
Väckelsång	Nybyggnad	1827-29	Murverk
Stenbrohult	Nybyggnad	1828-30	Murverk
Södra Hestra	Nybyggnad	1828-30	Murverk
Almundsryd	Nybyggnad	1828-31	Murverk
Långemåla	Nybyggnad	1828-34	Murverk
Ålem	Nybyggnad	1829-30	Murverk
Berg	Nybyggnad	1830-31	Murverk
Adelöv	Nybyggnad	1830-33	Murverk
Järstorp	Omb. av långhus/kor	1831	Murverk
Södra Unnaryd	Nybyggnad	1831-33	Murverk
Nottebäck	Nybyggnad	1832	Murverk
Gamleby	Nybyggnad	1832-33	Murverk
Södra Solberga	Nybyggnad	1832-35	Murverk
Pjätteryd	Nybyggnad	1833-34	Murverk
Skede	Nybyggnad	1833-34	Murverk
Gårdsby	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Skepperstad	Omb. av långhus/kor	1833-35	Murverk
Tofteryd	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Nye	Omb. av långhus/kor	1833-36	Murverk
Blädinge	Omb. av långhus/kor	1834	Murverk
Ingatorp	Nybyggnad	1834	Murverk

Rumskulla	Nybyggnad	1834-35	Murverk
Vrå	Nybyggnad	1834-36	Murverk
Lofta	Nybyggnad	1835-37	Murverk
Skirö	Nybyggnad	1835-37	Murverk
Södra Sandsjö	Nybyggnad	1836-37	Murverk
Ukna	Nybyggnad	1836-38	Murverk
Edshult	Nybyggnad	1836-39	Murverk
Reftele	Nybyggnad	1837-38	Murverk
Hjortsberga	Nybyggnad	1838-40	Murverk
Mörlunda	Nybyggnad	1839-40	Murverk
Hult	Nybyggnad	1839-41	Murverk
Lenhovda	Nybyggnad	1839-43	Murverk
Släthög	Nybyggnad	1841-42	Murverk
Voxtorp (Jönköpings län)	Nybyggnad	1841-43	Murverk
Bäckebo	Nybyggnad	1842-44	Murverk
Ljuder	Nybyggnad	1842-44	Murverk
Mönsterås	Nybyggnad	1843-44	Murverk
Björkö	Nybyggnad	1843-45	Murverk
Åker	Nybyggnad	1843-45	Murverk
Ryssby (Kronobergs län)	Nybyggnad	1844	Murverk
Barkeryd	Nybyggnad	1844-46	Murverk
Färgaryd	Nybyggnad	1845-46	Murverk
Hovmantorp	Nybyggnad	1845-47	Trä
Östra Torsås	Nybyggnad	1847-49	Murverk
Tännö	Nybyggnad	1849	Murverk
Växjö	Omb. av långhus/kor	1849-50	Murverk
Flisby	Nybyggnad	1850-53	Murverk
Kalsvik	Nybyggnad	1851-52	Murverk
Gärdsrum	Nybyggnad	1851-53	Murverk
Hemmesjö nya	Nybyggnad	1852-54	Murverk
Öja	Nybyggnad	1852-54	Murverk
Hjälmseryds nya	Nybyggnad	1853	Murverk
Tingsås	Nybyggnad	1853	Murverk
Fröderyd	Nybyggnad	1853-54	Murverk
Månsarp	Nybyggnad	1853-54	Murverk
Markaryd	Nybyggnad	1853-55	Murverk
Anderstorp	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Vimmerby	Nybyggnad	1854-57	Murverk
Mistelås	Omb. av långhus/kor	1855	Trä
Korsberga	Nybyggnad	1855-57	Murverk
Förlösa	Nybyggnad	1855-59	Murverk
Åsenhöga	Nybyggnad	1856-57	Murverk
Göteryd	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Kållerstad	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Hässleby	Nybyggnad	1857-59	Murverk
Frinnaryd	Omb. av långhus/kor	1858	Murverk
Ljungby (Kronobergs län)	Nybyggnad	1858-59	Murverk
Tjureda	Nybyggnad	1858-62	Murverk
Hultsjö	Nybyggnad	1859-60	Murverk
Traryd	Nybyggnad	1859-60	Murverk

band med biskopsvisitation och drevs sedan vidare i sockenstämman av församlingsprästen med stöd av framför allt socknens mera bemärkta ståndspersoner som godsägare och brukspatroner. I de mindre församlingarna övergavs de gamla kyrkorna inte utan motstånd från allmogen, som ofta i det längsta försökte fördröja det kostsamma och arbetskrävande nybygget. Stridigheter om den nya kyrkans placering var dessutom

en vanlig orsak till att ett beslut om nybyggnad många gånger genomfördes först åtskilliga år efter det att ritningar utarbetats och godkänts. Kraftiga protester mötte inte minst förslag om sammanbyggnad, d.v.s. då en liten församling av ekonomiska skäl lämpligen borde ansluta sig till ett gemensamt kyrkobygge med den större och folkrikare grannsocken. Av påtänkta sammanbyggningar genomfördes dock sammanlagt endast nio i Småland, alla utom en i Värebygdens. Södra och Norra Rottne inledde denna process genom en gemensam kyrka i Söraby 1779. En tidig sammanbyggnad gällde också Tofta och Tävelsås, där man 1785 dock nöjde sig med att utvidga den stående träkyrkan i Tävelsås med hjälp av material från den rivna kyrkan i Tofta. Eke och Dädesjö uppförde sin gemensamma kyrka i Dädesjö 1793–94. Senare följde Målilla och Gårdveda med gemensam kyrka i Målilla 1820–22, Nottebäck och Granhult byggde gemensamt i Nottebäck 1832, Hjortsberga och Kvenneberga i Hjortsberga 1838–40 samt Tegnaby och Hemmesjö i Hemmesjö 1854. Av dessa blev sammanslagningen av Granhult och Nottebäck riksbekant såväl genom Granhultsbarnas hårdnackade motstånd och överklaganden till Kungl. Maj:t som biskop Tegnér's indignerade invigningstal i Nottebäck's nya kyrka den 20 augusti 1837. Trots sammanbyggnaden undgick "det bofälliga bräskjulet" i Granhult rivning och kyrkan är i dag landets äldsta helt bevarade medeltida träkyrka (se ovan). Enligt kungörelse 1830 om sammanbyggnad skulle den sammanlagda folkmängden i församlingarna inte överstiga 1 500 à 1 600 personer. Så var t.ex. antalet invånare i Granhult vid den aktuella tiden endast något över 200, i Nottebäck något över 1 100. Den vid samma tid diskuterade sammanbyggnaden i Drev och Hornaryd genomfördes med en ny kyrka i Drev först 1866–67 och för Vederslöv och Dänningelanda tillkom en ny kyrka i Vederslöv 1878–80. I både Drev och Vederslöv fick de medeltida stenkyrkorna liksom tidigare i Dädesjö och Hemmesjö stå kvar som magasin och ödekyrkor. Träkyrkorna, fränsett Granhults kyrka, revs däremot.

Arkitekter och byggmästare

Genom Kungl. Maj:t's förordningar från 1759, 1764 och 1776 var allt offentligt byggande underställt Överintendentsämbetet, vilket också gällde kyrkobyggandet. Arkitekterna bakom periodens kyrkobyggnader utgjordes alltså vanligen av ämbetsverkets konduktörer under överintendentens ledning. Ett stort antal av dessa arkitekter finns som ritningsförfattare till de småländska kyrkorna. Även ett stort antal i området verksamma byggmästare är kända till namnet. Många av dem var kompetenta att också utarbeta ritningsförslag, som av församlingarna insändes till Överintendentsämbetet för granskning och eventuell omarbetning. Omarbetningen innebar många gånger enbart tillägg av i huvudstaden arkitektoniskt moderiktiga detaljer som ännu inte slagit igenom i landsorten.

Landets ledande arkitekter förekommer endast i undantagsfall som ritningsförfattare i småländska sammanhang. Överintendenten Carl Hårleman engagerades som tidigare nämnts 1752 i inledningsskedet av utformningen av Hallingebergs kyrka. Här gällde det en adlig donation, och när Hårlemans efterträdare Carl Fredrik Adelcrantz engagerade sig i ritningarna till Åby kyrka 1769 gällde det också här en adlig intressent. I detta fall skulle dessutom kyrkan förses med ett för släkten Ulfclou separat gravkor med en mot kyrkorummet öppen "herrskauskur", något som vid denna tid inte var ovanligt bland de kyrkor som ny- eller ombyggdes i denna östra del av landskapet. För Tryserums kyrka, uppförd 1782–84

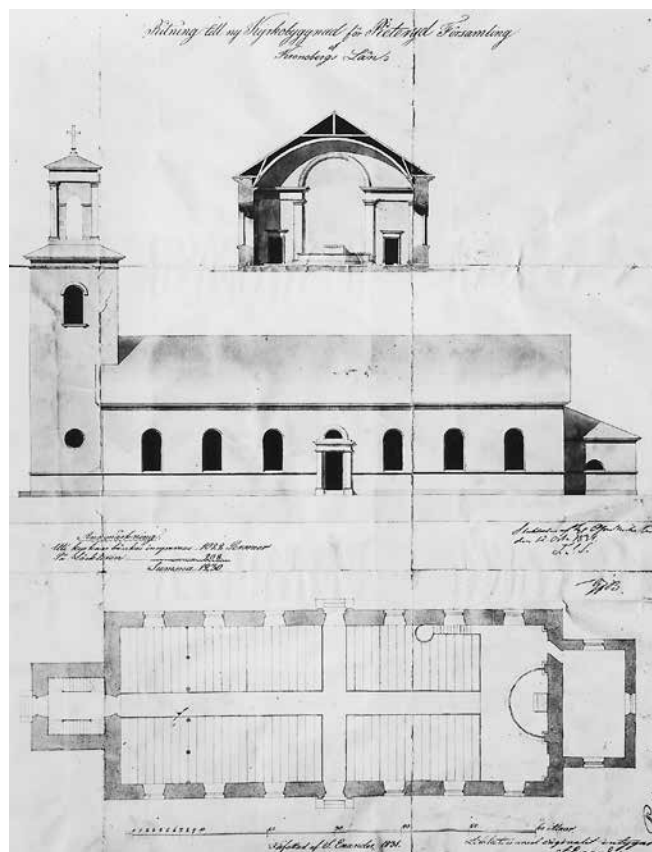
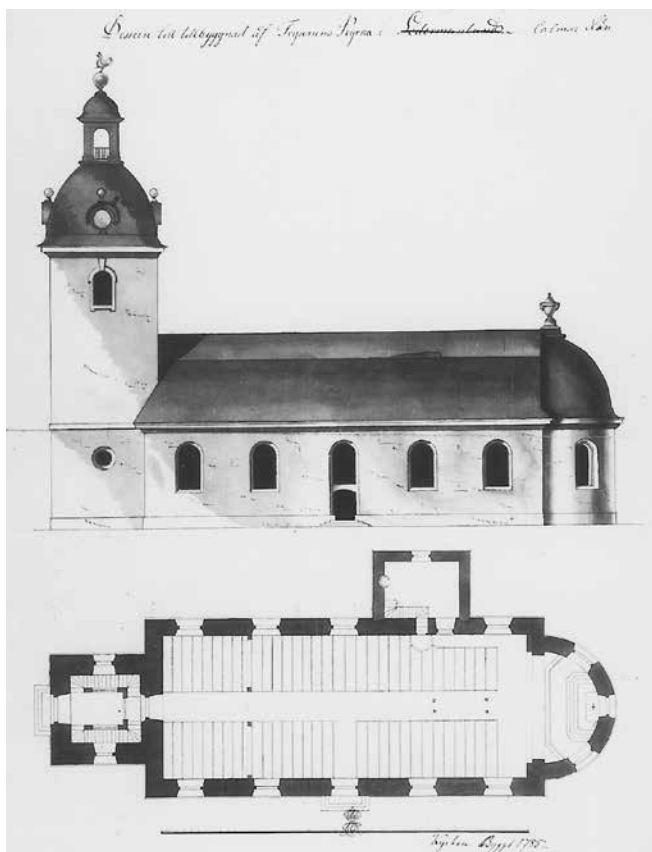
Fig. 83. Östra Torsås kyrka, uppförd 1847–49 efter ritningar av Jacob Wilhelm Gerss 1841. Foto Pär Rittsel 1980, SvK:s arkiv, RAÄ.

och ritad av hovintendenten Jean Eric Rehn (fig. 84), anskaffades ritningen av kyrkans patronus greve Gustaf Horn, som önskade inrätta ett gravkor för familjen under den nya byggnadens korparti. Ett sent exempel på ett motsvarande privat initiativ är kyrkan i Gärdserum, där socknens storgodsägare Erik Adelsvärd själv införskaffade ritningar 1850 från arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander. Till det sena 1700-talets välkända arkitekter hör Olof Tempelman, som kan knytas till kyrkorna i Dädesjö, Kråkshult och Nässjö. För återuppförandet av Kristine kyrka i Jönköping efter branden 1790 utarbetades ritningar 1793 av Thure Wennberg, som på 1780-talet handlagt ett flertal kyrkoärenden just i Jönköpings län och författat ritningarna till Fryele, Gällaryds och Linderås kyrkor. Under tidigt 1800-tal märks Gustaf af Sillén och Fredrik Blom som ritningsförfattare till Stenbrohults respektive Adelövs kyrkor. Vid 1800-talets mitt ritade Scholander förutom Gärdserums kyrka (fig. 87, 91) även Kalvsviks och Hässleby kyrkor och Johan Fredrik Åbom bl. a. Förlösa och Åsenhöga kyrkor. När en ombyggnad av Växjö domkyrka blev aktuell 1845 vände sig domkapitlet genom biskop Tegnér däremot inte till Överintendentsämbetet utan direkt till den även som arkitekt verksamme och kände lundaprofessorn Carl Georg Brunius.

Bland de mindre namnkunniga konduktörerna vid Överintendentsämbetet märks som ritningsförfattare i det småländska materialet framför allt Per Wilhelm Palmroth, verksam i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, och de efterföljande 1800-talsarkitekterna Samuel Enander (fig. 85), Jacob Wilhelm Gerss (fig. 83, 86), Carl Gustaf Blom Carlsson, Johan Adolf Hawerman (fig. 88) och Axel Nyström, samtliga verksamma under kyrkobyggandets högkonjunktur.

Enligt föreskrifterna skulle "alla ritningar i Öfverintendents Embetet uppgjorde noga till efterlefnad följas", men ritningarna förenklades ofta av de lokala byggmästarna med församlingarnas medgivande när det gällde dekor eller speciellt komplicerade och kostsamma lösningar. Ett sådant

exempel är också ombyggnaden av Växjö domkyrka, där man på Brunius anmodan helt bortsåg från den bearbetning som ämbetets arkitekt Albert Törnqvist signerat. Av de många byggmästare som framträder i kyrkliga sammanhang i Småland under den aktuella perioden har de flesta endast byggt någon eller några få kyrkor var. Mest anlitade var Jonas Malmberg, häradsurmästare och 1847 murmästare i Växjö, Carl Robert Palmér, länsbyggmästare och 1829 stadsbyggmästare i Jönköping, och den framför allt i sydvästra Småland verksamme Petter Pettersson från Sandhult i Halland, som alla ansvarat för ett tiotal kyrkobyggen vardera.

Fig. 84. Ritning visande Tryserums kyrka. Den gustavianskt präglade byggnaden uppfördes 1782–84 av länsbyggmästaren Magnus Beurling efter ritningar av Jean Eric Rehn, beställda av kyrkans patronus greve Gustaf Horn. RA. Foto RA.

Fig. 85. Ritning till Pjätteryds kyrka, författad av Samuel Enander 1831. Kyrkan uppfördes 1833–34. RA. Foto RA.

Stilutveckling och planformer

Den stilutveckling från rokoko över nyklassicism och till historicismens blandstilar som generellt präglar periodens officiella arkitektur återspeglas också i de småländska kyrkobyggnaderna. I tidiga kyrkor som Döderhult, Järeda, Karlstorp och Odensvi, alla utformade av lokala byggmästare på 1760- och 1770-talen, är sambandet med äldre kyrkobyggnadstraditioner fortfarande märkbart. Särskilt tydligt framträder de lokala dragen under periodens första decennier i Kalmartraktens kyrkor. Odensvi uppfördes med Döderhults kyrka som förebild, medan Döderhults kyrka i sin tur uppfördes med kyrkorna i Algutsboda och Ryssby som förebilder. Kyrkorna skiljer sig genom de höga och branta takfallen och satta tornen från t.ex. de på 1780-talet uppförda och av Överintendentsämbetet ritade kyrkorna i Tryserum (fig. 84), Gällaryd och Kristdala, som representerar den tidiga nyklassicismens och gustavianska tidens ideal genom väl avvägda proportioner, Härlemaninspirerade tornhuvar och brutet tak. Den stora mängden småländska kyrkor från perioden präglas dock av den fullt utvecklade nyklassicismens stildrag med sadeltak och lanternintorn så som i Östra Torsås,

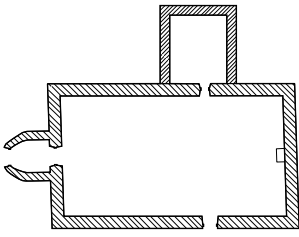
Fig. 86. Skirö kyrka från öster, byggd 1835–37 efter en av Jacob Wilhelm Gerstner omarbetad ritning. Den av församlingen 1834 insända ritningen till Överintendentsämbetet hade troligen utförts av länsbyggmästaren Carl Robert Palmér. Tornets karakteristiska serlianabåge runt ljudöppningarna återfinns redan på denna ritning. Många av de för perioden utmärkande öppna lanterninerna har senare av praktiska skäl satts igen. I Skirö har den däremot behållits och förstärker på så sätt tornets tidstypiska utformning. Foto Gunnel Jansson 1991, RAÄ.

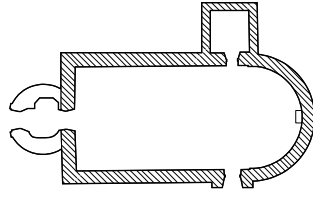
Pjätteryd, Skirö och Tännö (fig. 83, 85–86, 88), medan de blandstilar som uppträder vid 1800-talets mitt representeras av exempelvis kyrkorna i Förlösa, Göteryd och Hjälmseryd. En solitär i sammanhanget är den nämnda av Scholander ritade kyrkan i Gärdserum i helt genomförd nygotik (fig. 91). En i sitt slag likaså unik företeelse blev den av Brunius radikalt omvandlade domkyrkan i Växjö. Exteriörens nyromanska prägel med av skånska medeltidskyrkor inspirerade trappgavlar blev aldrig någon förebild för det följande kyrkoförnyandet i stiftet. Kyrkan förblev en särling i det småländska kyrkolandskapet och vid restaureringen 1957–60 omvandlades byggnaden på nytt. En senare ”normalisering” av exteriörerna genomfördes vid restaureringar också i flera fall av lokalt präglade kyrkor som Alguetsboda kyrka, vilken radikalt förändrades på 1890-talet genom sänkt takfall och gotiserat tornkrön med spira.

I exteriören anger annars vanligen tornkrönens utformning, som utvecklades från tornhuv (fig. 84) till lanternin (fig. 85) och slutligen till spira, även kyrkans stilkarakter i övrigt. På 1790-talet experimenterade Överintendentsämbetets arkitekter med olika mer eller mindre djärva lanterninförslag, som emellertid vanligen inte realiserades av de lokala byggmästarna. I Vena fick kyrkan dock det 1795 föreslagna krönande rundtemplet, troligen ritat av Jacob Wulff. Ett annat originellt förslag tillämpades i Asa, där tornet försågs med en mycket kraftig taklist och avtrappat torntak med en öppen lanternin, krönt av ett klot med en kometliknande stjärna. Ritningen hade uppgjorts av Per Wilhelm Palmroth 1798. Ett motsvarande förslag utförde Palmroth också för Virestads kyrka, där byggmästaren dock ansåg det vara alltför avvikande.

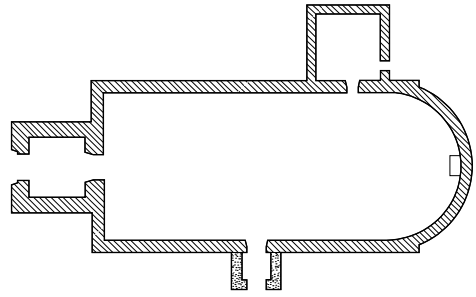
Många av de nyklassicistiska kyrkorna är från och med 1820-talet exteriört mycket lika även om detaljer som portalernas utformning liksom övriga omfattningar samt listverk varierar. Så gavs t.ex. tornens ljudöppningar i

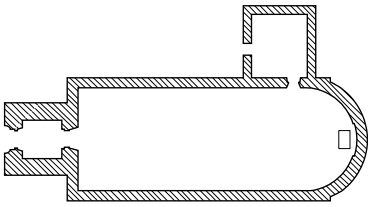
Karlstorp, uppförd 1760.

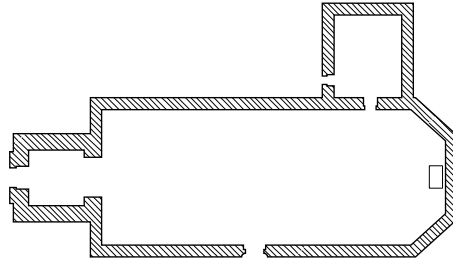
Ökna, uppförd 1766.

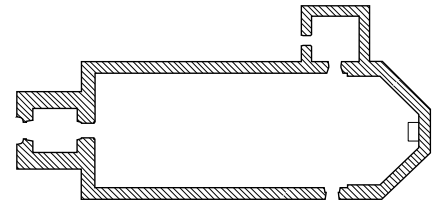
Alseda, uppförd 1774.

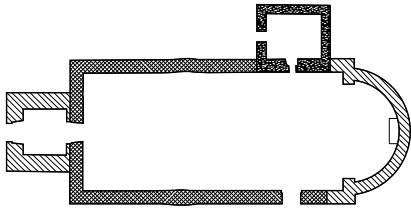
Söraby, uppförd 1780–81.

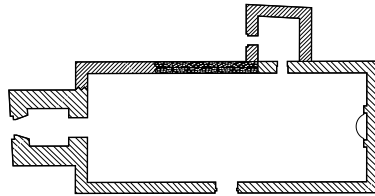
Kristdala, uppförd 1789–92.

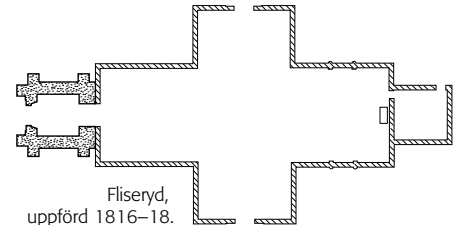
Dädesjö nya kyrka, uppförd 1793–94.

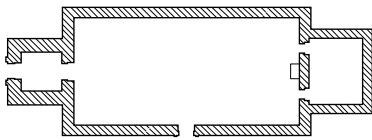
Åseda, ombyggd 1796–1803.

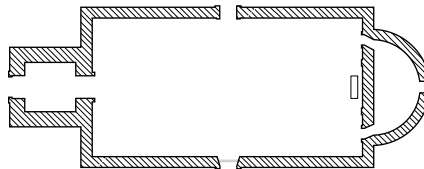
Asa, uppförd 1806–07.

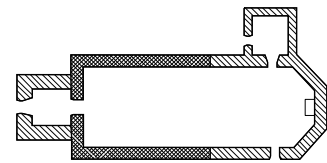
Fliseryd,
uppförd 1816–18.

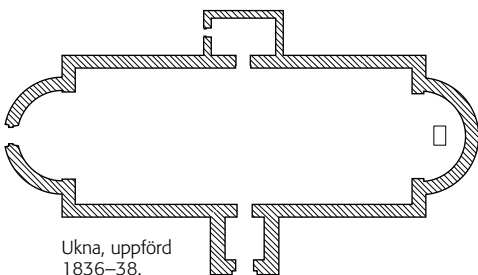
Bellö, uppförd 1822–23.

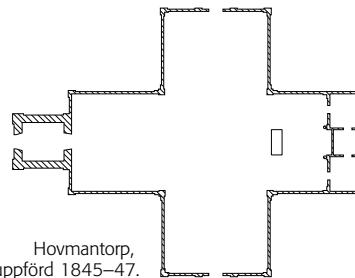
Nottebäck, uppförd 1832.

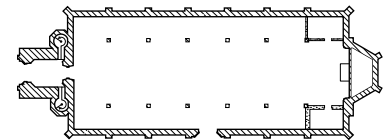
Blådinge, ombyggd 1834.

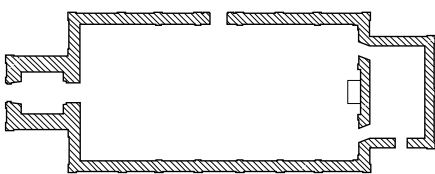
Ukna, uppförd
1836–38.

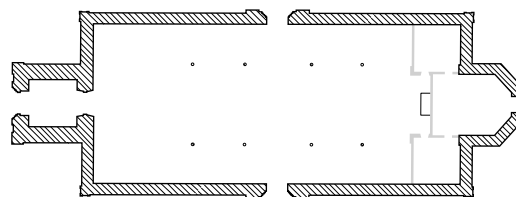
Hovmantorp,
uppförd 1845–47.

Gärdserum, uppförd 1851–53.

Östra Torsås, uppförd 1847–49.

Göteryd, uppförd 1856–58.

Fig. 88. Tännö kyrka från sydöst. Uppförd 1849. Ritningen till kyrkan hade utförts 1845 av Ludvig Hawerman, men följdes i vissa avseenden inte av församlingen, som i stället önskade Voxtorps kyrka som förebild. Bl.a. ersattes ritningens rakslutna kor med det i trakten mera omtyckta halvrunda koret. Foto Albin Dahlström 1991, SvK:s arkiv, RAÄ.

vissa fall en kraftfull arkitektonisk markering genom två- eller trekopplade bågar. För Skirö kyrka (fig. 86) valdes exempelvis en s.k. serlianabåge, ett utpräglat klassicistiskt motiv. Samma eleganta utformning tillämpades i bl.a. Hults kyrka från samma tid och i samma del av landskapet. Det omfattande kyrkobyggandet innebar många geografiskt närliggande förebilder och inte sällan önskade man i en församling en kyrka av samma slag som i någon grannförsamling. Så blev t.ex. Voxtorps kyrka, ritad 1839 av Samuel Enander, föreslagen som förebild för Tännö (fig. 88), Bolmsö och Bredaryds kyrkor.

Plantyperna förblev relativt konstanta under hela perioden och variationerna gäller vanligen endast korpartiets utformning och sakristians placering. För korpartiet tillämpades antingen rak, rundad, tresidig eller absidial avslutning, något som också avgjorde sakristians plats (fig. 87). Endast fyra av kyrkorna har korsplan, tre träkyrkor och en stenkyrka. Likaså saknar endast ett fåtal kyrkor torn. Ett tjugotal av kyrkorna från tiden efter 1790 är ”felorienterade”, och man har alltså här övergivit traditionen med kor i öster och torn i väster och i stället anpassat kyrkobyggnaden efter de topografiska förhållandena. Direkta avvikelser från de normala planformerna uppvisar endast kyrkorna i Ökna och Ukna. Ökna kyrka, byggd 1766, har märkligt nog ett runt västtorn (fig. 87). Tornet förmodas dock till sin nedre del vara äldre än kyrkobyggnaden i övrigt. Det nuvarande klassicerande tornkrönet med öppen lanternin tillkom först 1837. Kyrkan är en av de första i Jönköpings län som försågs med ett brett, halvrunt kor, en kortyp som framstår som speciellt omtyckt i just detta område. Ukna kyrka, ritad av Axel Nyström 1833, är ensam bland de småländska kyrkorna om sin plan med absidiala utbyggnader i båda kortändarna, tornet placerat mitt på långsidan och sakristian förlagd som pendang på den motstående långsidan (fig. 87, 122). Byggnadens symmetriska plan och tornets strama utformning med trekopplade ljudöppningar och öppen lanternin är ett intressant exempel på variationerna inom klassicismens kyrkobyggnader.

Kyrkornas storlek bestämdes i varje enskilt fall utifrån det antal sittplatser som behövdes för församlingens vuxna invånare men med en viss

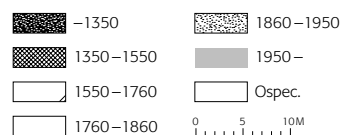

Fig. 87. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

I ett flertal nya kyrkor från perioden övergavs traditionen med koret placerat i öster. Av de här avbildade kyrkorna har Dädesjö nya och Fliseryds kyrkor koret orienterat åt söder, Östra Torsås och Göteryd åt norr och Bellö åt väster.

Fig. 89. Hjortsberga kyrka, interiör mot koret. Kyrkan byggdes 1838–40 av häradsmurmästaren Jonas Malmberg. Överintendentsämbetets ritning, som i flera detaljer reviderades av Malmberg vid uppförandet av kyrkan, var författad av Samuel Enander 1832. Den tidstypiska interiören är en av de mest välbevarade. Foto Bertil Olsson 1990, Smålands museum, Växjö.

tillväxtmarginal. Vanligen räknade man med att $\frac{2}{3}$ av den vuxna befolkningen skulle kunna få plats i kyrkan samtidigt, och på de av Överintendentsämbetet utförda ritningarna angavs därför oftast sittplatsantalet. En medelstor kyrka beräknades rymma ca 800 personer. På t.ex. ritningen 1831 till den något större kyrkan i Pjätteryd (fig. 85) anges att i kyrkans bänkar ryms 1 022 personer och på läktaren 208, alltså totalt 1 230 sittplatser. Folkmängden i socknen uppgick 1805 till 1 401 personer.

Ombyggnad av de äldre kyrkorna för att utöka antalet sittplatser och åstadkomma ett rymligare kor avtog kraftigt i antal i början av 1800-talet och tillbyggnad av en eller två korsarmar upphörde helt efter 1790 (tab. 4). Grannkyrkorna i Byarum och Svenarum ingår i den lilla grupp medeltidskyrkor som utökades på detta sätt efter 1700-talets mitt. I Nävelsjö och Höreda tillämpades en annan variant med endast en korsarm i norr, en s.k. nykyrka, och altaret placerat i söder. Den korsplan som sedan 1826 kännetecknar östpartiet av Bergunda kyrka (fig. 35) präglar däremot endast exteriören. Den södra utbyggnaden inrättades här till sakristia och herrskapsläktare medan den gamla sakristian i norr omvandlades till gravkor för ägarna till Bergkvara.

I samband med ombyggnad försågs dessutom vanligen de tornlösa kyrkorna med ett västtorn, och ett tjugotal av de äldre kyrkorna fick härigenom ett framträdande nyklassicistiskt inslag i exteriören.

Kyrkorummets utformning

De nya kyrkorummens inredning måste ofta av ekonomiska skäl fullbordas etappvis. Under tiden kunde den gamla kyrkans altarprydnad och predikstol komma till förnyad användning, en lösning som dock endast i undantagsfall blev permanent. Till skillnad från de vanligen välbevarade exteriörerna har interiörerna i olika grad varit utsatta för en återkommande modernisering, och endast ett trettioital av kyrkorummen från perioden har i dag kvar en för tillkomsttiden typisk utformning i fråga om altarprydnad, predikstol, orgelläktare, bänkinredning och färgsättning.

Fig. 90. Predikstolen i Öreryds kyrka utfördes av den lokalt verksamme bildhuggaren och målaren Sven Nilsson Morin 1778. Som förebild anas den av Carl Johan Cronstedt på 1760-talet ritade predikstolen i Maria Magdalena kyrka i Stockholm, som Morin då nyligen besökt. Foto Albin Dahlström 1991, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 91. Interiör mot öster av Gärdserums nygotiska kyrka, byggd 1851–53 efter ritningar av Fredrik Wilhelm Scholander. Inredningen är huvudsakligen samtida med kyrkobyggnaden och utförd efter Scholanders ritningar. Korets nuvarande glasmålningar av Eric Elfwén tillkom 1972. Foto Gunnel Jansson 1990, RAÄ.

Ungefär hälften av dessa kyrkorum har emellertid numera läktarunderbyggnad, vilket förändrar den ursprungliga balansen mellan korpartiet och läktarpartiet. Nyklassicismens krav på ljus och öppenhet präglar däremot fortfarande i de flesta fall periodens kyrkorum även om i vissa fall ljusflödet har dämpats genom tonade glas eller glasmålningar i korfönstren.

De småländska kyrkorummen var vid 1700-talets mitt i hög grad präglade av senbarockens färg- och formrika inredningar och utsmyckningar. Först genom den kungliga förordningen 1776, som stadgade att även ritningar till altaren, predikstolar och "andra hufwudsakeliga prydnader" skulle granskas av Överintendentsämbetets arkitekter inleddes en anpassning till tidens ideal. Så representerar t.ex. härads målaren Sven Niclas Berg i Västbo med sina takutsmyckningar i Kulltorps kyrka 1769 och Gryteryds kyrka 1772 slutfasen av det rika västsvenska kyrkomåleriet. Sven Nilsson Morin verkade vid samma tid och i samma område fortsatt som både målare och bildhuggare och med varierande konstnärliga förebilder (fig. 90), medan den flitigt verksamme Jonas Berggren i Mållilla framför allt anlätades i östra Småland och i Östergötland. Berggren, som studerat i Stockholm, var en skicklig bildhuggare men en mindre framstående målare. Hans altarprydnader i frodig rokokostil fick med den stora altaruppställningen i Döderhults kyrka 1778 vika för i detta fall arkitekten Jean Eric Rehns eleganta klassicism. Något senare inledde målaren Pehr Hörberg, som blev den förste av de småländska målarna att via studier vid Konstakademien utveckla ett självständigt konstnärskap, sin omfattande verksamhet som kyrkomålare. Kännetecknande för Hörberg blev de stora altartavlorna i klassicerande ramverk. Hörbergs nytestamentliga motiv, där skildringar av Jesus som lärare och förkunnare har en framträdande plats, innebar även en motivmässig förnyelse av kyrkomåleriet. Av Hörbergs totalt 87 altartavlor, av vilka flertalet pryder de östgötska kyrkorna, kom 13 att utföras för de småländska kyrkorna, däribland år 1800 den stora målningen i barndomssocknen Virestads kyrka (fig. 92) och några år senare altartavlan i Odensvi kyrka (fig. 93).

Fig. 92. Korpartiet i Virestads kyrka med Pebr Hörbergs stora målning "Jesus lär var dag i templet", utförd år 1800. I målningen ingår även ingången till den bakom koret liggande sakristian. Foto Albin Dahlström 1991, SvK:s arkiv, RAÄ.

I Överintendentsämbetets ritningar över korpartiet anges i allmänhet endast ett kors som altarprydnad, stående mot en osmyckad fondvägg eller inplacerat i ett arkitektoniskt uppbyggt ramverk. Dessa nakna kors, ofta med törnekrans och svepduk, finns endast kvar på ursprunglig plats i några få kyrkor, däribland i Järstorps kyrka, och här ritat av länsbyggmästaren Carl Robert Palmér i Jönköping 1831 i samband med ombyggnad av korpartiet. Församlingarna föredrog senare om möjligt en målad altartavla och Hörberg fick från och med 1830-talet flera efterföljare, däribland Salomon Andersson och Sven Gustaf Lindblom, som båda motivmässigt främst använde sig av omtyckta förlagor som Rubens "Kristi nedtagande från korset". I Hjortsberga kyrkas välbevarade och tidstypiska interiör (fig. 89) utgörs altarprydnaden av en kopia efter Fredric Westins uppskattade altartavla "Kristi uppståndelse" i Kungsholms kyrka i Stockholm från 1823. Kopian utfördes 1846 av den på Gåvetorp i Lekaryd bosatte konstnären och konstmecenaten Uno Angerstein, som varit elev till Westin. Lokalt verksam var också den i Karlshamn bosatte dekorationsmålaren Carl Strömberg, som utsmyckade bl.a. väggarna i korpartiet i Almundryds kyrka 1831 och Södra Sandsjö kyrka 1837 med figurmålningar och skenperspektivmålningar i grisaille.

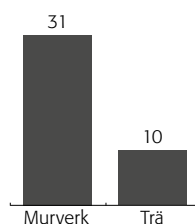
Predikstolarna, altaruppställningarnas ramverk, orgelläktarna och orgelfasaderna återspeglade efter förordningen 1776 vanligen de vid tillkomsttiden rådande intentionerna bland Överintendentsämbetets arkitekter. När det gäller predikstolarna utvecklades dock vissa lokala traditioner. Så återfinns t.ex. predikstolar i så kallad Mjögäcksstil i ett flertal kyrkor i västra Småland alltifrån 1830-talet, då predikstolen i Södra Unnaryds kyrka tillkom genom finsnickaren Johan Andersson från Mjögäcke, och in på 1860-talet. Med sin runda korg med balusterdockor och en också i övrigt rik och kraftfull dekor är de ett lätt igenkännligt inslag i traktens kyrkor. Trots den redan vid 1800-talets mitt av Scholander lanserade nygotiken kom likaså fortsatt många småländska kyrkoinredningar att långt efter 1860 präglas av den tidigare stilepokens nyklassicism.

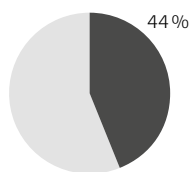
Fig. 93. Pebr Hörbergs skiss till altartavlan i Odensvi kyrka, "Jesu Samtal med Nicodemus om Nya Födelsen". Ingår i den stora samling skisser som skänktes till Konstakademien av Hörberg 1812. Foto Konstakademien.

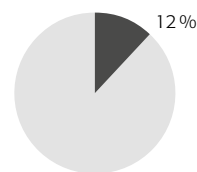
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1760–1860 I SIFFROR

Diagrammen avser de 281 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång, inklusive både de gamla och de nya kyrkorna i Dädesjö, Hemmesjö och Hjälm-seryd. De gamla kyrkorna lämnades öde när de nya kyrkorna stod färdiga, men har i senare tid åter restaurerats. Dädesjö gamla kyrka förvaltas i dag av Riksantikvarieämbetet. Några av församlingskyrkorna övergavs varaktigt under perioden: Eke (socknen uppgått i Dädesjö), Gårdveda (uppgått i Målilla med Gårdveda), Norra Rottne (uppgått i [Södra] Rottne, senare Söraby), Tegnaby (uppgått i Hemmesjö med Tegnaby) och Tofta (uppgått i Tävelsås). Kvenneberga kyrka övergavs 1842 och församlingen har därefter delat kyrka med Hjortsberga. Församlingen Hjortsberga med Kvenneberga bildades först 1957.

Under perioden byggdes 125 nya kyrkor, varav 113 i murverk och 12 av trä (A). Källerstads församling lät uppföra ny kyrka två gånger under perioden: en korskyrka av trä från 1764 ersattes av den befintliga murade kyrkan 1856–58. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 44 % (124 st.) av det totala beståndet (C).

Planförändringarna var 41 till antalet och berörde främst stenkyrkor, men också flera träkyrkor (B). Ombyggnaderna rörde främst kyrkans korparti. Även andra typer av omgestaltningar förekom, t.ex. ombyggdes och omorienterades de tre medeltidskyrkorna Höreda, Järnsnäs och Nävelsjö på ett likartat sätt genom att en rymlig ”nykyrka” tillbyggdes i norr och altaret förlades mot söder. I Svenarums kyrka innebar planförändringarna 1783–86 såväl en omgestaltning av korpartiet som en tillbyggnad av korsarmar vid ett och samma tillfälle. De planförändrade kyrkorna Förlösa, Herråkra, Hässleby, Markaryd, Reftele och Tofteryd kom senare under perioden att rivas och ersättas med nybyggen. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 12 % (34 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

Källor och litteratur

- Perioden har behandlats utförligt i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 2, *Småland och Öland*, SvK vol. 216, 1993. Se *Litteratur om Smålands kyrkor*, s. 199.
- Ebeling, Monica: ”De ”nygamla” kyrkorna – en lokal tradition i östra Småland under andra hälften av 1700-talet”, i *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.
- Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 127, 2004. Diss.
- Ullén, Marian: ”Biskopens tempel och böndernas kyrka”, i *Nottebäck-Granhult*, 6, 1977.
- Ullén, Marian: ”Under kyrkans höga valv”, i *Under det höga valvet. En Tegnér-bok*, red. Marian Ullén, 1996.
- Ullén, Marian: *Pehr Hörberg, kyrkomålaren*, Konstakademien, utställningskatalog, 1998.

Kyrkorna 1860–1950

– nybyggnader och ombyggnader

av Jakob Lindblad och Henrik Lindblad

Under perioden från 1860 till 1950 präglades Småland av industrialisering, befolkningsökning, folkomflyttningar och väckelserörelser. Viktiga förändringar gav ett visst välstånd bland bönder och ofrälse ståndspersoner under 1800-talets senare del. Skiftet, uppodling av sjömark, kärr och mossar samt rätten för ofrälse att köpa frälsejord medförde att jordbruksarealen ökade. Skogsmarkerna exploaterades, vilket direkt hängde samman med en tilltagande industrialisering. Skogen gav bränsle åt bruk och mekaniska verkstäder och material till möbler, tändstickor och papper. Viktig för industrialiseringen var järnvägens påbörjade utbyggnad i landskapet 1862. Genom järnvägen ökade spridningen av varor och konkurrensen gjorde att många av de äldre järnbruken upphörde eller moderniserades och lade om produktionen till pappersmassa eller glas. Nya stora verkstadsföretag växte fram i t.ex. Jönköping och Huskvarna. Men samtidigt överlevde mycket småskalig industri i tidigare bruksorter. Där järnvägen drogs växte nya orter fram. Södra stambanan gjorde t.ex. Alvesta och Nässjö till viktiga knutpunkter för kommunikationer och industri. Övriga järnvägslinjer och även utbyggnaden av vägnätet möjliggjorde etablering av nya industrier i snabbt växande samhällen. Vid de stora förändringarnas tid under 1800-talets senare del rådde samtidigt miserabla förhållanden på många håll. Men minskade barnadödlighetstal antyder att förhållandena redan vid denna tid långsamt blev bättre även för de mest utsatta grupperna.

Den stora befolkningsökningen under 1800-talets förra hälft fortsatte med oförminskad styrka efter sekelmitten, men kom att avta under nödåren i slutet av 1860-talet då emigrationen till Nordamerika, Danmark och Tyskland tog fart. Befolkningsökningen kulminerade omkring 1880, när folkmängden hade ökat från omkring 350 000 år 1810 till 610 000. Då började landskapets invånarantal minska något, men ökade åter efter sekelskiftet 1900 till 580 000 år 1920, 640 000 år 1950 och 720 000 år 1995. Nu var det dock inte landssocknarna som stod för ökningen, utan städerna och nya tätorter. Oskarshamn (1856) var den första nya staden i landskapet sedan 1600-talet. Under perioden 1860–1950 tillkom åtta nya städer, alla efter 1900: Huskvarna 1911, Nässjö 1914, Tranås 1919, Vetlanda 1920, Värnamo 1920, Nybro 1932, Ljungby 1936 och Sävsjö 1947. År 1950 fanns därmed 16 städer i Småland. Många av tätorterna bildade köpingar, upp vuxna på annan plats än sockencentrat, som Gislaved (Båraryds sn), Älmhult (Stenbrohults sn) och Hultsfred (Vena sn).

Förutom av inflyttning till städerna och utvandring karakteriserades decennierna omkring sekelskiftet av en av tidens stora folkrörelser: väckelsen. I norra Småland, med centrum i Jönköping, ledde den nyevangeliska

väckelsen till att allt fler frikyrkliga samfund etablerades, vilket resulterade i uppförandet av ett stort antal missionshus och frikyrkor. Mindre uppmärksammas dock den betydelse väckelsen bör ha haft för Svenska kyrkan. Det ökade religiösa intresset innebar även välbesökta gudstjänster, särskilt i församlingar med präster som var populära predikanter. De nyuppförda moderna frikyrkorna förändrade även synen på församlingskyrkan, som kunde framstå som trång, mörk och omodern. Frikyrkorna uppfördes gärna i de nya tätorterna, vilket föranledde Svenska kyrkans församlingar att göra en motsvarande insats genom att uppföra ett kapell eller en distriktskyrka. Många frikyrkor tillkom genom frivilliga insamlingar och arbetsinsatser bland samfundsmedlemmarna, något som kom att bli en viktig förebild för 1900-talets omfattande småkyrkobyggande inom Svenska kyrkan.

I den följande översikten är perioden indelad i tre delar om trettio år vardera för att tydliggöra byggnadsaktivitetens utveckling och något olika karaktär.

Kyrkobyggandet 1860–1890

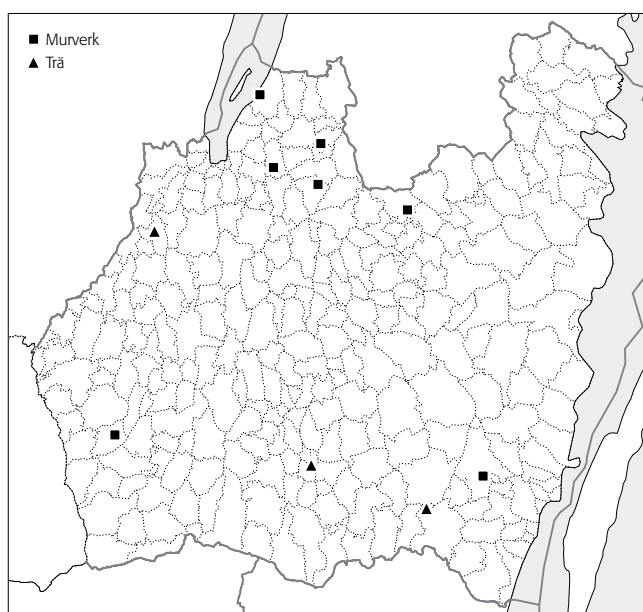
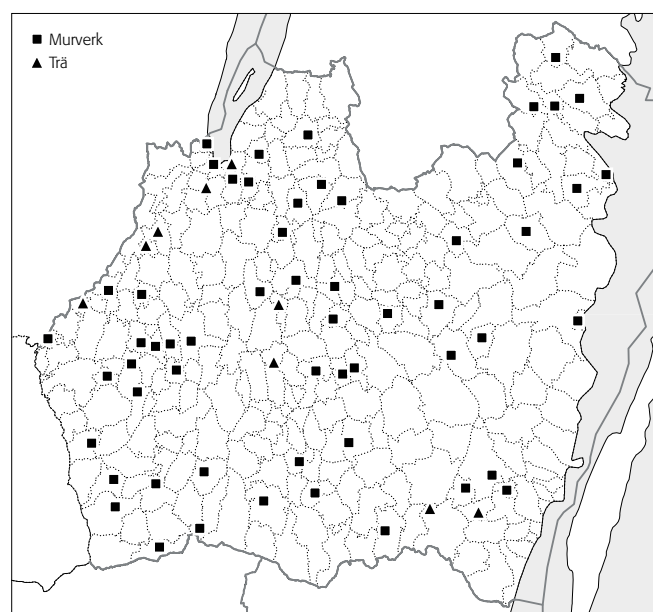
Efter 1860 bibehölls den höga takt för nybyggnader av kyrkor inom landskapet som gällde för seklets förra hälft och mitt (fig. 94, tab. 5). Sambandet mellan folkökningen och nybyggnadet är tydligt, men ibland skedde nybyggnadet påfallande sent. Några gånger var det fråga om projekt som förberetts länge, i en del fall sedan biskop Tegnér's visitation på 1830-talet. I t.ex. Älmeboda, som tredubblade sin folkmängd från ca 1 200 personer år 1750 till ca 3 600 år 1880, uppfördes den nya kyrkan inte förrän 1877. De ekonomiska förutsättningarna för nybyggnadet inträdde i många fall först under 1800-talets senare del.

Under 1860-talet uppfördes 15 nya kyrkor, även under 1870-talet 15 och under det därpå följande årtiondet 18. Av de förnyade kyrkorna var alla utom tre församlingskyrkor. Om- och tillbyggnader av äldre kyrkor var däremot mycket få mellan 1860 och 1890 (fig. 95, tab. 5). Tillbyggnaden av ett polygonalt kor vid Madesjö kyrkas östgavel och ett nytt korparti med korsarmar vid träkyrkan i Tävelsås synes ha varit de enda. Dock uppfördes mellan 1860 och 1890 murade västtorn vid sex kyrkor, som tidigare saknat sådant.

När byggnadsföretagen genomfördes var projekten omfattande och

Fig. 94. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950.

Fig. 95. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950.

Jälluntofta	Nybyggnad	1860-62	Murverk
Bolmsö	Nybyggnad	1860-63	Murverk
Bredaryd	Nybyggnad	1860-63	Murverk
Hallaryd	Nybyggnad	1862-63	Murverk
Sjösås	Nybyggnad	1862-65	Murverk
Västra Ed	Nybyggnad	1863	Murverk
Bankeryd	Nybyggnad	1865	Murverk
Torpa	Nybyggnad	1865	Murverk
Virgstad	Nybyggnad	1865-66	Murverk
Forsheda	Nybyggnad	1866	Murverk
Drev-Hornaryd	Nybyggnad	1866-67	Murverk
Rogberga	Nybyggnad	1867-68	Murverk
Almesåkra	Nybyggnad	1867-69	Murverk
Svarttorp	Nybyggnad	1868-70	Murverk
Ås	Nybyggnad	1869-70	Murverk
Lemnhult	Nybyggnad	1870	Murverk
Oskar	Nybyggnad	1870	Trä
Lönneberga	Nybyggnad	1870-72	Murverk
Västra Torsås	Nybyggnad	1870-73	Murverk
Överum	Nybyggnad	1872	Murverk
Agunnaryd	Nybyggnad	1872-74	Murverk
Värnamo	Nybyggnad	1874	Murverk
Oskarshamn	Nybyggnad	1874-76	Murverk
Kärda	Nybyggnad	1876	Murverk
Lannaskede-Myresjö	Nybyggnad	1876	Murverk
Dalhem	Nybyggnad	1876-78	Murverk
Älmeboda	Nybyggnad	1877	Murverk
Lidhult	Nybyggnad	1877-78	Murverk
Tolg	Nybyggnad	1878-79	Murverk
Vederslövs nya	Nybyggnad	1878-80	Murverk
Virserum	Nybyggnad	1880-81	Murverk
Båraryd	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Hånger	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Tävlsås	Omb. av långhus/kor	1880-82	Trä
Tävlsås	Tillb. av korsarmar	1880-82	Trä
Öggestorp	Nybyggnad	1882-83	Murverk
Hinneryd	Nybyggnad	1883-85	Murverk
Gladhammar	Nybyggnad	1883-86	Murverk
Fågelfors	Nybyggnad	1884	Murverk
Hannäs	Nybyggnad	1884-85	Murverk
Madesjö	Omb. av långhus/kor	1884-85	Murverk
S:t Sigfrid	Nybyggnad	1885	Murverk
Gnosjö	Nybyggnad	1885-87	Murverk
Jönköping, Sofia	Nybyggnad	1885-88	Murverk
Furuby	Nybyggnad	1887-88	Murverk
Eksjö	Nybyggnad	1887-89	Murverk
Hamneda	Nybyggnad	1889-92	Murverk
Örsjö	Nybyggnad	1889-92	Murverk
Vallsjö	Nybyggnad	1890-91	Murverk
Lommaryd	Nybyggnad	1890-94	Murverk
Fagerhult	Nybyggnad	1891-94	Murverk
Tuna	Nybyggnad	1892-93	Murverk
Bosebo	Nybyggnad (*)	1894-95	Trä
Gränna	Omb. av långhus/kor	1894-95	Murverk

Tab. 5. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860-1950, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 101.

Stengårdshult	Omb. av långhus/kor (*)	1894–95	Trä
Aneboda	Nybyggnad	1896–99	Trä
Bäckaby	Nybyggnad	1897–99	Murverk
Norra Solberga nya	Nybyggnad	1898–1900	Murverk
Sandvik	Nybyggnad	1899	Murverk
Locknevi	Nybyggnad	1900–03	Murverk
Norra Solberga gamla	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Västervik, S:t Petri	Nybyggnad	1903–05	Murverk
Valdshult	Nybyggnad	1905	Trä
Järsnäs	Omb. av långhus/kor	1905–06	Murverk
Stockaryd	Nybyggnad	1906–07	Trä
Huskvarna	Nybyggnad	1907–08	Trä
Nässjö nya (Nässjö stadskyrka)	Nybyggnad	1908–09	Murverk
Jäts nya	Nybyggnad	1908–10	Murverk
Stengårdshult	Nybyggnad	1910–12	Trä
Marbäck	Tillb. av korsarmar	1913	Murverk
Ingatorp	Omb. av långhus/kor	1914	Murverk
Emmaboda	Nybyggnad	1926	Trä
Odensjö	Omb. av långhus/kor	1926–27	Murverk
Älmhult	Nybyggnad	1929–31	Murverk
Nybro	Nybyggnad	1929–34	Murverk
Norrahammar	Nybyggnad	1930	Trä
Emmaboda	Omb. av långhus/kor	1941	Trä

innebar fullständig nybyggnad. Nybyggena ägde i de flesta fall rum i medeltida socknar, och som ersättning för äldre kyrkor som i Sjösås, Lannaskede och Hamneda, men inte sällan förekom också helt nya kyrkoetableringar, ofta i samband med församlingsdelningar. Så skedde särskilt i Kalmar län, som i Örsjö (fig. 96) samt i Fågelfors, Påskallavik och Oskarshamn. I Överum liksom i Örsjös grannsocknar ersattes tidigare kapell med nya kyrkor av samma storlek som samtida sockenkyrkor: Oskar (före 1847 Mortorps kapell) och S:t Sigfrid (före 1856 Ljungby kapell), vilka då nyligen fått nya församlingsnamn efter kungen respektive landskapets skyddshelgon. I ett fall, Lemnhult, tillkom den nya kyrkan som följd av att den gamla brunnit. Påskallaviks kyrka var en privat donation av handlandena E. och N. Callerström och har senare tagits över av församlingen.

Oftast revs den gamla kyrkan när den nya uppfördes. I två socknar under 1860-talet och fyra under 1870-talet fick dock den gamla kyrkan stå kvar. Bland dessa sparade kyrkor finns de välbevarade romanska stenkyrkorna Drev (fig. 28), Lannaskede, Myresjö (fig. 33) och Vederslöv. De som ödekyrkor bevarade kyrkorna ligger i Värends och Njudungs gamla centralbygd. Att kyrkorna inte revs kan ha berott på en allmän pietet men också på det tidigt uppvaknande intresset för inte minst Värends historia och ålderdomliga kulturformer. Ett uttryck för tidens nyvaknade kulturhistoriska intresse är också grundandet av *Smålands museum* 1867 och *Föreningen för Smålands fornminnen och kulturhistoria* 1877. Drevs gamla kyrka kunde tas i bruk som sockenmagasin (vilket dock inte tycks ha påverkat inredningen) medan Lannaskede sannolikt endast bibehölls av kulturhistoriska skäl, och underhölls något efter ödeläggelsen. Även Vederslövs kyrka lämnades orörd trots att riksantikvarien 1880 hade rekommenderat att träverket skulle rivs och endast murarna sparas. Så hade skett 1867 i Västra Ed. Då tog man bort gamla kyrkans yttertak, valven revs

Fig. 96. Örsjö kyrka i Möre i äldre flygbild. Flera nya församlingar bildades i sydöstra Småland under 1800-talets senare del. Byarna i södra delen av den stora Madesjö socken bildade Örsjö församling och byggde sin kyrka intill stationen vid järnvägen som förband Kalmar med Södra stambanan. Kyrkan från 1889–92 är en centralkyrka, byggd med sexsidig grundplan efter en princip som arkitekten Emil Viktor Langlets tillämpat för sex kyrkor i främst västra Sverige, och dess ovanliga form har alltid väckt viss uppmärksamhet. Efter en brand 1974 återuppbyggdes kyrkan på de gamla murarna. Foto Oscar Bladh 1935, ATA.

med dynamit och jord lades på murkrönen för att den övergivna kyrkan skulle bilda en romantisk ruin på kyrkogården. Även i grannsocknen Hannäs lämnades 1885 den gamla kyrkan kvar som ruin. Tillsammans med ödekyrkan i Ukna (fig. 14) bildar de ett lokalt uttryck i Tjust för 1800-talets ruinromantik. Den näraliggande märkliga stenkyrkan i Dalhem revs däremot ned till grunden. Rivningsarbetet blev inte sällan mödosammare än man väntat sig, som vid rivningen av den som fallfärdig utdömda kyrkan i Hamneda (fig. 116), där knappt ens sprängämnen visade sig kunna bita på de stadiga murarna. Tre av de nya kyrkorna tillkom genom s.k. sammanbyggnad, att två socknar byggde en för bägge gemensam kyrka: Drev och Hornaryd (1866–67), Lannaskede och Myresjö (1876) samt Vederslöv och Dänningelanda (1878–79). Sammanbyggnadsplaner gick dock ofta om intet. 1869 beslöt man uppföra en gemensam kyrka för Våthults och Båraryds socknar, belägen i Gislaved på Buskegårds ägor. Beslutet överklagades och efter att Båraryd uppfört en egen ny kyrka 1879–80 restaurerade Våthult sin medeltidskyrka 1892–95. 1904 uppfördes även en kyrka i Gislaveds stationssamhälle. Planerna på en gemensam kyrka resulterade alltså i stället i tre kyrkor (2006 förekom fler gudstjänster i Gislaveds kyrka än i de andra båda kyrkorna tillsammans) eller egentligen fyra, eftersom Anderstorps församling 1938 byggde ett kapell i Gyllenfors, som före 1951 inte hörde till samma församling som resten av Gislaved.

KYRKORNAS STORLEK

De nya kyrkorna blev anmärkningsvärt stora i förhållande till dem som övergavs. De ännu kvarstående medeltida kyrkorna vittnar om den trängsel man ville undvika. I Vederslöv hade sittplatserna förtätats genom att dubbla säten byggts in mitt emot varandra i flera av bänkraderna. I Drevs (fig. 75) och Sjösås gamla kyrkor dominerar rummen av stora läktare. Nybyggda kyrkor som Agunnaryd, Hannäs och Gladhammar blev väsentligt större än sina föregångare. I Gladhammar berodde detta på den bruksrörelse som vuxit fram inom socknen. Utrymmet verkar dock inte alltid ha varit den avgörande frågan. Några kyrkor, som Hånger (fig. 97) och Almesåkra, blev jämförelsevis endast måttligt större än föregångarna. Eksjö kyrka blev knappt större alls än den kyrka som revs. Den nya kyrkans tillkomst i Eksjö var en märklig process, huvudsakligen följden av en mångårig kampanj som

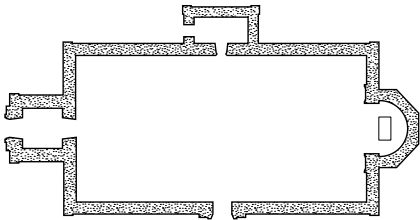
drevs av komministern i staden. En studie har visat att det grundläggande skälet för nybyggnaden snarast var viljan att få en modern och uppvärmd kyrka som kunde leva upp till standarden i de nybyggen frikyrkorna och andra etablissemang presterat i staden (Lundin 1992 och 1994). De viktiga argumenten för en nybyggnad brukade annars vara utrymmesbristen i kombination med den gamla kyrkans upprustningsbehov, även om dessa skäl kunde vara lättare att precisera än andra orsaker. Särskilt tydligt verkar detta ha varit när det gällde träkyrkorna. I Bankeryd hade förhoppningar inför framtiden spelat in. Där angavs den 1865 i bruk tagna kyrkan vara ”vida större än närvarande folkmängd kräver” eftersom den skulle ”gagnas av många kommande generationer” (fig. 99).

MATERIAL

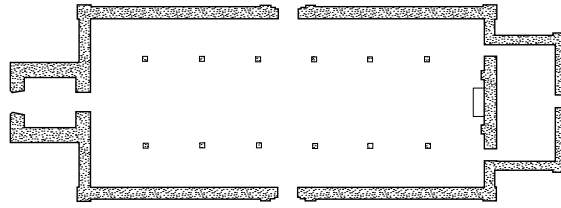
Omkring en tredjedel av de kyrkor som ersattes var träkyrkor. Trots detta och trots det skogrika landskapet dominerar fullständigt stenkyrkobyggen bland de nya kyrkorna (tab. 5). Endast en kyrka byggdes i trä, Oskar i Möre, medan sten valdes även när Fliseryds träkyrka från 1800-talets förra hälft skulle förses med västtorn, vilket murades. I de nya kyrkorna dominerar gråsten som konstruktionsmaterial, men tegel användes ibland, som i tornet i Rogberga och i murarna i Oskarshamns och Gladhammars kyrkor. Även i murade kyrkor är dock mängden trä stor. De stora volymerna krävde vida takstolar som ibland stöds av träpelare eller träkolonner. I en del kyrkor framhävdes tränslaget i den synliga delen av takstolen, som i Oskarshamn, Furuby och Hamneda. I alla kyrkor utom en täcks kyrkorummet av innertak av trä och tornspirorna krävde träkonstruktioner. Kolonnerna i

Fig. 97. Hångers kyrka, ritad av Johan Fredrik Åbom och byggd 1880–82. Kyrkan är ett karakteristiskt exempel på de många kyrkor från 1800-talets andra hälft som till huvudformen ännu följer samma princip med symmetriskt långhus, korabsid och kraftigt västtorn som de nyklassicistiska kyrkorna från seklets tidigare del (fig. 87). Skillnaden märks i detaljer, som tornspiran, fönstrens spröjsning, portaler, takfrisser och absidens kantiga form, vilka associerar till medeltida arkitektur. På församlingens begäran byggdes kyrkan efter samma ritning som man några år tidigare använt för moderkyrkan i Kärda. Foto Jakob Lindblad 2003, SvK:s arkiv, RAÄ.

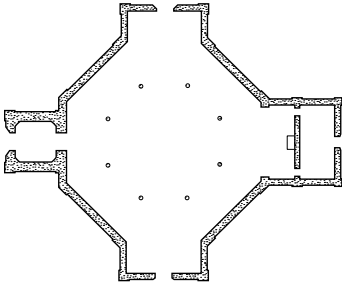

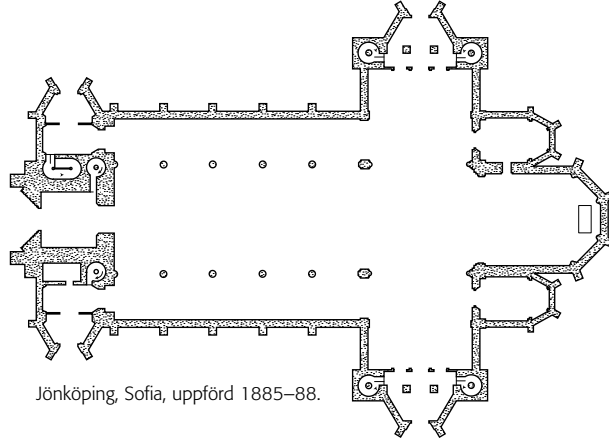
Bankeryd, uppförd 1865.

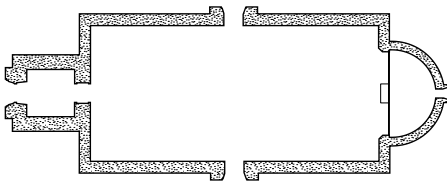
Ålmeboda, uppförd 1877.

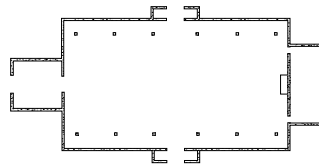
Gladhammar, uppförd 1883–86.

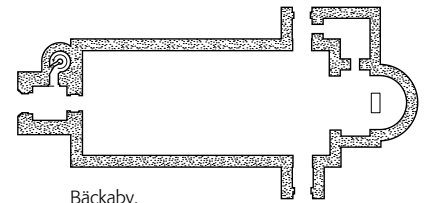
Jönköping, Sofia, uppförd 1885–88.

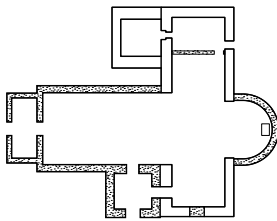
Hamneda, uppförd 1889–92.

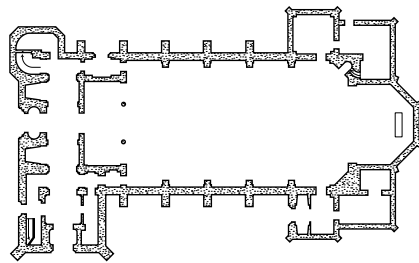
Aneboda, uppförd 1896–99.

Bäckaby, uppförd 1897–99.

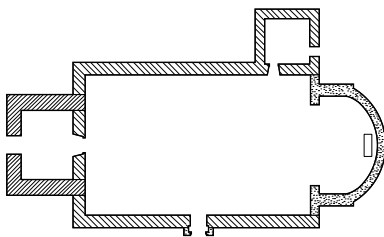
Järsnäs, medeltidskyrka ombyggd 1905–06.

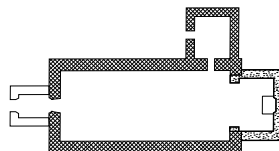
Nässjö nya kyrka, uppförd 1908–09.

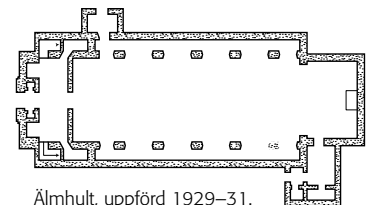
Jäts nya kyrka, uppförd 1908–10.

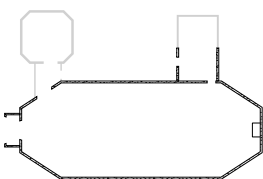
Ingatorp, ombyggd 1914.

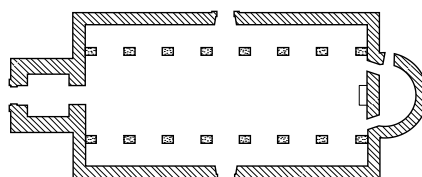
Odensjö, ombyggd 1926–27.

Älmhult, uppförd 1929–31.

Norrahammar, uppförd 1930.

Fröderyd, omgestaltad 1943.

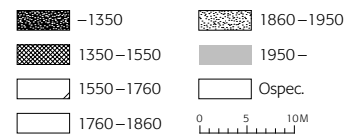

Fig. 98. Gladhammars kyrkas interiör. Under 1800-talets mitt och senare del byggde flera församlingar i Tjust nya kyrkor. Den medeltida träkyrkan var otillräcklig för socknen med tillväxande småindustrier. En ny kyrka av tegel byggdes efter ritningar av arkitekt Ernst Jacobsson 1883–86. Liksom Örsjö och Hångers kyrkor följde den en form som man tidigare använt för andra kyrkor, i detta fall för Öggestorp nära Jönköping och några kyrkor i bl.a. Västergötland. Kyrkan är en åttkantig centralkyrka med förhöjt mittparti på gjutjärnskolonner. Genom rymliga läktare kan rummet samla många gudstjänstbesökare utan att avståndet till predikstol och altare blir för stort. Foto Arne Gustafsson, trol. från 1960-talet, ATA.

Gladhammars kyrka (fig. 98–99) är tillverkade i gjutjärn vid Ankarsrums bruk och försedda med kapital av zink; av järn är även kolonnerna i Öggestorp och i Sofiakyrkan i Jönköping, alla tre kyrkorna uppfördes vid mitten av 1880-talet. Fönsterbågar i gjutjärn förekommer i flera kyrkor. I Sofiakyrkan (fig. 100) användes betong (cement) till detaljer, som fönstrens masverk. Samma material hade Helgo Zettervall föreslagit redan 1873 för tornspiran i sitt utförda förslag till ombyggnad av Kristine kyrka i Jönköping. Trots sådana innovationer dominerar traditionella material som gråsten och trä i byggnaderna.

PLANTYPER

De flesta kyrkornas planform utgör en fortsättning av den under föregående period vanliga kyrkotypen med västtorn, rektangulärt långhus – ungefär dubbelt så långt som brett och med ingång mitt på långsidan – samt östavslutning som antingen utgjordes av en rak östvägg och slutet vidbyggd stor sakristia, eller av en vid och rundad (alternativt polygonal) korabsid och sakristian placerad i nordost (fig. 99). Inte sällan ordnades en kompromiss mellan dessa typer genom att sakristian inrymdes innanför en skärmvägg bakom altaret. Vanligen gjordes korabsiden mindre i proportion till långhuset än under föregående period, och korbågen förtydligades och gjordes snävare än korets bredd. Asymmetriskt placerad sakristia blev mycket ovanligt i nya kyrkor efter 1860-talets utgång, då avskärmad sakristia bakom altaret blev det vanligaste. Flerskeppiga kyrkor, som hade återintroducerats i landskapet under 1850-talet med Gärdserums (fig. 87, 91), Göteryds och Traryds kyrkor, skulle få flera efterföljare under

Fig. 99. Ett urval kyrkor uppförda, planförändrade eller omgestaltade kyrkor under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

Vid ombyggnaden i Järnsås 1905–06 bibehölls den orientering av kyrkorummets med altaret i söder som kyrkan haft sedan 1766, då ett långhus i trä byggts i norr.

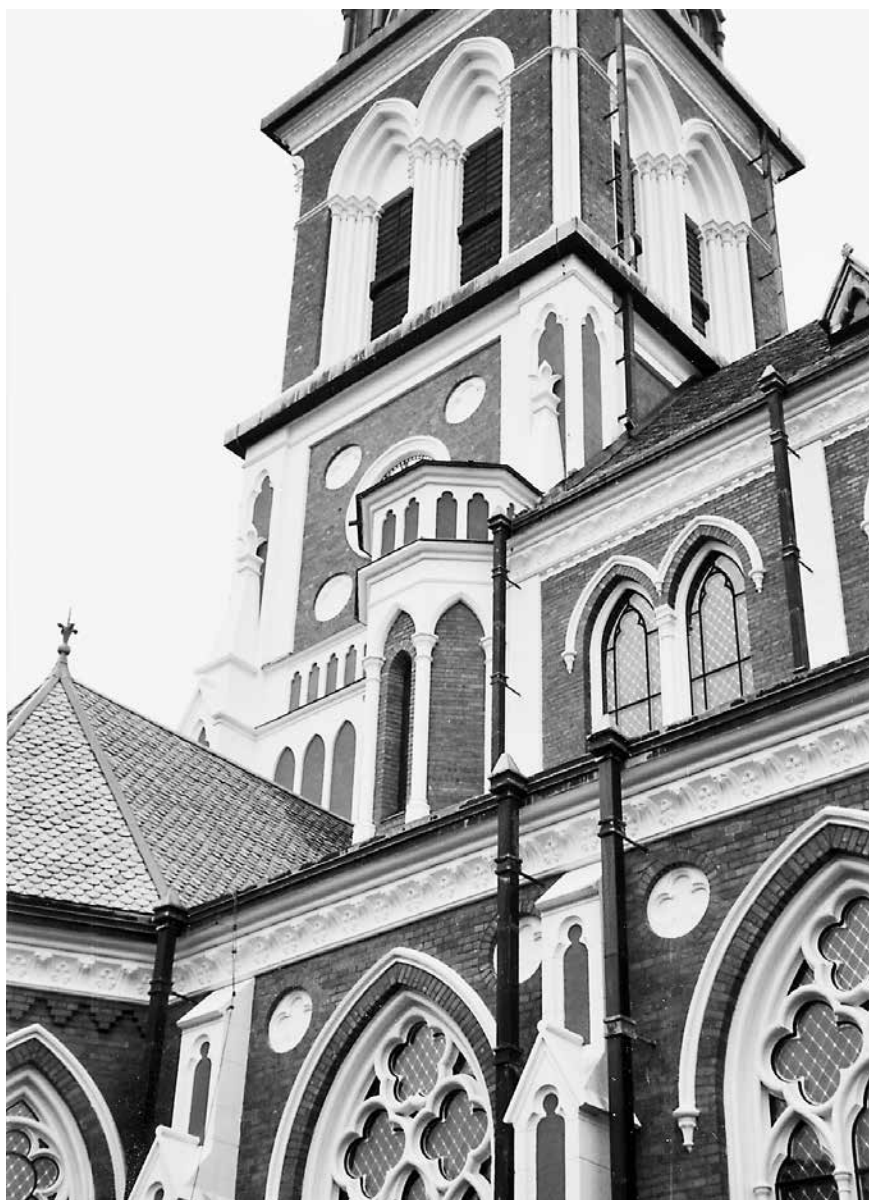
1860- och 1870-talet. Sidoskepp i två våningar med längsgående läktare av den typ som finns i Gärdserum utfördes i Överums brukskyrka och förbereddes som utvidgningsmöjlighet i Vrigstad och Vederslöv. Sidoskeppen åtskiljs av smäckra träpelare. Även om tre skepp användes som konstruktiv lösning i breda kyrkorum förekommer såväl breda enskeppiga som rätt smala treskeppiga kyrkorum. Ett par kyrkor försågs med korsarmar placerade långt österut i kyrkorummet (Västra Ed, fig. 101, Dalhem, S:t Sigfrid). Öggestorp och Gladhammar (fig. 98–99) fick oktogonal planform och Örsjö (fig. 96) sexkantig plan; alla tre försågs med läktare längs sidorna.

EXTERIÖRER

Fram till 1880-talets mitt dominerade helt proportioner och formspråk från den klassicistiska kyrkotyp som hade varit vanlig under seklets förra hälft. De viktigaste skillnaderna märks i de spetsigare och högre tornspirorna samt i fasaderna, som börjar dekoreras med bågfriser, pilastrar, fönsteromfattningar m.m. Lanterninhuvar förekom ofta med en spetsig krönande spira, men blev under 1870-talet utkonkurrerade av spetsiga tornhuvar utan lanterninvåning. Från 1860-talets mitt uppmuras ofta krönande trekantsgavlar på tornets sidor, som i Bankeryd, Ås och Öggestorps kyrkor. Ibland har tornets hörn fasats av, som i Tjureda och Vederslöv. Portalernas omfattningar försågs med vimpergliknande gavelkrön och blev allt bredare och högre. Sidportalernas krön höjer sig ofta över muren och bryter av taklisten mitt på långsidorna. På liknande sätt började gavlar och hörnlisener sträckas upp över takfallet för att bryta de stora takytornas monoton. Fönstren delades ofta av en mittpost och försågs med ett mycket enkelt masverk och dekorativt diagonalspröjsade rutor. En rundbågsstil, mittemellan klassicism och ”nyromanik”, ibland med inslag som kan karakteriseras som ”nyrenässans”, dominerar helt. Först i Överums kyrka från 1870-talets början används spetsbågar, men då bara som en ytmässig dekorstil. I Oskarshamns kyrka några år senare kan man tala om en mer medveten nygotik – i detta fall i Göteborgsarkitekten Adolf Wilhelm Edelsvärds tappning, eftersom kyrkan är uppförd efter dennes 15 år äldre ritningar till Trollhättans kyrka. Spetsbågestilar skulle bara användas några gånger till före 1890-talet, som i Överum, Sofiakyrkan i Jönköping och i Virserum, som är den enda ”vanliga” sockenkyrkan med nygotiskt spetsbågiga öppningar vid sidan av stads- och brukskyrkorna (detaljer röjer att Oskarshamn varit förebilden). Annars dominerade rundbågeformen i kyrkornas öppningar och bågfriser. Andra undantag utgör Oskars kyrka med sina för tidens träkyrkor karakteristiska triangelbågar och kyrkan i Örsjö med stickbågiga och rektangulära fönster.

Kyrkorna som uppförts efter 1880-talets mitt fick en något annorlunda framtoning än de tidigare. Den viktigaste skillnaden är att putsen, som tidigare dominerat som fasadmaterial, ersatts av fasadtegel, som i Gladhammar, Sofiakyrkan i Jönköping och Örsjö, eller av natursten, som i S:t Sigfrid och Hamneda. Den kvardröjande klassicistiska grundformen tonades ned till förmån för mer komplicerade grupperingar av byggnadsvolymer, och de medeltidsinspirerade dragen, som fialer och blindingar blev fler. Sofiakyrkan (fig. 100) anknyter tydligt till en kontinental katedralgotik medan Furuby och Ås (samt efter 1890 Lommaryd) snarare tar upp former från gotländska medeltidskyrkors tornarkitektur. Samtidigt byggdes ännu kyrkor med påfallande klassicistisk karaktär i Gnosjö och Eksjö, dock berikade med uppåtsträvande fialer och spetsiga spiror. För den förra återanvändes ritningar från den något äldre kyrkan i Båraryd. Eksjö uppfördes delvis efter äldre ritningar, sedan byggnadskommittén avstyrat idéer om en

Fig. 100. Sofiakyrkan i Jönköping, detalj av tornet och långhusets västra del. Kyrkan ritad av arkitekten Gustaf Dahl och byggd i nygotik 1885–88 med fasader i tegel och detaljer i cement och gjutjärn. Under 1800-talets slut och 1900-talet växte städernas folkmängd snabbt. Många städer ersatte sina äldre kyrkor med nya. Andra, som Jönköping, kompletterade i stället den gamla kyrkan med en ny. Sofiakyrkan blev minst lika stor som den äldre Kristine kyrka längre österut i staden, men blev betydligt högre, så att den framträdde bättre i stadsbilden och konkurrerade med industriernas skorstenar och andra nya höga byggnader. Detta gällde även den tio år äldre metodistkyrkans spetsiga torn, som bokstavligen hamnade i den nya kyrkans skugga. Foto Jakob Lindblad 2003, SvK:s arkiv, RAÄ.

nygotisk kyrka som man fann skulle bli något dyrare. (Det spetsiga tornet senare ändrat till nuvarande lanternin.)

INTERIÖRER

Alla kyrkorna har ljusa och överblickbara interiörer. Något mindre överblickbara, men desto mer stämningsbjudande blir de treskeppiga kyrkorna och korskyrkorna, särskilt Sofiakyrkan i Jönköping och några av de andra kyrkorna från 1880-talets andra hälft som försågs med diskreta dekormålningar. 1860- och 1870-talets kyrkorum var ursprungligen odecorerade, möjligen med några undantag som Almesåkra och Bankeryd. Dekorativa inslag utgjorde i stället altaranordningen och predikstolen. Altaranordningarna blev mest framträdande i de kyrkor som fick rakavslutad östvägg. En målad altartavla eller ett kors med svepeduk kunde inplaceras i ett ramverk med gotiska fialer som i Tjureda, klassicistisk tempelgavel som i Hallaryd, eller en rundbågig nisch som i Svarttorp och Lönneberga. I de kyrkor som försågs med rundad eller polygonal korabsid blev altaranordningen mindre dominerande i rummet, vilket kompletterades av det rikt belysta koret, vars valv kunde dekoreras med till exempel medeltidsinspirerade valvstrålar

Fig. 101. Västra Eds kyrka i Tjust, interiör. Kyrkan byggdes 1863 på bruksorten, där en otillräcklig medeltida stenkyrka togs ur bruk och omskapades till en romantisk ruin. För den nya rymliga kyrkan formade arkitekten Albert Törnqvist ett ståtligt treskeppigt kyrkorum och ett rikt upplyst kor. Tio år senare vidareutvecklade han principen när han ritade kyrkan i Värnamo, där treskeppigheten även löper ut i korsarmarna. Västra Eds kyrka har också korsformig plan, men det framträder tydligare i exteriören än i interiören. Äldre foto i ATA.

som i Drev och Virserum. När sakristian inreddes innanför ett skrank bakom altaret kunde altaranordningen bli ganska diskret och reduceras till att utgöra det dekorativa mittpartiet i sakristieskranket, som i Almesåkra. Under 1880-talet introducerades stora gipsskulpturer efter förlaga av Thorvaldsens Kristusskulptur i Köpenhamns domkyrka. Så skedde i Gladhammar (fig. 98) och även i Örsjö, där två tillbedjande änglar sattes upp som profilörer så att en ensemble bildades. I Värnamo och i Sofiakyrkan har korfönstren glasmålningar.

Korabsiden skiljs från långhuset av en båge med inramande listverk, vilket ofta ursprungligen rymde ett bibelspråk. I Almesåkra och Vederslöv står "ÄRA WARE GUD I HÖJDEN" (änglasången i Luk. 2:14 och prästens inledningsord till högmässans lovsångsmoment). I Vrigstad stod tidigare texten "HELIGHET, HERRE, ÄR DINS HUSES PRYDNING EVINNERLIGA" (Ps. 93:5). I Fågelfors står ännu "BEFALL HERRANOM DIN VÄG OCH HOPPAS UPPÅ HONOM" (Ps. 37:5) och i Hinneryd "HERRANS HÄRLIGHET GÅR UPP ÖFVER DIG" (Jes. 60:1). Över altartavlan i Gnosjö med Kristus som Tröstaren, målad av Ludvig Frid 1886 efter Carl Bloch, står "KOMMEN TILL MIG I ALLE, SOM ARBETEN OCH ÄREN BETUNGAD" (Matt. 11:28). Kyrkornas långhus täcks i samtliga kyrkor av innertak av trä, oavsett om kyrkorna är en- eller treskeppiga. Mellan 1860 och 1890 användes antingen flacka trätunnvalv eller tredingstak. De förra valde man oftast fram till 1870-talets mitt, därefter dominerade tredingstak. I de treskeppiga kyrkorna slogs tunnvalv eller tredingstak över mittskeppet medan sidoskeppen fick plant innertak. Tredingstaken lades ofta ovanpå takbjälkarna, som blev synliga nedifrån kyrkorummets. I Oskarshamn och i några av kyrkorna från 1880-talet som Sofiakyrkan i Jönköping, Furuby och Hamneda, lät man delar av takstolen vara helt synliga som en fribärande konstruktion under innertaket. De pelare som avdelar skeppen utgörs ofta av slanka trästolpar med enkla kapitäl. Ibland kan dessa dock vara rätt skulpturalt utformade som i Västra Ed (fig. 101) eller med lövsågade konsoler som i Vederslöv. Sofiakyrkans sidoskepp åtskiljs av kraftiga kolonner och knippepelare (fig. 99).

Läktare finns i samtliga kyrkors västparti. Några kyrkor har längsgående sidoläktare. I flera av kyrkorna med korsarmar rymmer dessa läktare, som

i Västra Ed, Värnamo och Eksjö. Sluten bänkinredning förekommer i de flesta av kyrkorna från 1860-talet. Vid 1860-talets mitt började nya kyrkor förses med öppna bänkar. Ännu omkring 1880 fick dock Tolgs, Vederslövs och Hångers kyrkor sluten bänkinredning.

ARKITEKTER OCH BYGGMÄSTARE

De allra flesta av kyrkorna från 1860 till 1890 uppfördes efter ritningar av arkitekter vid Överintendentsämbetet, även om den anlitade byggmästaren ibland gjorde avsteg från ritningarna. I vanlig ordning är det svårt att avgöra vilken ämbetsarkitekt en kyrka skall tillskrivas och i vilken utsträckning ritningarna bygger på lokala byggmästares förslag. Johan Fredrik Åbom, en av ämbetets mest anlitade arkitekter, har ritat flera kyrkor under 1860- och 1870-talen, men svarar även för två kyrkor under 1880-talet, nämligen Hånger, som utfördes efter hans ritningar till Kärda kyrka, och Eksjö, som uppfördes efter att han lämnat sin tjänst i ämbetet. Albert Törnqvist har ritat den storslagna kyrkan i Västra Ed och även den till planen snarlika kyrkan i Värnamo samt Hannäs kyrka (och därmed även Hinneryd, uppförd efter i princip samma ritning). Johan Adolf Hawerman har ritat flera kyrkor, som Almesåkra och S:t Sigfrid. Johan Erik Söderlund har ritat Ås och Oskar. Under 1880-talet började andra bland ämbetets arkitekter verka i Småland, som Ernst Jacobsson med Gladhammars kyrka och Gustaf Dahl med den storslagna Sofiakyrkan i Jönköping. Emil Langlet ritade centralkyrkan i Örsjö. Även arkitekter utanför Överintendentsämbetet har utfört ritningar. Göteborgsarkitekten Victor Adler har gjort ritningar till Tolgs kyrka, vilka dock omarbetades av Ludvig Hedin vid Överintendentsämbetet. Stadsbyggmästaren i Oskarshamn Carl G. Löfquist, har under inflytande av kyrkan i Oskarshamn, där han var kontrollant, ritat kyrkan i Virserum (ritningarna bearbetade av Ludvig Hedin). Arkitekten Lars Kellman i Skövde fick göra ritningarna till det nygotiska Ceciliakapellet som uppfördes 1880–81 vid vårdanstalten för epileptiker, Vilhelmsro i Jönköping, på initiativ av anstaltsgrundaren Ebba Ramsay, som också är begravd vid kapellet. Församlingen övertog kapellet 1903.

Kyrkornas byggmästare är sämre dokumenterade än arkitekterna. Bland de kända byggmästarna kommer flera från Småland, ett par från Västergötland samt någon från Skåne (Claes Håkansson i Glemminge byggde Hinneryds kyrka) och någon från Stockholm (Sven Malm, Oskarshamns kyrka). Några av byggmästarna har anlitats för flera kyrkor. Anders Larsson i Slättaryd, Sandhult har byggt de snarlika kyrkorna i Hånger (fig. 97) och Kärda, vidare Båraryds kyrka (troligen även den mycket lika kyrkan i Gnosjö) samt Furuby kyrka. Anders Johansson från Tvärred har byggt Bankeryd (med Anders Persson i Erikstorp) och Vrigstad. Johan Sundqwist i Svinhult/Eksjö har byggt Lönneberga och Dalhems kyrkor, Carl Petersson från Mönsterås kyrkorna i Fågelfors och Eksjö. Sannolikt går fler byggmästare att dokumentera genom arkivstudier.

Kyrkobyggandet 1890–1920

Under 1890-talet och årtiondet efter sekelskiftet 1900 fortsatte kyrkobyggandet med något mindre intensitet än tidigare. Nio nya kyrkor tillkom under vardera årtiondet, medan under 1910-talet endast två helt nya kyrkor uppfördes. De nya kyrkorna var nästan alla församlingskyrkor, tillkomna som ersättning för äldre kyrkor som togs ur bruk. De övriga var bland andra Gislaveds kyrka, uppförd som kapell 1904 i ett stationssamhälle, och Huskvarna kyrka, som 1907–08 ersatte ett tidigare brukskapell.

Fig. 102. S:t Petri kyrka i Västervik, interiör. Den stora treskeppiga och nygotiska kyrkan byggdes 1903–05 och är ritad av arkitekten Adolf Emil Melander. Liksom den några år yngre stadskyrkan i Nässjö är S:t Petri ett exempel på hur man i nygotiska kyrkor från sekelskiftet 1900 började frambäva murarnas volym och tyngd, hellre än att betona resningen och konstruktionens lätthet, som i exempelvis Sofiakyrkan i Jönköping. De valda materialen är av hög kvalitet: röd granit i pelarna, skulpterad gotländsk kalksten i kapitälerna, ek i altaranordning och predikstol. Kyrkan byggdes på en höjd mellan järnvägsstationen och lasarettet i stadsbebyggelsens utkant. När den gamla medeltida stadskyrkan, som togs ur bruk vid den nys invigning, åter började användas för gudstjänster fick kyrkorna sina nuvarande namn, S:t Petri respektive S:ta Gertrud. Foto Göran Lindahl, trol. 1960-talet, SvK:s arkiv, RAÄ.

De nya kyrkorna är inte lika jämnt spridda över landskapet som tidigare. Flertalet ligger i norra Småland. Endast någon enstaka ligger i t.ex. Västernorrland. Efter 1900 blev koncentrationen större i landskapets nordvästra del. De flesta nya kyrkorna uppfördes i sten, men några uppfördes i trä. Av de gamla församlingskyrkorna, som ersattes av nya, revs sju stycken. Fem av dem var träkyrkor, varav Valdshult revs 1903 och Stockaryd 1908. Kyrkorna i Sandvik och Stengårdshult hade brunnit. De nya träkyrkorna ligger främst i landskapets västra del, medan de murade förekommer i norr och nordost.

Av de övriga övergivna kyrkorna var det inte mindre än sju som bevarades. De fem murade kyrkorna – Jät, Norra Solberga, Nässjö, Vallsjö och Västervik – fick bli kvar på sina platser, medan de två träkyrkorna flyttades till friluftsmuseer: Bosebo till Kulturen i Lund 1894, Bäckaby till Stadsparken i Jönköping 1901. På samma sätt flyttade man klockstapeln i Norra Solberga till Jönköping 1903 och den i Stockaryd till Slottsskogen i Göteborg 1910. Norra Solberga gjordes om till gravkapell, medan kyrkorna i Västervik och Nässjö, som var stora kyrkobyggnader, snart åter började tas i bruk för gudstjänster.

I Västervik (fig. 102) hade nybygge förberetts sedan åtminstone 1860-talet. I Nässjö väcktes frågan på allvar 1903. Den på den medeltida kyrkplatsen belägna sockenkyrkan, som uppförts så sent som 1791, ansågs ligga på för långt avstånd från tätorten och den nya kyrkan byggdes 1908–09 i det nya stationssamhället. Det spetsiga kyrktorn som reser sig över bebyggelsen på äldre foton tillhörde metodistkyrkan från 1893, som i samtida recensioner gavs omdömen som ”En prydnad för samhället” och ”Metodisterna ha stil

på sina kyrkor" (Alm 1974). Några år senare bildades sällskapet "Lutherska kyrkobygget i Nässjö", vars arbete resulterade i den sedermera stadskyrkan, som kröntes med en tornspira väsentligt högre än metodisternas.

Några enstaka kyrkor genomgick ombyggnader, som Vetlanda kyrka från 1790-talet vars kyrkorum förändrades till en treskeppig basilika, och ett par kyrkor som försågs med västtorn, bl.a. Forserums kyrka (1902). Ingatorps och Bäckseda kyrkor genomgick på 1910-talet arkitektoniskt rätt intressanta ombyggnader i samband med återuppbyggnad efter brand (fig. 99, 105). Även Källeryd, Lemnhult, Öjaby och ytterligare ett par kyrkor fick återställas efter brand i början av 1900-talet. (Många kyrkor fick vedeldade kaminer under 1800-talet och gnistor från rökrören var en vanlig brandorsak.) De två träkyrkor som brann ersattes av helt nya kyrkor.

KYRKORNAS UTFORMNING

Flera av kyrkornas planformer skiljer sig inte mycket från dem från före 1890 (t.ex. Fagerhult, Tuna och Locknevi). Ett antal kyrkor avviker dock från de övriga med treskeppiga långhus. I några former pelarraderna grunda sidoskepp av närmast dekorativ art (Vallsjö och Aneboda, fig. 99), i någon gör de kyrkan till en basilika (Västervik, fig. 101). Korsarmar förekommer också (Vallsjö, Norra Solberga, Lommaryd).

Flera av kyrkorna präglas av nygotiska formspråk, även om rundbågsstilar också förekommer i t.ex. Tuna och Locknevi. Skillnaden är dock stor mellan den nygotik som företräds av Vallsjö, Bäckaby, Nässjö respektive Jät. Träarkitekturen visar också stor spännvidd mellan Stockaryd, Huskvarna och Stengårdshult. Huvudsakligen dominerar dock medeltidsinspirerade former.

Arkitekterna kom huvudsakligen från Stockholm, verksamma genom Överintendentsämbetet. Av dem ritade Fritz Eckert träkyrkorna i Valdshult och Stockaryd, Gustaf Petterson kyrkorna i Vallsjö och Norra Solberga, Ludvig Peterson Lommaryds kyrka och kapellet i Gislaved. Dessutom verkade här några Stockholmsarkitekter som annars inte ritat många kyrkor: Torben Grut, Erik Lallerstedt och kompanjonerna Georg Hagström och Frithiof Ekman. Torben Grut, vars mest kända verk torde vara den nationalromantiska Stockholms stadion (1910–12), stod för ritningarna till den originellt utförda träbasilikan i Stengårdshult (fig. 104) några mil sydväst om Jönköping, uppförd samma år som stadion. Erik Lallerstedt ritade den nya kyrkan i Jät, uppförd 1908–10. Under denna tid var Lallerstedt, professor i arkitektur vid Tekniska högskolan i Stockholm, för övrigt även verksam i det närbelägna Växjö som arkitekt till den 1909 uppförda Riksbanken.

En viktig arkitekt utanför Överintendentsämbetet var dock godsägaren m.m. Hugo Hammarskjöld, som bl.a. ritade den nya kyrkan i Tuna (byggd 1892–93 invid gamla kyrkans torn), där hans släktgrav var belägen. Han var verksam främst i nordöstra Småland och ritade även tornen vid Marbäcks och Frinnaryds kyrkor, tillfogade 1879 och 1889, samt kyrkan i Locknevi, uppförd 1900–03.

STENKYRKOR

Under 1890-talet byggdes i Vallsjö, Fagerhult och Sandvik tre nygotiska stenkyrkor, samtliga med västtorn och polygonal korabsid. Kyrkan i Vallsjö uppfördes som en stor treskeppig hallkyrka med tvärskepp strax väster om koret och fasader i granit. Arkitekt var Gustaf Petterson vid Överintendentsämbetet. Den betydligt mindre kyrkan i Sandvik (Sven Gratz) fick även den en fasad i natursten medan Fagerhults kyrka (C. G. Löfquist och Oscar Eriksson) putsades utvändigt.

Bäckaby kyrka uppfördes 1897–99 (fig. 99). Den ritades av Carl Möller, sedermera överintendent vid Överintendentsämbetet och generaldirektör vid Byggnadsstyrelsen och upphovsman till ett antal nygotiskt präglade kyrkor. Även denna stenkyrka är medeltidsinspirerad men skiljer sig från de samtida nygotiska stenkyrkorna genom sin rundbågsstil och kombinationen av natursten, puts och dekorativa tegelement i fasaden.

Under 1900-talets första årtionde byggdes de nämnda stora nygotiska tegelkyrkorna i de snabbt växande städerna Västervik och Nässjö. S:t Petri kyrka i Västervik ritades 1897 av Adolf Emil Melander, arkitekt till bl.a. Västerviks järnvägsstation 1876–77 och Luleå domkyrka 1888–93. S:t Petri kyrka uppfördes 1903–05 som en basilika med latinsk korsplan. Enligt Melanders ursprungliga planer skulle den ha ett torn över korsmitten med en mycket hög spira, fyra mindre trapptorn i varje hörn och fialer ovanpå korets strävbågar. Sannolikt av ekonomiska skäl fick dock centraltornet en betydligt lägre spira och flera av de övriga tornen ströks. Den förenklade exteriören medförde att kyrkans höggotiska karaktär blev mindre uttalad än avsett. Likaså förefaller kyrkorummets inredning inte ha utförts enligt Melanders intentioner. Altaret, predikstolen, orgelfasaden och bänkgavlarna ritades inte av Melander utan av arkitekten Ludvig Peterson 1904. Kyrkorummet är för övrigt välvt med kryssvalv och ribbor i stjärnform och har spetsbågiga arkader mot de lägre sidoskeppen (fig. 102).

Den något yngre stadskyrkan i järnvägsknuten Nässjö (1908–09), ritad av Hagström och Ekmans arkitektkontor i Stockholm, är en av de sista stora nygotiska stadskyrkorna (fig. 99). Den uppfördes som en salkyrka med sidoställt huvudtorn i sydväst och ett betydligt mindre trapptorn i nordväst. Med sina trappgavlar kan den stora tegelkyrkan karakteriseras som baltisk tegelgotik. Det förenklade formspråket med släta fasader och asymmetrisk form har också ett visst släktskap med nationalromantisk kyrkoarkitektur. Kyrkorummet har vinklat trätak som bärs upp av tegelbågar. Kyrkorummet förändrades något vid en restaurering under 1960-talet.

Den nya kyrkan i Jät uppfördes 1908–10 efter ritningar av Erik Lallerstedt. Såväl till exteriör som interiör har den drag av jugend. Kyrkan är byggd i tegel med spritputsade ytterväggar och sockel, dörr samt fönsteromfattningar i granit. Den har ett rektangulärt långhus, lägre och smälare kor samt torn med hög spira. Spirans nedre del är genom horisontella ljudöppningar indelad i avsatser. För att hålla nere kostnaderna minskades kyrkan något i storlek och de exteriöra materialen förenklades; de planerade beklädnaderna med natursten och skiffer byttes ut mot puts och takplåt. Kyrkorummet har karaktär både av jugend och nygotik. Långhuset har öppen takstol medan koret, som avskiljs mot långhuset av en spetsbågig fyrsprångig öppning, har putsat kryssvalv av tegel. Ett sådant sätt att betona altarrummet genom rikare dekor var vanligt vid sekelskiftet 1900, när man gärna ville betona nattvardsfirandet i gudstjänsten. Före 1964–65, då kyrkorummet delvis förändrades, pryddes korets väggar och valv av för jugendtiden karakteristiska målade palmettslingor.

TRÄKYRKOR

Under 1800-talet var det sällan man byggde nya kyrkor i trä. Så skedde några gånger i landskapets sydöstra del, främst omkring 1820. Vid seklets slut skedde en mindre renässans för träkyrkobyggandet, och mellan 1890 och 1920 utgjorde var tredje av de nya kyrkorna en träkyrka (fig. 121). Förutom att man lättade på de restriktioner som sedan 1776 gällt träkyrkor, så var träbyggnadsindustrins utveckling säkert en viktig orsak. Alla dessa fem församlingskyrkor hade också föregåtts av kyrkor i trä. Men i Fagerhult,

Fig. 103. Bosebo träkyrka, byggd 1894–95 men rivnen redan 1959. Kyrkan ritades av ingenjören Reinhold Hagstrand och var ett väl genomarbetat exempel på det sena 1800-talets snickeriarkitektur, där innerväggarna var klädda med laserad panel, mönsterlagd på olika ledder. Fasaderna var klädda med spån, mera troligen efter förebild från samtida amerikansk arkitektur än landskapets egna träkyrkor. Kyrkan hade tekniska brister. När församlingen inte kunde enas om att reparera kyrkan eller anta ett förslag om rivning och nybyggnad, förordade den visiterande biskopen det senare. Den nuvarande murade kyrkan, byggd på samma plats efter ritningar av arkitekt Rudolf Hall, invigdes 1962. Den träkyrka från 1600-talet som man övergav 1894 står nu på friluftsmuseet Kulturen i Lund. Foto från 1950-talets slut, ATA.

Bäckaby, Sandvik och Locknevi följde man ännu efter 1890 den tidigare vanliga principen att nya stenkyrkor ersätter äldre i trä.

Träkyrkorna i Bosebo (fig. 103) och Aneboda uppfördes 1895 respektive 1896–99. De var ursprungligen försedda med höga västtorn med pyramidformade spiror, panelbekladda väggar och plåtbelagda tak samt sidoingångar med höga och branta gavlar. Intrycken av dem var ändå ganska olika. Bosebos ritningar utfördes av ingenjören Reinhold Hagstrand. Den nya träbyggnaden uppfördes med högt västtorn och polygonalt korutsprång i en ”lindrigt gotisk stil”, med både in- och utvändiga gotiserande snickerier i form av listverk och andra dekorationer. Fönster och bågöppningar var spetsiga eller gotiskt spetsbågiga. Kyrkorummet hade öppna takstolar, öppna bänkar och en vid, flackt spetsig triumfbågsöppning som skärmades av med ett nygotiskt altarskrank. Hela kyrkan liksom alla inredningsdetaljer var utförda med denna mycket enhetliga och genomtänkta goticerande utformning. Tyvärr revs den 1959. Byggnaden ansågs vara för stor, den hade tekniska brister och var för dyr att reparera.

Aneboda kyrka (fig. 99), ritad av slottsarkitekt Fredrik Lilljekvist, byggdes med rektangulärt långhus, högt västtorn och panelbeslagna väggar med rektangulära fönster. Den saknar mer påtagliga gotiska drag och kan i högre grad än Bosebo kallas nationalromantisk, vilket förstärktes när den vid restaureringen 1951–53 försågs med spånbekladdnad.

Två några år yngre träkyrkor är de i Valdshult och Stockaryd. De byggdes 1905 respektive 1906–07 efter ritningar av Överintendentämbetets arkitekt Fritz Eckert. Kyrkorna hade likheter med Bosebo kyrka, även om panelarkitekturen och de invändiga snickerierna var enklare. Det tydligaste gemensamma draget var fönstren och ljudgluggarna av kopplade smala och spetsiga öppningar. Detta nygotiska drag ställdes i Valdshult mot tornspirans av senrenässanshuvar inspirerade form med lanternin och lätt svängda takfall. Därmed knyter kyrkan an till äldre kyrkor där olika tiders bidrag präglar arkitekturen. Detta sätt att bygga låg nära den begynnande nationalromantikens ideal, till skillnad från Stockaryds och Bosebo kyrkors gotiserande tornkrön med gavlar. Valdshults kyrka är mindre än de övriga. En tydlig skillnad mellan de tre är korets form, där koret i Bosebo (liksom ursprungligen i Aneboda) endast utgör en fond, synlig över sakristians skärmvägg bakom altaret, medan Stockaryd har ett stort och polygonalt kor och Valdshult ett mindre och firsidigt. Stockaryd ritade Eckert samma år som Valdshult (1902), men den ter sig ändå mera ålderdomlig till formen.

Huskvarna kyrka byggdes till stor del på bekostnad av disponenten vid Huskvarna Vapenfabrik AB, Wilhelm Tham, i samband med att Huskvarna samhälle anlades och att fabriken önskade bygga på gamla kapellets tomt. Efter delning av Hakarps församling 1919 blev den församlingskyrka. Ritningarna utfördes av byggnadsingenjören Birger Damstedt. Den år 1907–08 uppförda träkyrkan skiljer sig väsentligt från de kyrkor som beskrivits ovan. Den har ett rektangulärt långhus och sadeltak med takkupor som går längs med nästan hela taket, vilket ger den drag av basilika. Ovanpå taket finns en takryttare, eller snarare ett ridande mittorn, med sluten lanternin och spira. Kyrkorummet hade ursprungligen öppen takstol med bjälkändar i form av skulpterade drakhuvuden. Predikstolen var tidigare belägen ovanför altaret. Utformningen var inspirerad av norska stavkyrkor men för samtiden övervägde nog intrycket av profan samlingshall snarare än kyrka. Kyrkans karaktär var så kontroversiell att biskopen enligt en uppgift först vägrade inviga den. Vid en renovering på 1930-talet fick rummet en mer kyrklig stämning.

Likaså särskiljer sig den av Torben Grut ritade kyrkan i Stengårdshult

(fig. 104), byggd efter att en äldre kyrka brunnit 1907. Denna rätt märkvärdiga träkyrka från 1910–12 ingår i en grupp svenska kyrkor från 1900-talets första årtionden, där man sökte variera traditionella kyrkliga grundformer på okonventionella och nysökande sätt. Den tornlösa kyrkan är formad som en basilika, vilken i det inre saknar pelarrader. I stället fördelar sig överljuset med hjälp av bjälkar och ett kraftfullt panelat resligt innertak vars nedtill synliga takstolar når ned till golvet. På ett för tidens kyrkor karakteristiskt sätt utgör innertakets arkitektur ett uttrycksfullt inslag i rummet. Fondmotiv i den annars sparsamt dekorerade interiören utgör Gerda Höglunds stora altarmålning (från 1925) med scen ur Bergspredikan, när Jesus lär lärjungarna bedja, ovanför ett textband med ”FADER VÅR SOM ÄR I HIMMELEN” (Matt. 6:9). Kyrkans smäckra, fristående klockstapel är en stiliserad rekonstruktion av den stapel som rivits drygt 15 år tidigare.

Fig. 104. Stengårdshults kyrka, byggd 1910–12 efter ritningar av arkitekten Torben Grut. Kyrkan utgör ett ovanligt inslag i svensk kyrkoarkitektur. Den tornlösa kyrkan har en hög resning med valmat tak och fönsterband längs sidorna. Kyrkorummet saknar pelarstöd och överljuset silar ner mellan en rad takbjälkar. Den fristående klockstapeln följer fritt traditionella förebilder. Kyrkan byggdes sedan den äldre träkyrkan från 1700-talets slut brunnit. Foto A. Steijertz, ATA.

Kyrkobyggandet 1920–1950

För de kyrkor som uppfördes under 1920-, 1930- och 1940-talen var förutsättningarna helt andra än för de tidigare tillkomna kyrkorna. Ingen av de nu uppförda utgjorde församlingskyrka vid tillkomsten (Älmhult, Nybro och Emmaboda blev först senare egna församlingar). De nya kyrkorna kompletterade befintliga kyrkor ty ingen av dem ersatte en äldre och inte heller togs någon äldre kyrka ur bruk av andra skäl under perioden. Tvärtom började åter gudstjänster hållas i tidigare övergivna kyrkor, som Västerviks gamla (S:ta Gertrud), Drevs gamla m.fl. Och en kyrkoruin, Hjälmteryds gamla sockenkyrka, sattes under tak 1933–34 sedan man återställt murarnas nedfallna partier. De nya kyrkorna tillkom ofta i samhällen som vuxit upp i anslutning till järnvägen, långt från sockenkyrkan. Ursprungligen kallades de i regel ”kapell”, vilket angav att de inte var församlingskyrkor, men har senare börjat benämnas ”kyrka” (tab. 6, fig. 108). I Emmaboda, Jenny vid Västervik, Skillingaryd samt Sanna och Bymark i Jönköping var

det inte ens fråga om kapellbyggen utan byggnader som till en början gick under benämningen församlingshus och inrymde en större gudstjänstsal och sidorum. Två kyrkor, Ankarsrum och Figeholm, utgjordes av frikyrkor (metodist- respektive baptistkapell), som övertagits av Svenska kyrkan. Även om många av byggnaderna var enkla och i några fall av provisorisk karaktär, uppfördes också stora kyrkor, som Tranås, Älmhult (fig. 106) och Nybro. Även de två kyrkorna i Hyltebruk och Os bruk fick en utformning som tydligt associerar till en sockenkyrka med hävd på platsen snarare än till ett sentida kapell.

Av de 22 kyrkor och kapell som byggdes 1920–50 var 10 i sten, 12 i trä. Dominerande arkitekter under perioden var Paul Boberg och Göran Pauli, som ritade fyra kyrkor var och även utförde ett stort antal restaureringar. Återkommande arkitekter var också J. Fred. Olson och Johannes Dahl, med tre respektive två kyrkor.

De flesta nya kyrkorna är utförda i ett formspråk som associerar till äldre traditionell arkitektur. Genom nationalromantiken under 1900-talets början växte det fram en arkitektur som gärna tog upp motiv ur äldre regional byggnadskonst. Särskild betydelse fick detta inom Svenska kyrkan, där man av kyrkopolitiska skäl vid denna tid hellre ville markera kontinuiteten med traditionen än bryta med den. Allra viktigast blev detta möjligen i de nya samhällen vars historia inte gick längre tillbaka än till när järnvägsstationen anlades ett par årtionden tidigare. Stenkyrkorna är vanligen inspirerade av medeltida former. I några fall har 1920-talets

Fig. 105. Bäckseda kyrka. Arkitekt Otar Hökerberg har ritat kyrkan, som formades 1917–18 på den gamla kyrkans 1915 brunna murar. Samtidigt kompletterade man kyrkan med västtorn och markerade med en båge tydligare gränsen mellan kor och långhus. Inredningen och färgsättningen associerar till kyrkorum från 1600- och 1700-talen och söker återge den brunna kyrkans karaktär. Konstnären Yngve Lundström gjorde takmålningarna och skulptören Tore Strindberg altarväggens reliefer. Foto Jakob Lindblad 1999, SuK:s arkiv, RAÄ.

klassicism influerat exteriörerna, men kyrkorummen har fortfarande en medeltida prägel. Träkyrkorna har i allmänhet, såväl till exteriör som interiör, sina förebilder i landskapets många efterreformatoriska träkyrkor. I några av kyrkorna märks associationer till de för landskapet karakteristiska nyklassicistiska kyrkorna från 1800-talet.

Samtidens modernistiska arkitekturutveckling fick inte något större genomslag i kyrkoarkitekturens form. Inslag av modernism kan dock skönjas i sparsamheten med ornament i kyrkorummen och i byggnadernas allt slätare fasader.

ARKITEKTER

De arkitekter som anlätades flest gånger inför kyrkobyggen i Småland under tidsperioden var Göran Pauli, stadsarkitekt i Jönköping och Paul Boberg, arkitekt verksam i Växjö, J. Fred. Olson, stadsarkitekt i Kalmar, och Johannes Dahl, med arkitektkontor i Tranås. Samma arkitekter fick också många uppdrag vid kyrkorestaureringar i landskapet (se följande kapitel).

Pauli stod för ritningarna till tre helt nyuppförda kyrkor och kapell under 1930-talet: Bymarks församlingshus (nuvarande Bymarkskyrkan) i Jönköping, Norrahammars kyrka strax utanför samma stad och Emmaboda församlingshus (ombyggt till kyrka 1941) i Kronobergs län i sydvästra Småland. Han var dessutom arkitekt för Gyllenfors kapell i Gislaved och det som gravkapell uppförda Östra kapellet i Jönköping, som ersatte en brunnen liten korskyrka i trä från omkring 1700. Den kanske mest särpräglade byggnaden är Norrahammars kyrka från 1930, uppförd i trä som en barockkyrka med utdragen oktagon plan (fig. 99).

Paul Boberg var arkitekt till tre kyrkor uppförda mellan 1924 och 1941: Färgaryds kapell vid Hyltebruk vid Nissan i västra Småland, Fröseke kapell i glasbruksbygderna i östra Småland samt Skillingaryds kyrka mellan Jönköping och Värnamo. Enda träbyggnaden är Fröseke kapell, liksom ovan nämnda Norrahammars kyrka uppförd i en stil som närmast kan karakteriseras som sen nationalromantik (1939). J. Fred. Olson ritade den ståtliga kyrkan i Nybro och S:t Olofs kyrka i Trekanten samt Flemmingelands kapell, alla murade och tillkomna mellan 1925 och 1935. Johannes Dahl ritade kapellen i Örserum utanför Gränna (1937) och Bockara utanför Oskarshamn (1940). Utöver dessa regionalt verkamma arkitekter verkade ett antal Stockholmsarkitekter i landskapet, som Elis Kjellin (Hultsfred 1934), Birger Jonsson (Os 1931), Knut Nordenskjöld (Älmhult 1929–31) och Lars Israel Wahlman (Tranås 1930).

PLANFORMER

Kyrkorna består i de allra flesta fall av ett rektangulärt långhus och ett smälare kor. Koret har ofta rektangulär form, men rundad eller någon gång polygonal planform förekommer. Endast i några kyrkor saknas det smalare och tydligt markerade koret. I några – Tranås, Sanna, Nybro, Jenny och Skillingaryd – har en sal fogats till kyrkorummet för att efter behov kunna förenas med eller avskiljas från detta. Ungefär hälften av kyrkobyggnaderna har försetts med västtorn, vilket var vanligt under 1920-talet, medan flertalet av de senare kyrkorna och kapellen uppfördes utan torn. En tydlig skillnad finns här mellan de byggnader som från början kallades ”kyrkor”, som stadskyrkorna och brukskyrkorna, och de många kapellen och församlingshusen.

STENKYRKOR

Brukskyrkan i Hyltebruk (Paul Boberg 1924), S:t Olof i Trekanten och Nybro kyrka (J. Fred. Olson 1925 respektive 1932) samt Os brukskyrka

Fig. 106. Älmhults kyrka ritades av arkitekten Knut Nordenskjöld och byggdes 1929–31. Den såväl interiört som exteriört monumentala stora stenbyggnaden med hög spira antyder att den dåvarande köpingen hade ambitioner att bli ytterligare en av landskapets städer, något som inte blev fallet. Det industritäta samhället vid Södra stambanan växte snabbt efter att järnvägen anlades 1862 och är i dag centralort. Kyrkan uppvisar en för arkitekten karakteristisk komposition av detaljer som associerar till medeltida murade kyrkor och svensk kyrkoarkitektur från såväl 1600-talets barock som 1800-talets klassicism. De senare motiven är tydliga i kyrkans exteriör och knyter an till landskapets många nyklassicistiska kyrkor. Foto Ronald Andersson 1992, ATA.

Döderhult	<i>Påskallaviks kyrka</i>	1862
Tuna	<i>Fridbems kapell</i>	1868
Båraryd	<i>Gislaveds kyrka</i>	1904
Torsås	<i>Strömsbergs kapell</i>	1918
Hallingeberg	<i>Ankarsrums kyrka</i>	(1918)
Färgaryd	<i>Hyltebruks kyrka</i>	1924
Ljungby	<i>S:t Olofs kap., Trekanten</i>	1925
Långaryd	<i>Landeryds kyrka</i>	1926
Säby	<i>Tranås kyrka</i>	1928–30
Jönköpings Kristina	<i>Sanna kyrka</i>	1929
Västra Torsås	<i>Torsås kapell</i>	1929
Gällaryd	<i>Os kyrka</i>	1931
Ölmstad	<i>Bumns kapell</i>	1931
Madesjö	<i>Flemmingelands kapell</i>	1933
Västervik	<i>Jemy kapell</i>	1933
Vena	<i>Hultsfreds kyrka</i>	1934–36
Jönköpings Sofia	<i>Bymarks kyrkan</i>	1935
Gränna	<i>Örserums kyrka</i>	1937
Anderstorp	<i>Gyllenfors kapell</i>	1938
Älghult	<i>Fröseke kapell</i>	1938–39
Norra Sandsjö	<i>Bodafors kyrka</i>	1939–40
Döderhult	<i>Bockara kyrka</i>	1940
Tofteryd	<i>Skillingaryds kyrka</i>	1941
Misterhult	<i>Fieholms kyrka</i>	(1941)
Norra Solberga	<i>S:ta Valborgs kapell</i>	1948

Tab. 6. Bevarade kapell från perioden 1860–1950 med 1950 års församlingstillhörighet. Tillkomstår inom parentes anger att byggnaden har en annan förhistoria. Sålunda byggdes Ankarsrums kyrka 1890–1903 som metodistkyrka och godtemplarloge medan Fieholms kyrka är ett f.d. baptistkapell från 1919.

(Birger Jonsson 1931) är alla relativt traditionellt utformade stenkyrkor med utgångspunkt i medeltida kyrkoarkitektur. Båda kyrkorna vid bruken i Hylte och Os har rektangulär plan med västtorn och kor eller korabsid och är slammade utvändigt och putsade i kyrkorummet. I Hylte är rummet täckt av ett flackt tunnvalv, som ger rummet en sval, klassicistisk karaktär. Formen är något mer återhållen än i Os kyrka, där rika snickerier i den öppna takstolen präglar interiören.

S:t Olofs kyrka i Trekanten är en putsad salkyrka med rektangulärt långhus, lägre och smalare vapenhus och kor och en takryttare över sadeltaket. Kyrkans yttre är mycket neutralt hållet, men de rektangulära fönstren och takryttarens svängda form ger den tycke av 1600-tal. Kyrkorummet med sina dekorerade bindbjälkar i de öppna takstolarna och spetsbågiga öppning mot koret associerar mer till medeltid, om än genom en fri tolkning av den.

I Nybro ritade J. Fred. Olson en kyrka i större format och delvis med ett annat uttryck. Redan 1910 väcktes frågan om att den snabbt växande köpingen, då tillhörande Madesjö församling, skulle uppföra ett församlingshus, vilket några år senare ändrades till en kyrka. Olsons ritningar godkändes 1917. Av ekonomiska skäl ändrades planerna flera gånger och ett nytt församlingshus ritades av Olson 1923. Slutligen uppfördes kyrkan åren 1929–34. Resultatet blev en tegelkyrka med rektangulärt långhus under sadeltak, smalare kor i öster och församlingssal i vinkel i norr. I väster finns ett kraftigt torn med rikt utformad kopparklädd huv och spira. Förutom tornspiran ger kyrkan med sina släta tegelväggar, genombrutna av rundbågiga fönster, ett stramt intryck. Interiören är också sparsam med vitputsade väggar, synliga takbjälkar och rundbågiga öppningar mot kyrksal och kor.

Den stora stenkyrkan i Älmhult uppfördes 1929–30 (fig. 99, 106). Genom sin monumentalitet tecknar kyrkan bilden av ett snabbt växande samhälle på väg att bli centralort i sin bygd. Arkitekt var Knut Nordenskjöld, i Byggnadsstyrelsen från 1916 och upphovsman till bl.a. den klassicistiska Skellefteå stadskyrka från 1927. Exteriören i Älmhult kan kategoriseras som 1920-talsklassicism, kanske främst den mycket höga tornlanterninens form, men med sitt säteritak och kraftiga västtorn har kyrkan också nationalromantiska drag. Det treskeppiga kyrkorummets karaktär är dock främst medeltida med putsade kryssvalv och rundbågiga öppningar mot sidoskeppen.

För den nya, 1919 grundade staden Tranås ritade Lars Israel Wahlman den kyrka som uppfördes 1930. Liksom i Älmhult är det en basilika med vissa klassicistiska drag i exteriören. Genomförandet är dock här långt mera radikalt och med sina släta väggar och geometriska former utgör kyrkan en modernistisk tolkning av en fornkristen basilika. Okonventionellt och karakteristiskt är också det kraftiga östtornet, ett stående rätsidigt block krönt av en cylinder med mycket smäcker lanternin och liten spira. Den cylindriska formen återkommer i koret; ett cirkelformat rum infogat i tornets kvadratiske bottenvåning. Kyrkorummet har med sin utpräglade höjd och mycket höga öppning mot koret vissa likheter med samme arkitekts andra kyrkor.

Några av stenkyrkorna ansluter i formen till de många nyklassicistiska Smålandskyrkorna från 1800-talets förra hälft. Jämte Hyltebruks kyrka och Flemmingelands kapell är den av Elis Kjellin ritade kyrkan i Hultsfred från 1936 ett exempel, därtill ett elegant sådant. Gyllenfors kapell från 1938 och den av Paul Boberg ritade kyrkan i Skillingaryd från 1941 avspeglar hur modernismen försiktigt började göra sig gällande inom kyrkobygandet. Gyllenfors kapell, ritat av Göran Pauli, har en ovanlig form genom

att kyrkorummet bara upptar mittskeppet i den basilika som kyrkans exteriör gestaltar medan "sidoskeppen" utgörs av små kapell, ursprungligen bisättningsrum, som endast är tillgängliga utifrån. Förutom att fungera som begravningskapell på den några år äldre kyrkogården skulle byggnaden utgöra distriktskyrka för den del av Gislaveds samhälle som före 1951 hörde till Anderstorps församling.

TRÄKYRKOR

De tio träkyrkor som byggdes under perioden 1920–50 (tab. 5) var inte längre av nygotiskt slag. Snarare var det de äldre efterreformatoriska träkyrkorna i Småland och närliggande landskap som utgjorde förebilderna. I allmänhet var de av mindre format och den monumentalitet som utmärker flera av stenkyrkorna saknas. I ännu högre grad än stenkyrkorna utmärks träkyrkorna av en traditionell hållning som fortsätter långt fram i tiden, många år efter det modernistiska genombrottet inom den profana arkitekturen. Träkyrkorna är oftast panelade, men några gånger putsade (reveterade) som stenkyrkorna.

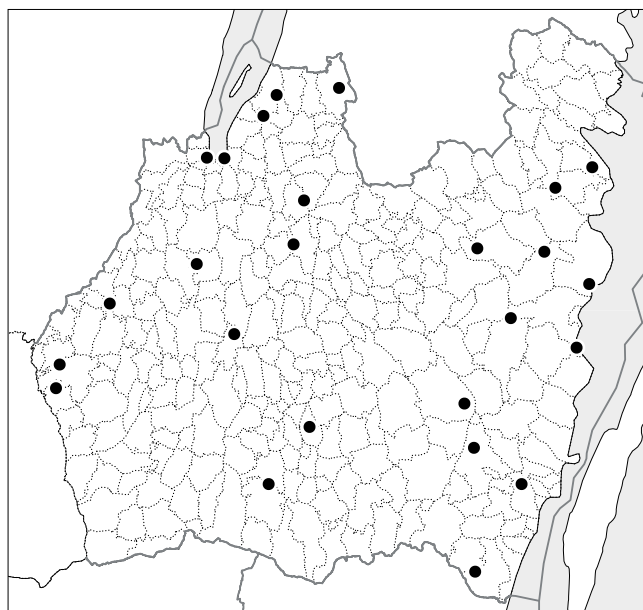
Landeryds kyrka, ritad av Walter Karlander och uppförd 1926, är en spånklädd träkyrka med västtorn, rektangulärt långhus och smalare kor med polygonal avslutning. Kyrkan har en nygotisk karaktär med gavelkrönt torn med spetsig spira, vilken ursprungligen var ännu tydligare innan fönstren ändrades från spetsbågiga till rektangulära. Likheter i deltaljer, som bl.a. det karakteristiskt formade koret, visar att den närbelägna trettio år äldre stenkyrkan i Sandvik från 1890-talet har utgjort förebild, vilket ger en förklaring till denna sent förekommande nygotik.

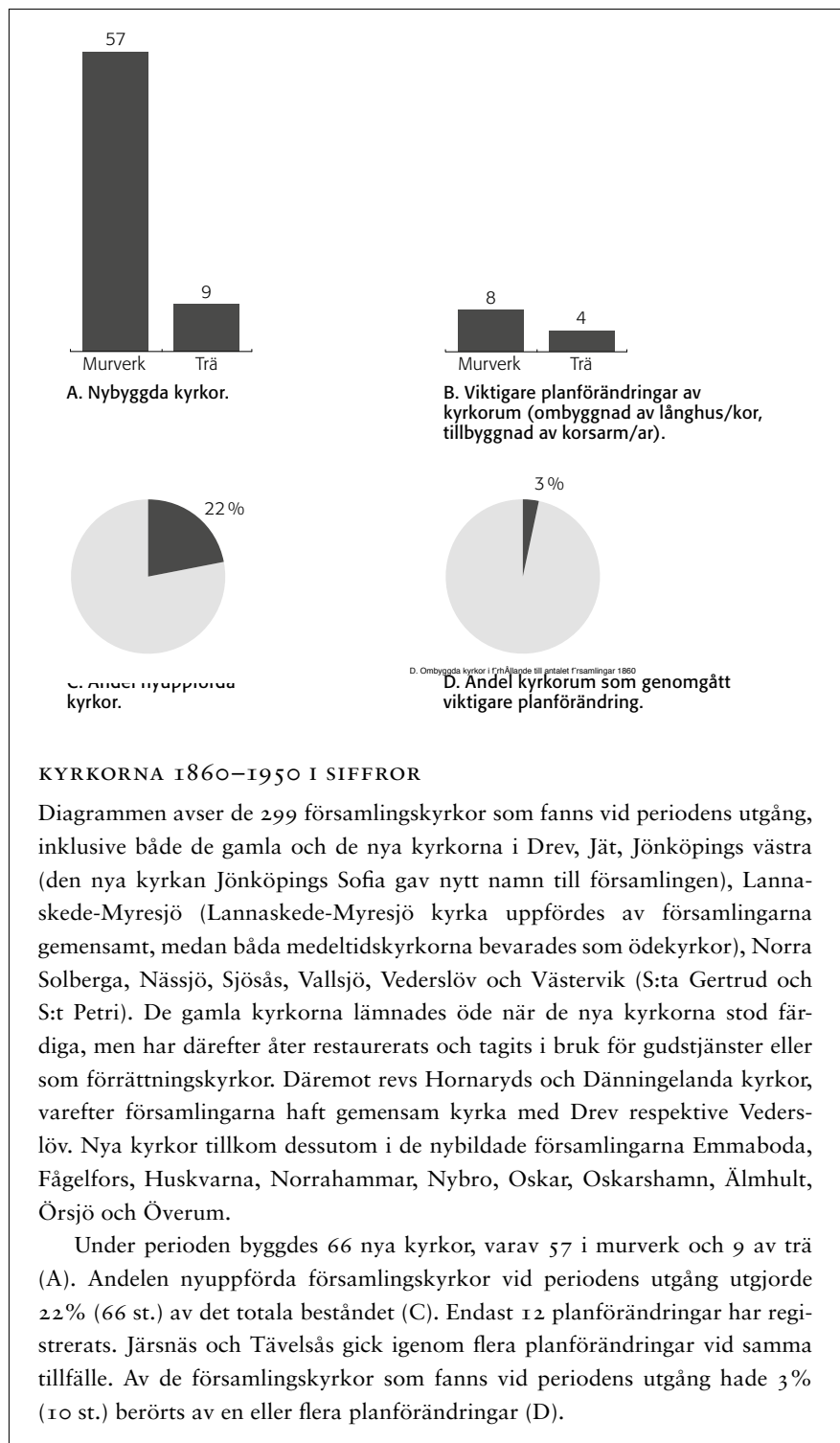
Norrahammars kyrka uppfördes 1930 efter ritningar av Göran Pauli. Som nämnts ovan är den åttkantig, en planform som slog igenom vid 1600-talets mitt. Med sin fristående klockstapel och sitt höga valmade tak påminner den starkt om t.ex. Kvistbro kyrka i Närke från 1650-talet. En väsentlig skillnad är dock att Norrahammars kyrka har gulmålad träpanel, i stället för barockkyrkornas typiska rödmålade spånklädsel.

År 1939 uppfördes Fröseke kapell i Älgshults församling. En träkyrka, ritad av Paul Boberg, som alltigenom är formad likt en traditionell långhuskyrka med rödmålade locklistpanel. Västtornets barockinspirerade huvkröns av en hög och smäcker spira med lökformad nederdel, en form ka-

Fig. 107. S:ta Valborgs kapell vid Lövhults friluftsgård utanför Näs-sjö, Norra Solberga socken. Kapellet byggdes 1948, men utökades 1952 med byggnadskroppen till vänster om tornet i bilden. Foto Jakob Lindblad 1999, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 108. Bevarade kapell uppförda under perioden 1860–1950.

KYRKORNA 1860–1950 I SIFFROR

Diagrammen avser de 299 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång, inklusive både de gamla och de nya kyrkorna i Drev, Jät, Jönköpings västra (den nya kyrkan Jönköpings Sofia gav nytt namn till församlingen), Lannaskede-Myresjö (Lannaskede-Myresjö kyrka uppfördes av församlingarna gemensamt, medan båda medeltidskyrkorna bevarades som ödekyrkor), Norra Solberga, Nässjö, Sjösås, Vallsjö, Vederslöv och Västervik (S:ta Gertrud och S:t Petri). De gamla kyrkorna lämnades öde när de nya kyrkorna stod färdiga, men har därefter åter restaurerats och tagits i bruk för gudstjänster eller som förrättningskyrkor. Däremot revs Hornaryds och Dänningelanda kyrkor, varefter församlingarna haft gemensam kyrka med Drev respektive Vederslöv. Nya kyrkor tillkom dessutom i de nybildade församlingarna Emmaboda, Fågelfors, Huskvarna, Norrahammar, Nybro, Oskar, Oskarshamn, Älmhult, Örsjö och Överum.

Under perioden byggdes 66 nya kyrkor, varav 57 i murverk och 9 av trä (A). Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 22% (66 st.) av det totala beståndet (C). Endast 12 planförändringar har registrerats. Järsnäs och Tävellsås gick igenom flera planförändringar vid samma tillfälle. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 3% (10 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

rakteristisk för många av 1700-talets tornspiror och erinrande om de tio år äldre tornkrönen på kyrkorna i Älmhult och Nybro.

Mer modernistisk till formen är kyrkan i Bodafors från 1940, ritad av Bertil Frihagen. Denna, senare helt omgestaltade och från början vitputsade exteriör, hade ursprungligen enkla drag med rektangulära fönster och ljudgluggar och en närmast horisontell avslutning av tornet. Kyrkorummet, med fanérklädda väggar och en dominerade altaväggsmålning av Olle Hjortzberg, har en inredning med mera modernistiska än klassicistiska former.

Vid Lövhults friluftsgård utanför Nässjö (Norra Solberga socken)

bekostade en enskild stiftelse ett litet kapell (fig. 107), omnämnt som "Sveriges första idrottskyrka" och kallat S:ta Valborgs kapell efter ett försvunnet medeltida kapell vid Hultarp i trakten. Olika lösningar prövades vid denna tid för att inte friluftsliv och gudstjänstliv skulle behöva konkurrera om veckans lediga dag. Den spånklädda rödmålade byggnaden var ursprungligen liten, men hade stora portar så att gudstjänstdeltagare vid större samlingar sommartid kunde sitta utomhus. Över byggnaden reser sig ett torn, vars stiliserade former efterliknar en klockstapel. Redan 1952 utökades byggnaden till mer än sin dubbla storlek.

Litteratur

- Alm, Göran: *Enkel men värdig. Metodistisk kyrkoarkitektur i Sverige 1869–1910*, 1975. Diss.
- Andersson, Carl Magnus: *Burseryds kyrka*, [1992].
- Asplund, Erik: "Hundra kyrkoår i Aneboda", i *En bokfilm från Lammbult, Aneboda, Asa, Bergs socknar under 100 år*, 1969.
- Awe (sign.): *Några uppgifter om Lövhults Friluftsgård* 1950, 1950.
- Bolmblad, Rune: *Kyrkor och kyrkoliv i Bosebo*, 1965.
- Bäckaby. *En smålandssockens historia*, 1975.
- Bäckseda. *En vandring från norr till söder*, Bäckseda sockens hembyggsförening, 1981.
- Huskvarna kyrka*, 1994.
- Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor, 2, Götaland*, Rapport RAÄ, 1993.
- Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Månadsblad*, 1880.
- Kyrkobyggnader i Kronobergs län*, red. Heidi Vassi, Länsstyrelsen i Kronobergs län, 1998.
- Larsson, Lars-Olof: *Historia om Småland*, 1974.
- Lemnhults hembygdsbok. Lemnhults hembyggsförenings skrifter, 2*, 1981.
- Linköpings stift i ord och bild*, 1949.
- Lundin, Stefan: 'Ett vidunder av fulhet...'. Eksjö 1880-tals kyrkas öde, C-uppsats i konstvetenskap, Stockholms universitet, 1992, samt nedkortad artikel med samma titel i *Konsthistorisk tidskrift*, 1994.
- Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920*, 1990. Diss.
- Malmström, Krister: *Kyrkornas arkitekter. Förteckning över kyrkoarkitekter verksamma inom Svenska kyrkan 1860–1930*, RAÄ, 1991.
- Petersson, Folke: "Frågan om församlingsdelning och kyrkobygge", i *Madesjö sockens historia*, 1961.
- Rudmark, Ivar: *S:t Petri kyrka i Västervik*, 1971.
- Sveriges Kyrkor. Se Litteratur om Smålands kyrkor*, nedan s. 199.
- Växjö stift i ord och bild*, 1950.

Restaureringar från 1800-talets slut till i dag

av Henrik Lindblad

I det kyrkrika Småland finner man naturligt nog en rik flora av restaureringar av varierande slag. Över 450 restaureringar där årtal är säkert kända utfördes åren 1880–2000, de flesta efter 1920. På 1920-talet var antalet restaureringar 54, på 30-talet 66. Under krigsåren uppskötts många arbeten i brist på medel. De uppdämda behoven ledde till att insatserna kulminerade på 50-talet, då hela 80 restaureringar utfördes. Därefter sjönk antalet. På 1960-talet restaurerades 49 kyrkor, och de följande årtiondena mellan tio och tjugo.

Restaureringsarkitektens namn är känt i 327 fall. Det namn som förekommer oftast är Paul Boberg, med hela 57 restaureringar mellan 1927 och 1954. Efter Bobergs död 1947 utfördes förmodligen ytterligare restaureringar efter hans efterlämnade förslag. Efter Boberg var de mest anlidade arkitekterna Johannes Dahl (19 restaureringar 1931–53) och Hans Lindén (29 restaureringar 1950–81). Dahl var läns- och stadsarkitekt i Tranås. Efter hans död 1953 övertogs firman av byggnadsingenjörerna Erik Persson och Elis Andersson som i Dahls namn har utfört åtminstone 25 restaureringar mellan 1953 och 1969. Lindén var biträdande länsarkitekt i Kronobergs län.

Andra arkitekter med många restaureringsuppdrag var Agi Lindegren (sju restaureringar 1905–20), Göran Pauli (sex 1927–35), Bent Jörgen Jørgensen (fjorton 1949–67), Ture Jangvik (sju 1967–82) och Per Rudenstam (elva 1968–95). Några namnkunniga restaureringsarkitekter i Stockholm hade enstaka uppdrag i Småland, bl.a. Helgo Zettervall (Kalmar domkyrka 1882–83), Ragnar Östberg (Herråkra och Långemåla kyrkor 1902–08) och Erik Lundberg (Flisby, Lommaryd och Marbäcks kyrkor, 1926–56). Fler nämns i det följande.

Sent 1800-tal och tidigt 1900-tal

Som belysts i tidigare kapitel fördubblades befolkningen mellan 1750 och 1850 i många Smålandssocknar, vilket ledde till många rivningar och ombyggnader av äldre kyrkor. Framför allt drabbade detta träkyrkorna, både de medeltida och de efterreformatoriska, som ansågs vara alltför små och otidsenliga. Även många medeltida stenkyrkor revs och ersattes av de stora och ljusa nyklassicistiska templen. Efter århundradets mitt var drygt hälften av det småländska kyrkoberstandet förnyat med nybyggda eller kraftigt ombyggda kyrkor (fig. 81–82, tab. 4).

Ur teknisk synpunkt torde restaureringsbehovet därför inte ha varit så stort för många av kyrkorna under 1800-talets andra hälft. Däremot

Fig. 109. Algutsboda kyrka efter Fredrik Lilljekvists genomgripande restaurering 1892–94. 1760-talets kyrka hade en ålderdomlig prägel med högre takresning och lägre ytttermurar med små, stickbågiga fönster. Tornet kröntes av en liten lanternin. Lilljekvist justerade proportionerna genom att sänka taket och ge tornet en reslig nygotisk spira. Fönstren förstorades och fick nygotisk spröjsning. Foto Albin Dahlström 1991, SuK:s arkiv, RAÄ.

försköts de estetiska idealen kraftigt under tidsperiodens senare del. De stora nyklassicistiska kyrkorna uppfattades som kala och ödsliga. Redan under 1880-talet utfördes en del renoveringar med syftet att göra kyrkorummen mer ombonade till sin karaktär. Ett exempel är Gamleby kyrka från 1832, som under ledning av Hugo Hammarskjöld 1885 försågs med ny ekmalad öppen bänkinredning med nygotiska gavlar, en marmorerad bröstpanel och däröver ommålade väggar med ljusbruna fält omgivna av ramar. Liknande omdaningar av kyrkorummen gjordes under 1890-talet av Hammarskjöld i bl.a. Lofta och Vimmerby kyrkor. De kyrkor som renoverades under dessa två decennier försågs i allmänhet också med kaminer för uppvärmning av kyrkorummet.

En träkyrka som bevarades under den nyklassicistiska epoken, förmodligen för att den inte var tillräckligt gammal eller sliten, var Burseryds kyrka, uppförd 1752. På 1830-talet försågs den med nya större fönster med ofärgat glas och en ny altarprydnad bestående av kors med svepning och törnekrans. Hela interiören vitmålades. När kyrkan renoverades 1892–93 var det dags att bokstavligen kasta ut både nyklassicismen och en del inslag från föregående period. Ansvarig för restaureringen var Fredrik Lilljekvist, slottsarkitekt vid Gripsholms slott. Utvändigt byttes de rödfärgade träspånen mot vitmålad brädpanel. Kyrkorummet försågs bl.a. med öppna ekådrade bänkar, ny altartavla, färgat glas i korfönstren, pärlspåntpanel och kaminer. Kyrkan blev alltså påtagligt moderniserad med en ny inredning utan hänsyn till äldre stilelement. Ut- och invändig panel bör främst ha tillkommit i isolerande syfte.

På liknande sätt gick Lilljekvist tillväga med Algutsboda kyrka, byggd 1766–77. Kyrkan fick 1892–94 en helt ny exteriör med lägre takfall, högre tornspira och större fönster (fig. 109). Interiören fick fältindelade och schablonmålade väggar och valv, koret nyordnades med en stor altarpuppställning i nybarock (fig. 110).

Under decennierna kring sekelskiftet 1900 fortsatte församlingarna att med arkitekternas hjälp omdana de i samtidens ögon alltför kyliga och kala nyklassicistiska kyrkorummen. Den som förändrades mest av alla var kyrkan i Vetlanda, uppförd efter ritningar av Per Wilhelm Palmroth vid Överintendentsämbetet 1796–98. Vid en större ombyggnad 1903–04 gjordes den tidstypiska nyklassicistiska kyrkan om till en medeltidsinspirerad tre-

Fig. 110. Algutsboda kyrka, interiör mot koret 1934. Kyrkan som byggdes 1766–67 fick sin stora altartavla 1814, målad av Pehr Hörberg. Här syns kyrkorummet i Fredrik Lilljekvists gestaltning från 1892–94, med en ny ram kring altartavlan i nybarock, rik dekormålning på väggarna och täta rader av bänkar även i koret. Foto Paul Boberg 1934, ATA.

Fig. 111. Algutsboda kyrka, interiör mot koret 1937. Vid Paul Bobergs restaurering 1933–35 sattes korfönstren igen för att undvika motljus, bänkarna glesades ut och all dekormålning målades över i ny färgställning: tak i grågrönt, väggar i ockra, bänkarna i mörkgrönt och brunt. Taklist och bänkdörrar marmorades.

Vid den därpå följande renoveringen 1966–67 av Ingeborg Waern Bugge skedde återigen nya förändringar. Foto Paul Boberg 1937, ATA.

skeppig basilika med klerestorium och öppen takkonstruktion. Väggarna försågs med en omfattande svit av frescomålningar av Ludvig Frid och all inredning ersattes av ny. Arkitekt var Ludvig Peterson, som i Småland bl.a. ritat den nya kyrkan i Lommaryd (1889–93) och Gislaveds kapell i Båraryd (1904), båda nyromanska i utformningen.

Stockholmsarkitekten Agi Lindegren utförde under 1900-talets början flera restaureringar i Småland. Den första var Gårdsby kyrka som invigdes 1837 av biskop Esaias Tegnér. Gårdsby var Tegnér's egen prebendekyrka. Trots denna historiska dignitet förändrades interiören kraftigt i flera omgångar. Under 1880-talet ersattes altarpredikstolen av en altartavla av Bengt Nordenberg och predikstolen fick en traditionell fristående placering. Nordenberg utförde också långhusväggarnas åtta stora oljemålningar. Lindegren försåg kyrkorummet med en rik stuckdekor i nyrenässans; taket indelades i kassetter, väggarna omgestaltades och nya målningar kom till i kortaket. Bänkinredningen bibehölls men målades om.

Under Lindegrens ledning förändrades ytterligare nyklassicistiska kyrkorum, i Väckelsång, Rydaholm, Gällaryd och Almundsryd, varav flera restaureringar är relativt välbevarade. Även kyrkorummet i den till stora del medeltida träkyrkan i Vireda genomgick en genomgripande förändring efter Lindegrens förslag. När kyrkan restaurerades 1906–07 rappades timmerväggarna invändigt och försågs med dekorativa jugendmålningar. Bänkinredningen liksom altarring och dörrar byttes ut. Redan 1938

Fig. 112. Hagby rundkyrka, interiör mot koret efter Martin Olssons restaurering 1922–23. I koret skymtar altarpupsatsen från 1760-talet med altartavla av Nils Asplund, utförd vid restaureringen. Predikstolen tillkom på 1760-talet. Den slutna bänkinredningen är anpassad till det cirkelrunda kyrkorummet. Foto Skotte 1965, ATA.

utfördes dock en ny restaurering av Johannes Dahl, som sökte återställa kyrkorummets 1700-talsutseende.

Ett av jugendtidens främsta verk i Småland är Ingatorps kyrka i det skick den fick 1914 efter Fredrik Falkenbergs omfattande restaurering efter en brand 1911 (fig. 99). Med återanvändande av de gamla murarna från 1834 byggdes en i stort sett ny kyrka upp. Det dekorativa tornet från 1755 rekonstruerades, medan inredningen nyskapades. Resultatet blev ett kyrkorum med femklövervalv i trä, dekorativa tidstypiska målningar, snickerier och övrig inredning av hög klass, som än i dag är mycket välbevarad. Falkenberg har även restaurerat kyrkorna i Tofteryd, Femsjö och Markaryd.

Från 1920-tal till 50-tal

Efter sekelskiftets omdaningar i syfte att skapa mer dekorativa, färgrika och omväxlande kyrkorum följde 20-talsklassicismen, med stramhet i formspråk och färgsättning och större förståelse och känsla för de äldre klassicistiska kyrkorummen. Det var i stället sekelskiftets interiörer som inte stämde med tidens smakuppfattning. Verksamma arkitekter var bl.a. Otar Hökerberg (Skede, Bäckseda, Alseda och Misterhult), Ove Leijonhuvud (Bredestad och Eksjö kyrkor), Sven Brandel (Asa och Gryteryd) och den produktive Paul Boberg i Växjö.

Kyrkan i Bäckseda var en av de medeltida stenkyrkor som överlevt 1800-talets rivningsvåg. År 1915 drabbades dock både kyrka och klockstapel av en förödande brand. Med Otar Hökerberg som arkitekt återuppgjordes kyrkan på de kvarstående murarna. I stället för den nedbrunna klockstapeln nybyggdes ett torn i väster. Kyrkorummet blev till karaktären närmast romanskt, med platt trätak och rundbågig öppning mot det rakt avslutade koret. Inredningen med predikstolen, de slutna bänkkvarteren och de ornamentala målningarna i taket ger dock intrycket av stramt 1600-tal.

Många av de restaureringar som utfördes under 1920-, 30- och 40-talen med Paul Boberg som arkitekt var av funktionellt slag: kaminer byttes ut mot luft- eller vattenburna värmeanläggningar, bänkinredningen gjordes bekvämare och omdisponerades för att ge mer plats i koret etc. Ofta återställdes också exteriörer och interiörer i möjligaste mån från de förändringar som

Fig. 113. Hagby rundkyrka efter Rolf Berghs restaurering 1964–68. Korets inredning är reducerad till ett minimum. Det lilla korfönstret med glas-målning bildar altarprydnad bakom det framflyttade altarbordet. Bänkarna har decimerats och i cirkelns mitt har dopfunten fått sin plats. Foto Rolf Dahlström, Sigtuna, 1971. ATA.

kyrkorna genomgått under decennierna kring sekelskiftet. I Algutsboda avlägsnade t.ex. Boberg 1933–35 praktiskt taget allt som tillförts av Agi Lindegren (fig. 111). Färgsättningen blev nu svalare och ljusare, med flitigt användande av marmoreringar. I Bobergs första restaureringar var färgskalan något mörkare (Pjätteryd och Öja 1925), för att sedan återkommande ha ljusare grönt och grågrönt som grundtoner. I flera fall återställdes originalfärgsättningar i pärlgrått och guld. Detta gäller t.ex. Voxtorps kyrka i Finnveden från 1841–43, restaurerad 1930 av Boberg och Fryele kyrka från 1788–90, restaurerad 1931 av Pauli och Boberg. Vid en av Bobergs senare restaureringar, i Gällaryd 1944, var färgsättningen betydligt djävare med kontrasterande färger i blått, brunt, gult och rostrött.

Åtterestaureringarna och moderniseringarna fortsatte under det restaureringsintensiva 1950-talet. Efter Paul Boberg hade Johannes Dahl och hans arkitektfirma, där Erik Persson tog över under 1950-talet, de flesta uppdragen. Dahl och hans samtida var i allmänhet mycket restriktiva med förändringar i planlösning och stomme. Ett undantag är Lemnhults enskeppiga kyrka från 1870, som Erik Persson på 1950-talet förändrade till en treskeppig basilika. Ett exempel på en relativt omfattande restaurering finns i Bankeryds kyrka 1953–54, uppförd 1865 med både nyklassicistiska och medeltidsinspirerade drag. Kyrkorummets färgsättning ändrades från vitt och guld med marmoreringar till grått, grönt, gult, rött och rödbrunt. Valvet dekorerades av konstnären Torsten Nordberg med motiv ur Bergspredikan. Vidare byggdes utrymmet under läktaren in och försågs med gladsade väggar. Läktarunderbyggnader för samlingsrum, toalett, förråd m.m. blev framöver ett återkommande inslag i restaureringsprogrammen.

Den mest omtalade och omvälvande restaureringen i Småland på 1950-talet var Kurt von Schmalensees radikala förändring av Växjö domkyrka 1957–60. Carl Georg Brunius trappgavelförsedda exteriör från 1850-talet hade stora tekniska brister och Schmalensee anknöt med sin nya takresning och smäckra torn med dubbelspiror fritt till den medeltida katedralen. All inredning och dekor från Brunius tid och från sekelskiftet 1900 togs bort. Restaureringen medförde en total konstnärlig förnyelse av kyrkorummets, där konstnären Jan Brazda och arkitekten gemensamt utformade korpartiet samt predikstol och dopfunten. Den östra korväggens framträdande fönsterkomposition med glasmålningar utformades helt av Brazda.

Från 1960-tal till nutid

Kurt von Schmalensees domkyrkorestaurering kan ses som en inledning till 60-talet och ett nytt förhållningssätt. Det gällde att manifesteras samtidigt, tillgodose både praktiska och estetiska behov utan att låta sig hämmas av alltför stor hänsyn till det äldre. Nytt och gammalt skulle samspråka i fruktbar kontrast. Representativ för tiden är Hans Lindén, som framför allt under 1960-talet var den dominerande restaureringsarkitekten i Småland. Ett exempel är restaureringen i Berga kyrka, uppförd 1819–21 och förändrad åtskilliga gånger under 1800- och 1900-talen. Lindéns åtgärder 1972 var omfattande: läktarna försågs med underbyggnader, ett nytt fristående altarbord tillkom, bänkinredningen byggdes om och målades i vinrött, blått och guld. Starka färger utmärker de flesta av Lindéns kyrkointeriörer, t.ex. Dädesjö och Väckelsång.

De antikvariska myndigheterna har ofta uttryckt tvekan inför de långtgående förändringar som församlingarna och arkitekterna önskat, och många exempel finns på utdragna förhandlingar, som oftast slutat i kompromiss. Ett exempel är Kulltorps lilla kyrka, huvudsakligen från 1640-talet och förlängd mot öster 1803, med ett trätak målat 1769 av Sven Niclas Berg. Under hela 1960-talet pågick diskussioner om arkitekten Lars Stalins förslag till omgestaltning. Till slut fick församlingen genomföra bl.a. nya furubänkar i kyrkans bakre del, lösa stolar i den främre, en dopplats framför en uppglasad sydportal, glasmålningar i korfönstren och en lillkyrka under läktaren. Alla spår av Agi Lindegrens restaurering 1911 avlägsnades.

En annan tidstypisk restaurering genomfördes i Hagby välkända medeltida rundkyrka, senast renoverad av Martin Olsson på 1920-talet (fig. 112). Arkitekten Rolf Bergh har i sin restaurering 1964–68 sökt framhäva kyrkorummets cylindriska, symbolladdade form och de åldriga murarnas tunga struktur genom att förenkla och renodla. Det mesta av den äldre inredningen togs bort, altaruppsats och altarring i barockstil ersattes av ett enkelt stenbord och altarskrank i järnsmide. Bänkkvarteren glesades ut (fig. 113). Det nya altaret placerades fristående för att möjliggöra altartjänst med prästen vänd mot församlingen, ett önskemål som blev allt vanligare i tidens restaureringar. De antikvariska myndigheterna ville i det längsta behålla altarpuppställningen i den traditionella positionen mot östväggen.

Under de senaste decennierna har man fortsatt att söka anpassa kyrkorummen till de förändringar som skett i församlingsliv och liturgi. Bänkar har tagits bort för att ge plats till kören i koret och till ”kyrktorg” närmast ingången, utrymmena under läktarna har byggts in och kapell och dopplatser har anordnats.

I stiftets huvudkyrka, domkyrkan i Växjö, har på 1990-talet genomförts nya förändringar med Mats Edström och Kerstin Barup som arkitekter. Kyrkorummet har möblerats med lösa stolar i sidoskeppen, medan mittskeppet återfått de bänkkvarter som tidigare avlägsnats. Ett nytt kapell och en dopplats har tillkommit, liksom konstnärligt gestaltade nya inventarier, främst ett altarskåp i glas av Bertil Vallien från 2002 med gjutna glasreliefer. Altarskåpet ersatte Jan Brazdas bronskors.

Källor och litteratur

Kyrkobyggnader 1760–1860, 2, *Småland och Öland*, SvK vol. 216, 1993.

Kyrkobyggnader i Kronobergs län, red. Heidi Vassi, Länsstyrelsen i Kronobergs län, 1998.

Smålands kyrkor

– kulturarv och bebyggelsehistoria

av Marian Ullén

Natur- och kulturgeografiska förutsättningar

Småland är det till ytan största landskapet inom Götaland och utgör med sina 299 församlingskyrkor, uppförda före 1950, landets kyrkrikaste vid sidan av Västergötland och Skåne. Det naturgeografiskt heterogena området, som först under slutet av medeltiden betecknades som landskapet Småland, bestod då av ett flertal små land, vilka långt tidigare utbildats kring olika centralbygder med omgivande skogsbygder. Gränserna för dessa land sammanfaller till stor del med en naturgeografisk indelning inom landskapet i sju regioner (fig. 2, 4).

Småland domineras till största delen av det skogrika Sydsvenska höglandet och hela landskapet utom kustområdet i öster ligger över högsta kustlinjen. Berggrunden består i den västra delen av gnejser, i övrigt främst av granit, medan brytbar sandsten huvudsakligen förekommer på Visingsö och fläckvis vid Vätterns sydspets och östra strand samt kring Nässjö i den s.k. Almesåkraformationen. Tillgången på skog, sjöar och vattendrag utgör fortsatt viktiga naturresurser. Fram till 1800-talet var även rikedomerna på myrmalm och järnförekomsten i Tabergsregionen en väsentlig ekonomisk tillgång. Stora och sammanhängande odlingsmarker saknas däremot. En stor del av åkerjorden består av mer eller mindre blockrik moränmark, och höglandet har därigenom utvecklats till ett utpräglat småbrukarområde med viss boskapsskötsel och under senare delen av 1900-talet alltmer inriktat på skogsbruk. Boskapsskötseln och handel med dess produkter var däremot under tidigare århundraden ett betydelsefullt inslag i områdets ekonomi. För kustområdet i öster tillkom fiske och sjöfart. Den östligaste delen av landskapet har även delvis bättre förutsättningar för jordbruk. I söder utbreder sig här Kalmarslätten som tillsammans med lövskogarna bildar en tydlig gräns mot det barrskogsdominerade inlandet. Även klimatet har olika karaktär i inlandet och i den östra delen, både ifråga om temperatur och nederbörd.

De olikartade förutsättningarna i regionerna har under århundradenas lopp präglat såväl det gamla bondesamhällets byggnadstraditioner och kultur som kyrkolandskapets framväxt och utveckling. När det gäller byggnadsmaterial förutsatte dock de skogrika moränmarkerna byggnader av trä eller marksten. Gråstenskyrkan med endast i undantagsfall murverk eller detaljer av huggsten blev därför tillsammans med träkyrkan signifikativt för det småländska kyrkolandskapet. Många av dessa vanligen anspråkslösa och små kyrkobyggnader från medeltiden och den efterreformatoriska tidens första århundraden utdömdes senare i samband med förnyelsevågen

under 1700- och 1800-talen. Närmare två tredjedelar av kyrkbeståndet ersattes då av nya och tidstypiska kyrkobyggnader (fig. 114, 128).

Indelningen i olika små land medförde redan under medeltiden en framväxt av ett flertal olika centralorter och städer, som utvecklades till viktiga knutpunkter inom vägnätet och med stor betydelse för handel och hantverk. Trots att Småland fram till 1658 var det svenska rikets utpost mot Danmark, något som i orostider medförde upprepade härjningar från grannlandet, var handelsförbindelserna med de danska områdena omfattande i de södra och västra Smålandsbygderna. Inte minst var det angeläget för inlandet att få tillgång till de danska kustområdenas in- och utskeppningsplatser. Den småländska östkusten avskildes från den övriga delen av landskapet genom svårforcerade skogsområden och inriktade därför via Kalmar främst sin handel och sjöfart österut och norrut, något som bidrog till att förstärka den kulturgräns som länge rådde mellan inlandet och kustregionen.

Till Smålands heterogena framtoning har också den kyrkliga och administrativa uppdelningen bidragit. Uppdelningen på flera stift men med något varierande gränser under århundradenas lopp har bestått. Genom den länsindelning som genomfördes vid 1600-talets mitt skedde en ny regionalisering med Jönköping, Växjö och Kalmar som huvudorter i var sitt län. Växjös funktion som säte för biskopen i Växjö stift hade då dessutom fått ökad betydelse genom stiftets utvidgning efter reformationen. De olika smålanden behöll emellertid även efter länsindelningen delvis sin särskiljande funktion. Framför allt har de stora landen Varend, Finnveden, Njudung, Tjust och Möre förblivit inte bara historiska begrepp utan har ännu i dag en identitetsskapande funktion för såväl invånare som näringsliv. Detta gäller även i viss utsträckning de gamla häradsnamnen som Sunnerbo och Uppvidinge.

Med 1600-talet inleddes den bruksindustri med järnbruk, glasbruk och pappersbruk, som kom att prägla framför allt den södra delen av landskapet och området runt Taberg. Denna bruksindustri blev också grunden till den småindustri som numera är karakteristisk inte bara i de gamla bruksbygderna utan i landskapet i dess helhet.

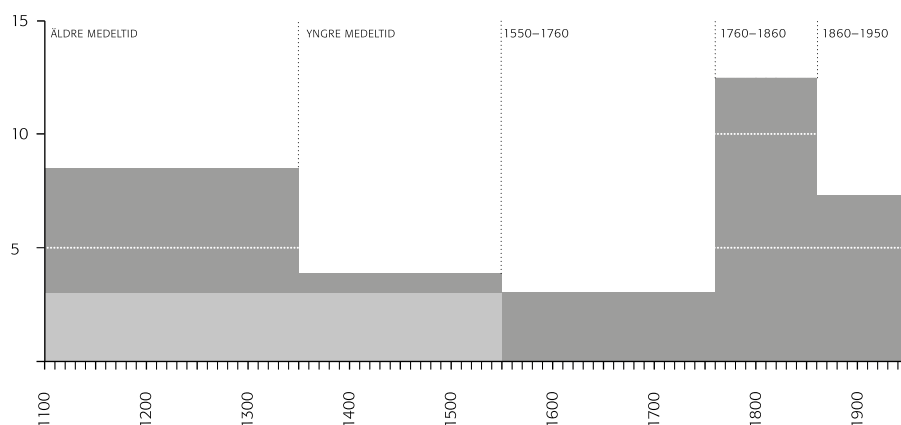
Den kraftigt ökande folkmängden under 1700-talets slut och under 1800-talet medförde före industrialismens genombrott och städernas tillväxt liksom i bl.a. Blekinge och på Öland tidvis ökande s.k. arbetsvandringar till Danmark och Tyskland och från 1800-talets mitt och ännu i början av 1900-talet även en omfattande emigration till USA. Jordbrukets betydelse har under 1900-talet alltmer minskat i betydelse och de flesta boende i småbrukarbygderna har i dag jordbruk och skogsbruk som deltidssysselsättning. Landsbygden är därför liksom i många andra områden av landet numera glesbefolkad (fig. 12–13), och användningen och underhållet av de många stora sockenkyrkorna från 1700- och 1800-talens nybyggnadsperiod följaktligen ifrågasatt. Samtidigt har ett stort antal kyrkor tillkommit i expanderande tätorter och i städernas nya stadsdelar.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

TIDIG MEDELTID

Smålands uppdelning i bygderegioner med fasta gränser påverkade i hög grad det framväxande kyrkolandskapet under äldre medeltid. Det geografiskt vidsträckt område nåddes under denna kulturellt omvälvande tid av influenser från flera olika håll, något som dessutom gav upphov till olika lokala traditioner i de enskilda smålanden och som kan avläsas inte bara i valet mellan sten och trä som byggnadsmaterial utan också i valet av bygg-

Fig. 114. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid.

nadsteknik, planformer och arkitektonisk utformning av kyrkorna. Ett intressant och belysande exempel på denna regionalisering inom landskapet är de påfallande olikheterna mellan de tre stora landen Finnveden, Njudung och Varend, trots att de tidigt under medeltiden förenades genom Tiohärads lagsaga. Olikheterna befästes sannolikt genom att det i slutet av 1160-talet grundade Växjöstiftet begränsades till att enbart omfatta Varend. I övrigt behöll Linköpings stift sin maktposition i landskapet. En redan under 1000-talet urskiljbar kulturgräns mellan den sydvästra och centrala delen av Småland och landskapets östra del med dess kustområden förstärktes likaså under äldre medeltid. Inte heller denna östra del av Småland bildade emellertid något enhetligt område när det gällde kyrkolandskapets framväxt och karaktär, vilket tydligt illustreras av de extrema olikheterna mellan de medeltida kyrkorna i Tjust och i Möre.

Både i fråga om byggnadsintensitet och regionala särdrag uppvisar Småland en betydligt mera splittrad bild än exempelvis de angränsande landskapen Västergötland och Östergötland, där utvecklingen i stort sett präglades av förhållandet mellan centrum och periferi inom landskapen. I Småland finns en motsvarande utveckling från centrum till periferi i stället inom de olika landen, där de gamla centralområdena med ursprung i yngre järnålder tidigast infogades i den nya kyrkliga organisationen. I mönstret av sockengränser kan fortfarande dessa centralområden urskiljas genom sina vanligen små socknar (fig. 16). Det är också i dessa områden som såväl de första träkyrkorna som de äldsta romanska stenkyrkorna uppfördes långt innan sockenbildningen avslutats omkring sekelskiftet 1300. De talrika kristna runstenar som finns framför allt inom Tiohärads område visar att kristna begravningsplatser bör ha funnits här på 1000-talet. Den tidiga typ av gravmonument i form av s.k. eskilstunakistor, som utmärker Västergötland och Östergötland, saknas däremot nästan helt i Småland. Endast på Visingsö samt i Njudung och i Möre har fragment av dessa till aristokratin knutna gravminnen påträffats. I både Västergötland och Östergötland är det tidiga kristnandet och kyrkobyggandet dessutom nära förbundet med kungamakten, något som inte har samma relevans för Småland, där beläggen för kungligt godsinnahav är fåtaliga och främst knutna till samma områden som de tidiga gravmonumenten. Här var inte minst Visingsö med sitt strategiska läge i skärningspunkten mellan de tre Götalandskapen av central betydelse för kungamakten under äldre medeltid.

MEDELTIDENS TRÄKYRKOBYGGANDE

De medeltida träkyrkorna framstår i exempelvis Västergötland och Östergötland främst som ett randfenomen och ersattes här i centralbygderna tidigt av stenkyrkor. I Småland förblev de däremot ett framträdande inslag

i kyrkolandskapet och vid medeltidens slut utgjordes fortfarande något mer än en tredjedel av kyrkbeståndet av träkyrkor. Huvudsakligen tycks dessa ha varit knuttimrade byggnader. Enstaka stavkyrkor, som bör ha uppförts under 1100-talet och tidigt 1200-tal, d.v.s. innan knuttimringen blivit aktuell, stod dock fortfarande kvar ännu vid 1700- och 1800-talens omfattande förnyelse av kyrkorna. Ett tiotal konkreta belägg för tidiga kyrkor i resvirke har dessutom påträffats i samband med restaureringar och byggnadshistoriska undersökningar i senare medeltida kyrkobyggnader. Främst gäller detta de västra delarna av Småland utefter Lagastigen genom Finnveden samt i centrala Varend. Motsvarande belägg saknas däremot hittills helt i Njudung, där kyrkobygge i sten i stället blev allmänt redan vid 1100-talets mitt.

De dendrokronologiska analyser, som under senare decennier utförts av påträffade återanvända trädetaljer, visar en tidsmässig fixering av resvirkeskyrkorna till 1100-talet. Detta gäller bl.a. det material som togs tillvara i golvläggningen i Nöttja kyrka i Finnveden i samband med en restaurering på 1950-talet, och som utgör ett av de mest omfattande fynden i landet (se ovan). Den nuvarande stenkyrkan kan bl.a. genom myntfynd dateras till omkring 1300, medan stavkyrkan genom den dendrokronologiska analysen har daterats till ca 1146. Inga spår efter syllstenar eller nedgrävningar påträffades under golvet vid den arkeologiska undersökningen, vilket tyder på att denna träkyrka från 1100-talets mitt ursprungligen varit uppförd på en annan plats. Detsamma antyds också av att spår efter bosättningar och gravar från vikingatid saknas i kyrkans närhet.

Ett annat intressant exempel på en motsvarande brist på platskontinuitet mellan det äldsta skedets stavkyrka och i detta fall två efterföljande medeltida byggnader framkom vid en motsvarande undersökning av den senmedeltida stenkyrkan i Sjösås i Varend. Inom kyrkans murar påträffades här grundstenar och kvarliggande syllar från en timmerkyrka och i dennas delvis bevarade äldsta golvläggning i sin tur väggplankor från en resvirkeskyrka i ek. Kända järnåldersbosättningar i kyrkans närhet saknas också här och bygdens centrum tycks alltså liksom i Nöttja ha flyttats, sannolikt i samband med sockenbildningen.

Ytterligare ett motsvarande exempel på tre generationer medeltida kyrkor har belagts i Aringsås (Alvesta) likaså senmedeltida stenkyrka i centrala Varend inte långt från Växjö. Kyrkan ligger i anslutning till ett gravfält från 1000-talet, och båda generationerna träkyrkor, av vilka stavkyrkan har kunnat dateras till så tidigt som 1116, kan därför förmodas ha varit uppförda på den nuvarande kyrkplatsen.

I det arkivaliska materialet finns endast en stavkyrka dokumenterad genom avbildningar, nämligen kyrkan i Gärdserum i norra Tjust. Kyrkan, som revs så sent som 1854, bestod av ett treskeppigt basilikalt långhus i resvirke med sekundärt kor och sakristia av sten. Långhusets resvirkeskonstruktion är det enda belagda exemplet på att en avancerad arkitektonisk utformning av detta slag förekommit i Sverige. Byggnaden illustrerar också den kombination av trä och sten som ofta tillämpades i Småland såväl under medeltiden som senare. Vanligen var detta avsett som en temporär lösning men blev i många fall av ekonomiska skäl permanent. Från södra delen av Tjust finns uppgifter om ytterligare en långlivad stavkyrka, Hjorteds kyrka, som revs 1778. Enligt en enkel avbildning var denna däremot en ordinär koryrka men försedd med ett senare tillbyggt torn.

De i Småland återstående sex, tidigare sju, av landets nu endast 11 träkyrkor av medeltida ursprung, är alla knuttimrade kyrkor från 1200- och 1300-talen. Dessa i vissa fall endast delvis bevarade träkyrkor är alltså en

mycket liten rest av de träkyrkor som en gång funnits. Kombinerat med arkivaliska uppgifter om de rivna kyrkorna framträder dock en så pass tydlig bild att en översiktlig sammanställning av förhållandet mellan träkyrkor och stenkyrkor vid medeltidens slut är möjlig (fig. 41). Sammanställningen visar också tydligt olikheterna mellan de enskilda smålandena. I några av dem hade träkyrkorna en helt dominerande ställning medeltiden igenom, i andra återfanns de endast i randområdena, medan de i andra i enstaka fall behölls även i centralbygden.

Till de områden där träkyrkorna helt dominerade hörde Mo i nordvästra Smålands skogsbygd. Samtliga av de under medeltiden 12 kyrkorna var här uppförda av trä. Området räknades emellertid inte under medeltiden till de små landens område utan bildade tillsammans med Kinds härad den träkyrkorika sydöstra delen av Västergötland. En motsvarande koncentration av träkyrkor fanns även i östra Smålands inland, där bl. a. samtliga sju kyrkor i Sevede och fem av de likaså sju kyrkorna i Aspeland var uppförda av trä. Påtagliga skillnader fanns dessutom mellan de tre stora landen i Tiohärad. I Varend var närmare hälften av kyrkorna, 28 stycken, vid medeltidens slut uppförda av trä. Flertalet av dem återfanns i de fem häradernas randområden, men förvånande många stod kvar i centralbygden runt Växjö. Här hade dessutom ett flertal träkyrkor då nyligen ersatts av stenkyrkor, däribland de nämnda kyrkorna i Aringsås och Sjösås. I Finnveden var träkyrkornas antal vid samma tid 19 stycken, d. v. s. något mindre än en tredjedel, och samtliga belägna i de tre häradernas randområden. I Njudung, där stenkyrkobyggandet som nämnts var allmänt redan på 1100-talet, var endast sju av de 38 kyrkorna i de båda häraderna av trä och koncentrerade till de södra och östra skogsområdena i gränsbygden mot Varend och Aspeland.

I den ofta citerade Smålandslagens kyrkobalk, som nedtecknats omkring 1300 och gällde inom Tiohärad, förutsattes bönderna att uppföra den gemensamma sockenkyrkan av trä. Redan i denna tidiga lag reglerades också jordägarnas skyldighet att svara för sammanskott av byggnadsmaterial, körslor och dagsverken, något som präglade bondesamhällets kyrkobyggen också under följande århundraden. Valet av byggnadsmaterial återspeglar vanligen en bygds eller en byggherres ekonomiska och sociala förutsättningar, något som inte minst är tydligt när det gäller kyrkobyggandet före sockenbildningens genomförande, men påverkades också av traditionen. När bondekollektivet blev ansvarigt ändrades de ekonomiska villkoren. Samtidigt blev sannolikt konservatismen större genom att kollektivet inte hade aristokratis behov av social självhävdelse. Så tycks t. ex. i Njudung redan på 1100-talet ha funnits en ekonomiskt stabil aristokrati med sociala prentioner och möjlighet att satsa på exklusiva stenbyggnader. Träkyrkorna blev här följaktligen få och perifera. En aristokratisk struktur av motsvarande omfattning tycks däremot inte ha funnits under tidig medeltid i de båda andra landen inom Tiohärad. I Varend uppstod, trots självständighetssträvanden genom Växjöstiftets maktanspråk, endast en liten krets av tidiga stenkyrkor i centralbygden, medan de följande sockenkyrkorna i stor utsträckning uppfördes av trä även i stiftstadens direkta närhet. Ett motsvarande fenomen är den koncentration av träkyrkor som präglade Skara-Varaslätten i Västergötland, där skattebönder dominerade, vilket också var fallet i de flesta Varendsocknar. Bilden är något annorlunda i Finnveden, där såväl den världsliga som den kyrkliga centralmakten av strategiska skäl etablerade sig tidigt i de olika centralbygderna. Sannolikt spelade i detta fall såväl gränsläget som Växjöstiftets maktanspråk i området en viktig roll för de andra aktörernas intresse. I Finnveden tillkom dessutom stenkyrkor i

betydligt större omfattning under hög- och senmedeltiden än i Varend, vilket tyder på olika ekonomiska förutsättningar under denna period i de båda områdena. En bidragande orsak till att träbyggnadstraditionen minskade i Finnveden var sannolikt också säkerhetsskäl. I detta utsatta gränsområde fanns risk för danska anfall från både söder och väster och stenkyrkan innebar en större trygghet mot såväl brand som plundring.

Den enda återstående representanten för den första generationen av småländska timmerkyrkor är kyrkan i Granhult i Uppvidinges skogsbygd i nordöstra Varend, som övergavs som församlingskyrka 1837. Kyrkan är dendrodaterad till 1220-talet och är därmed också den äldsta helt bevarade träkyrkan i landet. I såväl planform med motstående långhusportaler och separat korportal som proportioner och de rundbågiga fönstergluggarnas höga placering efterbildas traktens enstaka romanska stenkyrkor. Till samma period hörde flera av de kända träkyrkorna i centrala Varend. Timmerkyrkan i det närbelägna Sjösås, som ersattes redan under senmedeltiden, var som nämnts enligt dendrodateringen uppförd omkring 1230, och kyrkan i Furuby, av vilken endast återstår ett utsågat fönsterparti med samma utformning som i Granhult, har en motsvarande datering till efter 1232. Av beskrivningar och avbildningar att döma tillhörde också kyrkorna i Tegnaby och Kalvsvik samma tradition. Liksom under senare perioder var sannolikt den anlitate byggmästaren och hans närmaste medhjälpare verkamma inom ett mycket begränsat geografiskt område, något som gynnade utvecklingen av lokala kännetecken och traditioner. Furuby kyrka revs 1891, de båda andra 1854.

En utpräglat lokal företeelse var förmodligen också den lilla grupp om fyra sannolikt romanska träkyrkor med utvändig omgång, som är känd från Finnveden. För Pjätteryds kyrka, som revs 1836, finns uppgifter om utseende och konstruktion tack vare Nils Månsson Mandelgrens efterforskningar. Själva kyrkobyggnaden var i detta fall uppförd av liggande timmer medan den lägre omgången, som löpt runt hela byggnaden, var uppförd av stående plankor av ek. Bakgrunden till denna egenartade konstruktion, som närmast för tankarna till norska stavkyrkor, är liksom omgångens ursprungliga funktion okänd.

En följande generation småländska timmerkyrkor har kunnat tidfästas till omkring 1300 och 1300-talets första hälft och uppfördes då troligen som ersättare för äldre resvirkeskyrkor. Till dessa hör Stenberga och Bäckaby kyrkor i Njudung. Den för några år sedan nedbrända kyrkan från Bäckaby var dendrodaterad till 1326. För Stenberga kyrka är motsvarande datering ca 1332. Båda är traditionella korkyrkor, men proportionerna liksom ingångarnas och fönsteröppningarnas placering och utformning skiljer sig tydligt från den äldre tradition som Granhults kyrka representerar. Både Stenberga och Bäckaby socknar är belägna i de södra skogstrakterna mot Varend, där nya träkyrkor tycks ha varit aktuella vid samma tid. Till dessa hörde Aneboda kyrka i nordvästra gränsbygden mot Njudung. Kyrkan, som revs så sent som år 1900, omtalas som nyuppförd 1346. Av fotografier att döma tycks den ha varit av samma typ som de båda Njudungskyrkorna (fig. 115).

Helt andra och mycket olika traditioner representeras däremot av Pelarne kyrka i Sevede i östra Smålands skogsbygd och Vireda i Vedbo öster om Vättern, där också Haurida kyrka har bevarats i delvis medeltida skick. Pelarne kyrka är intressant inte minst genom korets eleganta trefönstergrupp, som tydligt efterbildar tidens stenarkitektur, samt det sekundära men av allt att döma medeltida västtornet. I samma område är dessutom

Fig. 115. Aneboda medeltida träkyrka, omtalad som nyuppförd 1346. Fotot är taget 1899 strax före rivningen. I bakgrunden syns den nya kyrkans torn under uppförande. Foto i Mandelgrenska samlingen, Folkliksarkivet, Lund.

ytterligare några träkyrkor med torn kända genom arkivaliska uppgifter. Även Vireda kyrka ingår i gruppen av tornkyrkor. Kyrkan, som är dendrodaterad till ca 1344, representerar emellertid en helt annan tradition än de östsmåländska träkyrkorna genom sin utvändigt rektangulära salkyrkoform med invändigt avskilt kor genom en stabiliserande triumfbågsvägg och västtorn av samma bredd. Samma långsmala form karakteriserade även grannkyrkan i Adelöv. Förebilden var sannolikt omgivande salkyrkor av sten som efter östgötskt mönster tillkommit genom ombyggnad av de romanska kyrkornas korparti. Ett exempel på influenser från stenarkitekturens stilideal är likaså den 1847 rivna kyrkan i Edshult i södra Vedbo, som är känd tack vare Mandelgrens dokumentation. Den av liggande timmer uppförda byggnadens kor var här försett med en femsidigt bruten absid med fyrpassformade fönster. Kyrkan hade anknytning till stormanagården Edshult, och byggnadens exklusivitet förstärktes under 1300-talets första hälft genom en utpräglad gotisering av interiören med valv, invändig väggpanel och målad utsmyckning.

Av de senmedeltida träkyrkorna har ingen bevarats. Arkivaliska uppgifter tyder emellertid på att den traditionella korkyrkan förblev dominerande i förhållande till den i övrigt aktuella salkyrkan, och planformen levde kvar också under senare århundraden. Inte minst var sannolikt praktiska skäl avgörande för de mindre församlingarna när det gällde valet mellan en välkänd byggnadstyp och den rymligare salkyrkan, vilken krävde såväl mer timmer som komplicerade skarvningar.

DE TIDIGA STENKYRKORNA

De småländska kyrkorna tycks omkring sekelskiftet 1300 till övervägande del ha varit uppförda av sten även om träkyrkorna då fortfarande var talrika i flera av smålandens och i vissa även dominerande. Det tidiga stenkyrkobyggandets utbredning och struktur uppvisar liksom träkyrko-

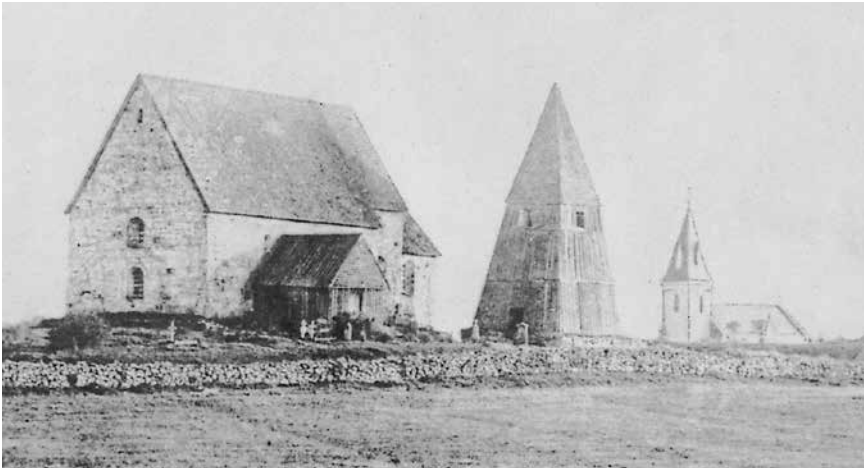

Fig. 116. Hamneda medeltida kyrka strax före rivningen 1894. I bakgrunden skymtar den nya kyrkan. Den gamla kyrkan var försedd med ett östtorn, placerat mellan långhuset och koret. Tornets övre del var dock vid denna tid rivet. Kyrkplatsen är bevarad och kyrkan återstår delvis som ruin. Foto i SvK:s arkiv, RAÄ.

byggandet betydande skillnader mellan de olika bygderegionerna, något som inte minst är betecknande för Tiohärad.

I Varend, där domkyrkobygget i Växjö tog det nybildade stiftets krafter, blev som nämnts stenkyrkorna få under äldre medeltid och genomgående enkla. Omkring 1300 hade fortfarande endast ett tjugotal, d.v.s. en tredjedel av socknarna, en stenkyrka. Förutom domkyrkan var åtta av dessa absidkyrkor, alla med ett undantag belägna i den centrala bygden runt stiftstaden, medan 15 tycks ha haft rak koravslutning. Som riktmärken för dateringen av dessa båda grupper finns två dendrodateringar, dels av absidkyrkan i Drev, uppförd ca 1170, alltså vid tiden för stiftets tillkomst, och dels av den med rakt kor försedda kyrkan i Jät, där takstolens timmer har fällt åren 1224–26. Kyrkan här är alltså samtidig med träkyrkan i Granhult. Absidkyrkan i Dädesjö inte långt från Drev är däremot av allt att döma uppförd först vid 1200-talets mitt, vilket visar att absidkyrkotypen då fortfarande var aktuell i området.

För Finnveden gällde omkring 1300 närmast ett jämviktsförhållande mellan träkyrkor och stenkyrkor. Något mer än hälften var uppförda av sten. Endast tre av dessa tidiga stenkyrkor är emellertid helt bevarade, nämligen kyrkorna i Kånna, Dörarp och Nöttja i Sunnerbo i Finnvedens södra del. För absidkyrkan i Kånna har fällningstiden för korets takstolsvirke kunnat fastställas till ca 1174, för långhusets galler däremot ca 1181. En byggnadsanalys bekräftar att stenkyrkan tillkommit i två etapper. En förmodad träkyrka på samma plats har alltså först fått ett kor av sten innan även långhuset ersattes. De med rakt kor försedda kyrkorna i Dörarp och i Nöttja tycks däremot båda ha uppförts först mot slutet av 1200-talet eller omkring 1300. Kyrkan i Nöttja ersatte då den nämnda stavkyrkan.

Bland de tidiga stenkyrkorna i Finnveden ingick även en liten grupp av exklusiva tornkyrkor, däribland den mycket speciella östtornskyrkan i Hamneda med tornet placerat mellan långhuset och koret (fig. 116). Kyrkan övergavs så sent som 1891 och står delvis kvar som ruin. Av de övriga sex tornkyrkorna, alla med breda västtorn och liksom kyrkan i Hamneda belägna i centrala områden och orter, är endast det mäktiga tornet i Rydaholm helt bevarat. Tornet behöller här tillsammans med delar av kyrkans rika stensulptur, när den i sitt slag unika kvaderstensbyggnaden av gnejs i övrigt förnyades i slutet av 1700-talet. Samtliga tornkyrkor var ursprungligen med undantag för kyrkan i Ås absidkyrkor.

Kyrkan i Rydaholm överglänste vida inte bara de övriga kyrkorna inom gruppen utan även den samtida domkyrkan i Växjö, där det breda och liksom i Rydaholm sekundära västtornet i stället uppförts i traditionellt och

mindre kostsamt gråstensmurverk. Domkyrkotornet, som bör ha tillkommit i slutet av 1100-talet, blev dessutom det enda genomförda tornbygget i Varend under äldre medeltid och tornbygget framstår som en kyrkopolitisk maktmanifestation av det unga stiftet. En maktmanifestation låg sannolikt också bakom tornet i Rydaholm, där biskopen i Linköping tidigt etablerat sig som jordägare. Även när det gäller tornkyrkorna i Berga och Värnamo fanns ett motsvarande biskopligt intresse. Värt att notera i detta sammanhang är också att dessa tre kyrkor var försedda med korportal, något som i övrigt vanligen inte tycks ha tillämpats i Finnvedens kyrkor. I Varend var däremot korportaler vanliga även bland träkyrkorna.

I Njudung, där stenkyrkorna alltså nästan helt dominerade, bildade dessa till skillnad från i de båda andra landen inom Tiohärad en påfallande enhetlig grupp av absidkyrkor. Kyrkorna utmärktes också av ingångarnas enhetliga placering med markerad sydportal i långhuset samt separat korportal. Flertalet av de 17 kända absidkyrkorna tycks dessutom ha uppförts under en mycket intensiv byggnadsperiod under mitten och senare delen av 1100-talet. Av dessa är bl.a. de gamla kyrkorna i Lannaskede, Myresjö och Vallsjö helt bevarade medan den likaså på 1800-talet övergivna kyrkan i Hjälmseryd återstår i delvis återuppbyggt skick. Helt bevarade är också kyrkorna i Hjärtlanda och Hylletofta medan de övriga återstående medeltidskyrkorna i olika grad senare blivit tillbyggda, däribland kyrkorna i Bringetofta, Nävelsjö och Skepperstad. Takstolarna i detta område av det småländska höglandet är vanligen av gran och därmed för närvarande inte möjliga att dendrodatera. Hittills har dock kyrkorna i Skepperstad och Nävelsjö kunnat dateras tack vare påträffade konstruktionsdetaljer av tall. För Skepperstads kyrka är dateringen ca 1160, för Nävelsjö kyrka, som avviker från de övriga kyrkorna genom den invändiga absiden, är motsvarande datering 1181–82.

Kyrkorna i Njudung är uppförda av gråsten, men närheten till sandstensförekomster har resulterat i omfattningar och kantkedjor av finhuggen sandsten. De likaså i sandsten huggna portalomfattningarna har dessutom när det gäller sydportalerna i flera fall haft en mycket speciell och framträdande utformning genom en baldakinliknande utbyggnad med fristående kolonner, en portalform som närmast tycks vara en förenkling av motsvarande motiv i Lunds domkyrka. Endast sydportalerna i Lannaskede återstår nu i återuppbyggt skick, men bevarade portaldelar och avbildningar visar att även kyrkorna i Vallsjö, Fröderyd och Vrigstad haft kolonnportaler och att flersprångiga portaler också förekommit i flera andra kyrkor, däribland i Bringetofta.

Inledningen till den även i övrigt aristokratiskt präglade kyrkoarkitekturen i området skedde sannolikt med den stora kyrkan i Vrigstad, som dessutom bör ha varit en av de tidigaste småländska stenkyrkorna. En dendrodatering av de bevarade och elegant ornerade remstyckena tyder på början av 1100-talet. Orten hade gamla anor som centrum och marknadsplats och både kung och biskop uppträder som tidiga jordägare. Här grundades dessutom 1143 Nydala kloster på mark som skänkts av biskopen i Linköping. Det inledande och tidskrävande kvaderstensbygget i Nydala, liksom i Rydaholm av den i västra Småland vanliga gnejsen, tycks dock stilmässigt inte ha haft något nämnvärt inflytande på områdets kyrkobyggnader. Däremot innebar byggnadshyttans långvariga och periodvis mindre intensiva verksamhet, klosterkyrkan invigdes först 1266, att välutbildad arbetskraft av olika slag även blev tillgänglig för andra uppdrag i närliggande bygder. Så har t.ex. den byggnadshytta med skickliga stenhuggare, som var verksam i centrala Njudung vid mitten av

1100-talet, troligen avknoppats från den samtida byggnadsverksamheten i Nydala. Inte minst de välhuggna portalerna och omfattningarna liksom det kvadermurverk som återstår i den nedre delen av tornet i Norra Ljunga tyder på mycket erfaren arbetskraft.

Kyrkan i Vrigstad försågs aldrig med torn. Däremot tillkom i flera andra huvudorter breda, sekundära västtorn av samma sydsandinaviska tradition som i Finnveden och som också representeras av domkyrkotornet i Växjö. Det nämnda tornet i Norra Ljunga och de likaså till stor del bevarade tornen i Skepperstad och Vetlanda är sinsemellan mycket likartade och försedda med profilerad sockel samt en invändig spiraltrappa i sydvästra hörnet. Tornet i Vallsjö tillhör däremot den tradition av smala, kvadratiska västtorn som exempelvis utmärker kyrkan i Ströja på Visingsö och de romanska tornkyrkorna i Östergötland. Kyrkan i Vallsjö kan dessutom liksom kyrkan i Ströja förknippas med tidens kungamakt.

Trots de i flera avseenden påfallande olikheterna mellan de tidiga stenkyrkorna i Tiohärads tre land kan ett gemensamt skånsk-danskt inflytande urskiljas bakom variationerna. Sådana tydliga exempel är bl.a. de nämnda breda västtornen och baldakinportalerna i Njudung liksom variationerna i ingångarnas placering, där de motstående långhusportalerna och avsaknad av korportal i Finnveden pekar mot Skåne medan kombinationen av sydportal och korportal i Njudung antyder påverkan från Jylland. I Varend förekommer båda dessa varianter tillsammans med en sammansmältning av båda. Korportalens bakgrund och funktion i sockenkyrkorna är inte närmare utredd och skillnaderna i bruket mellan olika regioner och landskap är förbryllande. En jämförelse mellan Småland och närområdet visar att korportaler i princip inte förekommer i Skåne och endast uppträder i enstaka fall i de övriga Götalandskapen.

När det gäller influenser från specifikt Jylland utgör kvaderstensbygget i Rydaholm ett odiskutabelt bevis på att inkallade jylländska stenmästare har varit verksamma i byggnadshytan. De ristningsdekorerade och schackrutemönstrade kvadrar som ingår i murverket fungerar som ett signum just för jylländska stenhuggarverkstäder. Schackrutiga kvadrar har endast i få fall påträffats utanför Jylland, och endast ett ytterligare exempel är känt från Sverige. I Moheda, inte långt från Rydaholm, ingår en schackrutemönstrad kvader i långhusets sydöstra hörnkedja. I centrala Varend finns dock flera exempel på olika varianter av mönstrade kvadrar med sannolik förebild i den jylländska traditionen. En av dessa är signerad med namnet Bose.

Ett allmänt skånsk-danskt inflytande är även tydligt när det gäller den sparsamma men högklassiga stensulpturen i övrigt inom Tiohärad (se ovan *Portal- och byggnadsskulptur*). Samma förhållande är också tydligt både när det gäller kalkmålningar och träskulptur. Ett intressant exempel på direkta förbindelser med det danska området är de numera endast genom avbildningar kända tidigromanska kalkmålningarna i Vrigstads kyrka, som av den mycket speciella ornamentiken att döma var utförda av den själländska Jörlundeverkstaden. De romanska bildfuntarna visar däremot inte någon anknytning till det danska området och inte heller till den sparsamt förekommande stensulpturen inom Tiohärad. Den s.k. Njudungsgruppens karakteristiska fabeldjursfuntar framstår som en helt och hållet regional företeelse och unik både genom den utpräglade standardiseringen och den tydliga koncentrationen till kyrkorna inom Tiohärad (fig. 50).

Kunskapen om stenkyrkobyggandet och kyrkornas planform under äldre medeltid är som framgått av översikten trots det stora antalet rivna medeltidskyrkor förhållandevis god när det gäller kyrkorna i Tiohärads tre småland. I de norra landen Tveta, Vista och Vedbo i skärningspunkten

mellan Västergötland och Östergötland är förhållandena annorlunda. Vid medeltidens slut utgjordes här, liksom i Östergötlands centralbygd, flertalet stenkyrkor av salkyrkor, där det romanska koret ersatts. De ursprungliga korplanerna är därför oftast okända. Av de 33 stenkyrkorna har åtta kunnat beläggas som ursprungliga absidkyrkor och två som koryrkor med rakt avslutat korparti (fig. 27). Av absidkyrkorna är endast Kumlabys kyrka på Visingsö helt bevarad. Kyrkans smala sydportal har liksom absidfönstrets huggna omfattning en zick-zackornamentik av anglo-normandiskt slag, sannolikt här förmedlad genom den högromanska kyrkoarkitekturen i Västergötland. Av den likaså högromanska kyrkan i Ströja inte långt från kungaborgen vid Näs återstår som nämnts endast tornet med exklusivt kapell i den övre våningen. Släktskapet med de östgötska tornen, inte minst med tornet i Heda i dess ursprungliga form vid mitten av 1100-talet, är tydligt. Samma typ av smala torn med inbyggd trappa, sannolikt med tornet i Ströja som förebild, kännetecknade flera centralt belägna kyrkor i området, däribland Bälaryds kyrka, där nedre delen av tornet återstår.

Kyrkorna på Visingsö återspeglade liksom kyrkan i fastlandshamnen Gränna genom sin högklassiga arkitektur områdets maktstruktur. Den romanska kyrkan i Gränna tycks omkring 1200-talets mitt ha varit en påfallande stor och arkitektoniskt rikt artikulerad byggnad. Kyrkan förstördes av brand i slutet av 1800-talet, men avbildningar och beskrivningar redovisar en byggnad, där korets rundbågsfriser och absidens indelning genom halvkolonner visar på en anknytning till den tradition som utbildats inom den östgötska kyrkoarkitekturen. Ett på liknande sätt artikulerat absidkor fanns också bl.a. i den närbelägna kyrkan i Lekeryd och det är möjligt att flera av absidkyrkorna i området anslutit till samma tradition. En påträffad fönsteromfattning av sandsten från ett uppenbart äldre byggnadsskede i Gränna visar däremot genom sin reliefdekor med motstående lejon en anknytning till jylländsk stensulptur. Det danska inflytande som så starkt präglade de tidiga romanska kyrkobyggnaderna i de sydvästra landen tycks alltså i detta fall även ha nått upp till Vätterbygden.

I den östra delen av Småland, präglad av såväl skogsbygd som kustbygd, visade det tidiga kyrkolandskapet ett helt annat mönster än i de övriga delarna. Träkyrkorna var som nämnts fortfarande vid medeltidens slut här ett dominerande inslag i inlandet. Av de sammanlagt 58 kyrkorna i östra Småland var 35 stenkyrkor men huvudsakligen koncentrerade till norra Tjust vid gränsen mot Östergötland och till Möre i söder utmed Kalmarkusten.

I Tjust är ingen absidkyrka belagd och den grupp om fem kyrkor med rakt avslutat kor som återfanns i gränsbygden tycks ha varit relativt sena och närmast hört samman med motsvarande kyrkor i sydöstra Östergötland från 1200-talets slut och början av 1300-talet. Tre av dessa kyrkor, kyrkorna i Hannäs, Ukna och Västra Ed, återstår i dag som ruiner medan kyrkorna i Lofta och Dalhem är helt rivna. Kyrkorna i området visar alla en komplicerad byggnadshistoria och flera utbyggdes under medeltiden med korsarmar. I Törnsfall återstår det romanska tornet, anslutet till en senare salkyrka. I den utveckling som sker i bygden med början under 1200-talet spelade aristokratin en central roll, vilket vid sidan av stifttillhörigheten förstärkt den nära anknytningen till Östergötland. Till de stora jordägarna i området hörde Folkungaätten, och kyrkan i den gamla centralorten Västervik omtalas t.ex. 1275 som patronatskyrka till kungen Magnus Ladulås.

Kyrkobyggandet i Möre uppvisar ett ännu mera komplicerat mönster genom mångfalden av olika byggnadstyper, där förutom de vanliga planvariationerna förekommer såväl rundkyrkor som östtornskyrkor och även en

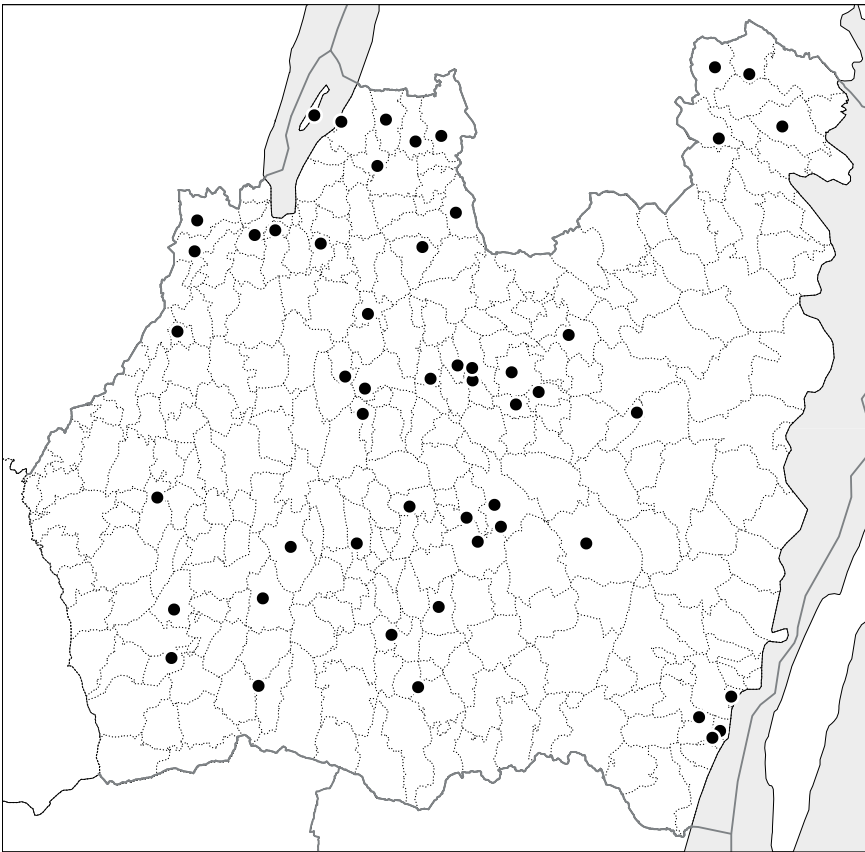

Fig. 117. Kyrkor med medeltida järnsmidesdekorerade dörrar eller bevarade smidesdetaljer. Som underlag har använts Karlsson a.a. 1988.

s.k. klövsadelskyrka med såväl östtorn som västtorn. En mycket speciell typ utgör också de flerfunktionella kyrkorna med ytterligare minst en våning i långhuset för profant bruk. Liksom Bykyrkan i Kalmar var de övriga 14 stenkyrkorna alla belägna i anslutning till kustbygden. Nio av kyrkorna är helt eller delvis bevarade och deras komplicerade byggnadshistoria har som nämnts behandlats i flera olika arbeten (se ovan). Bakgrunden till denna unika blandning av romanska kyrkor och deras delvis mycket speciella funktion är dock svår att få grepp om. Kalmarsundsområdets och Möres strategiska läge såväl politiskt som ekonomiskt med tanke på handeln och sjöfarten medförde ett tidigt intresse från såväl centralmakten som kyrkans ledning. En viktig centralort för båda dessa intressenter var Hossmo, där en dendrokronologisk analys visar att kyrkan uppförts redan på 1120-talet, medan det sekundära östtornet kan dateras till omkring 1180 och långhusets skyttevåning till 1240-talet. Flera motsvarande och intressanta dateringar som kastar ljus över kyrkornas förvandlingar genom ombyggnader är numera tillgängliga. Så har den lilla rundkyrkan i Voxtorp kunnat dateras till 1240-talet och korets ombyggnad där från absidkor till rakt avslutat till ca 1300. Såväl Voxtorps kyrka som rundkyrkan i grannsocknen Hagby tycks ha haft eller planerats för en profan markvåning, kyrkorum i mellanvåningen och skyttevåning i övervåningen. Den fästningslika kyrkan i Halltorp bestod i sitt slutliga skick av markvåning, kyrkvåning, förrådsvåning, skyttevåning samt dubbla torn, allt resultat av flera ombyggnader med olika intentioner. Den äldsta perioden har här daterats till ca 1210 medan fullbordandet av anläggningen tycks ha skett först omkring 1200-talets mitt.

En parallell till dessa omvandlingar utgör de öländska kyrkorna, av vilka många under 1200-talet på liknande sätt byggdes om till flerfunktionella kyrkor (jfr *Öland – landskapets kyrkor*). Kyrkorna på båda sidor om

Kalmarsund har karakteriserats som försvarskyrkor, men endast en liten del av de profana utrymmena kan tolkas som direkt försvarsinriktade och då främst i betydelsen försvar av det som inrymdes i förrådsvåningarna.

JÄRNFYNDIGHETER OCH MEDELTIDA JÄRNSMIDE

Den exceptionella omvandlingen av kyrkorna i Möre under äldre medeltid till flerfunktionella byggnader visar att förhållandena i området såväl ekonomiskt som behovsmässigt vid denna tid måste ha varit annorlunda än i de omgivande bygderna. Bakgrunden var sannolikt till stor del det tydliga storskaliga utnyttjandet av områdets rika tillgångar på myrmalm. Inte mindre än omkring 600 järnframställningsplatser har registrerats genom påträffad blästbruksslagg (jfr ovan Franzén). ¹⁴C-dateringar anger tidsperioden vikingatidens slut till 1500-talet, men med en tydlig produktionstopp under 1200- och 1300-talen, d.v.s. samtidigt med utbyggnaden av kyrkornas specialfunktioner. Om och i vilken grad kyrkornas uppenbarligen stora och försvarbara förvaringsutrymmen kan ha varit anpassade till denna produktion med åtföljande handel och frakt är emellertid svårt att klarlägga. De medeltida socknarnas påfallande västliga utsträckning i förhållande till kyrkplatsens kustnära läge visar att man i samband med sockenbildningen varit angelägen om att säkra tillgången till inlandets resurser av skog och myrmalm. För den omfattande produktionen krävdes dessutom ett stort befolkningsunderlag av såväl bofasta som säsongarbetare. Även efter medeltiden framstår denna sydöstra del av landskapet som påfallande folkrik och flera av socknarna delades.

Avnämare av såväl råjärnet som eventuellt bearbetade produkter från Möre nåddes i och via Kalmar. Stor efterfrågan på järn fanns inte minst i städerna på andra sidan Östersjön liksom på det malmfattiga Gotland, och småländskt järn, bl.a. det bearbetade s.k. Kalmarjärnet, blev en eftertraktad vara i hela Östersjöregionen. Även i flera andra bygder i Småland har en omfattande om än inte lika expansiv järnframställning som i Möre kunnat beläggas under medeltiden, däribland speciellt i den nämnda Tabergsregionen men också i t.ex. Sunnerbo i södra Finnveden.

En viktig lokal och regional avnämare för det småländska järnet och järnsmidet under hela medeltiden var kyrkorna. Trots det stora antalet medeltida kyrkor i landskapet som rivits eller förändrats återstår järnsmidesdekorerade dörrar och smidesdetaljer från ett 50-tal kyrkor, representerande såväl romanskt som hög- och sengotiskt järnsmide (se Karlsson 1988). Egendomligt nog finns emellertid i princip ingenting bevarat av det medeltida smidet i det järnrika Möre. Endast tre exempel är kända och gäller kyrkorna i Hagby, Hossmo och Mortorp. Frånvaron av bevarat järnsmide gäller som framgår av kartan i fig. 117 även i övrigt östra Småland med undantag av norra Tjust. Bevarade exempel på ett skickligt och formmässigt rikt dörrsmide med lokala variationer finns däremot såväl i centrala Varend som i södra Finnveden och centrala Njudung samt även i Tveta, Vista och Norra Vedbo, d.v.s. områdena söder och öster om Vättern.

Av det bevarade smidet i Varend har framför allt de nämnda dörrarna i Hemmesjö gamla kyrka (fig. 29) uppmärksammats genom sitt högromanskt järnsmide av yppersta tekniska och konstnärliga klass. I detta fall finns en formmässigt tydlig skånsk anknytning, sannolikt förmedlad via Växjö domkyrkas byggnadshytta. Andra exempel på ett högklassigt men något yngre romanskt järnsmide i samma område är dörrarna från Tolg och från Moheda (fig. 118). Ett dekorativt smide av liknande slag som i Moheda har även prytt en bevarad dörr från Nottebäcks gamla kyrka, men smidet finns här kvar endast som ett reliefmönster i den väderbitna utsidan. I många

Fig. 118. Järnbeslagen dörr från Moheda kyrka i Varend. Romanskt smide, ca 1200. Nu i SHM. Teckning i ATA.

fall härrör dörrarnas nuvarande smide från olika perioder. Bortfallna delar har senare kompletterats, ibland har också äldre delar återanvänts på en ny dörr. Exempel på en sådan blandning är den på ursprunglig plats i syd-ingången sittande dörren i Vederslövs gamla kyrka. Detsamma gäller den bevarade dörren i Hylletofta kyrka i Njudung, där ett högklassigt smide i övrigt representeras av bl. a. dörrarna från Skirö och Vetlanda. Det kraftigt reducerade materialet gör emellertid att enskilda smedjor eller smeder endast kan urskiljas i enstaka fall. Så tycks det dekorativa smidet på Vetlandadörren vara så pass nära besläktat med de nämnda dörrarna från Tolg i norra Varend att de troligen utgått från samma smedja. Det rika smidet på Skirödörren tycks i sin tur kunna knytas till den smed som också varit mästare till dörren i Näsby (se Karlsson 1988).

En individuell mästare kan också urskiljas bakom det märkliga och figurrika smide som pryder inte bara den uppmärksammade dörren i Rogslösa i Östergötland utan även de unika kistorna från Rydaholm (fig. 119), Ryssby och Voxtorp i det myrmalmsrika södra Finnveden. Trots anknytningen till Östergötland bör Rogslösamästaren ha hört hemma i närheten av de aktuella kyrkorna i Finnveden, d.v.s. i trakten kring Ljungby och Värnamo. Rogslösadörren har nyligen (2003) blivit dendrodaterad till 1270-tal (se *Östergötland – Landskapets kyrkor*). För kistorna från Rydaholm och Ryssby tyder motsvarande dateringar på att de tillkommit före 1270 (Bartholin 2004). På östgötaslätten saknas tillgång på järn och troligen har inte bara Rogslösadörren utan också andra av de många smidesdekorerade dörrarna här sitt ursprung i småländskt järn och småländskt smide.

En speciell småländsk grupp med utlöpare till Östergötland bildar de 15 bevarade senmedeltida dörrar, som till skillnad från de smidesdekorerade trädörrarna är helt utförda i järn. Gruppen bildar också en geografiskt homogen grupp i norra delen av landskapet i gränsregionen mot Östergötland. Dörrarna har vanligen varit avsedda för dörröppningen mellan kor och sakristia och här fungerat som en sorts säkerhetsdörrar mot inbrott och brand. Gruppen har sannolikt ursprungligen varit större. Det tekniskt avancerade smidet liksom tillverkningens omfattning har krävt såväl en god tillgång på lämpligt järn som god organisation. Rika fyndigheter fanns i Tabergsregionen, som vid denna tid levererade järn för vidare bearbetning framför allt till Jönköping.

HÖG- OCH SENMEDELIDENS STENKYRKOR

Det omfattande kyrkobyggandet under 1100- och 1200-talen följdes under 1300-talet i större delen av det småländska området av en påfallande stagnation. I bakgrunden fanns oroligheterna i samband med tronstriderna och de dansk-svenska krigen liksom den utarmning som i många bygder följde i spåren av den stora pestepidemin vid århundradets mitt. Även under 1400-talet och det tidiga 1500-talet förblev emellertid aktiviteten låg. Inte heller skedde någon allmän gotisering av kyrkorummen genom välvning. Tillbyggnad av sakristior och vapenhus var likaså mindre vanliga och som material användes ofta trä. Mera omfattande och påkostade byggnads- och ombyggnadsinsatser skedde främst i de ekonomiskt och strategiskt intressanta centralorterna och städerna, medan de enstaka nybyggnaderna i övrigt fick en fortsatt enkel och regional prägel. En likartad stagnation förefaller att ha varit generell för Västsverige och präglar även Halland, Bohuslän och Västergötland (jfr *Västergötland – Landskapets kyrkor*). En tydlig gräns finns dock även i detta avseende mellan västra och centrala Småland, d.v.s. Tiohärad, och de norra och framför allt östra delarna av landskapet.

I Varend, där insatserna koncentrerades till den pågående utbyggnaden

Fig. 119. Järnbeslagen kista från Rydholms kyrka i Finnveden. Från samma trakt har ytterligare två kistor med likartat smide och av samme mästare bevarats. Dendrokronologisk analys av trämaterialiet tyder på en tillkomst-tid strax före 1270. Nu i SHM. Foto Sören Hallgren 1960, ATA.

av domkyrkan till en treskeppig hallkyrka med stjärnvalv, följdes de avslutande domkyrkoarbetena i början av 1500-talet av ett koncentrerat ersättande av ett flertal av den omgivande landsbygdens träkyrkor med stenkyrkor. De sammanlagt 12 salkyrkor som tycks ha tillkommit under denna aktiva period blev alla arkitektoniskt enkla, rektangulära byggnader utan valv och i många fall, som i Sjösås gamla kyrka, med gavelrösten av trä. Aringsås (Alvesta) kyrka har sannolikt tillhört slutskedet av detta nybyggande. Fällningstiden för takstolens timmer har här kunnat fastställas till vinterhalvåret 1529–30.

Välvning förblev en sällsynthet i Varend. De enkla kryssvalv av stenflis, som bevarats i Hemmesjö gamla kyrka, har genom en dendrodatering av takstolen kunnat fastställas till tidigt 1400-tal, medan stjärnvalven i Moheda kyrka troligen tillkom i anslutning till domkyrkans välvning omkring 1500. Moheda kyrka försågs även vid denna tid med det nuvarande västtornet av senmedeltida typ. Sannolikt var även de tillbyggda tornen i Berg och Väckelsång från senmedeltiden. Det bevarade stora västtornet i Bergunda med högt belägen ingång och välvd tornkammare kan knytas till kyrkans patronus Arvid Trolle och tillkom förmodligen på 1470-talet samtidigt med att samme byggherre lät uppföra sitt mäktiga stenhus på gården Bergkvara.

I Finnveden skedde en viss förändring av kyrkolandskapet liksom i Varend genom att ett antal träkyrkor ersattes av stenkyrkor. Av dessa åtta salkyrkor, som tycks ha varit av samma enkla typ som i Varend, återstår nu Vittaryds kyrka. Endast två av kyrkorna tycks ha välvts. Däremot välvdes till skillnad från i Varend många av kyrkorna i de utsatta gränstrakterna som skydd mot brand vid fientliga härjningar. För Njudung innebar perioden mycket små förändringar och de romanska kyrkorna behöll här i allmänhet sin karaktär. Den välvning som förekom var framför allt koncentrerad till den västra delen av centralbygden, där kyrkorna i Nydala och Vrigstad var förebilder.

I området norr om Tiohärad, framför allt i Vätterbygden, var aktiviteten större och ett flertal av de äldre kyrkorna omvandlades här som nämnts till långsmala salkyrkor genom att triumfbågsväggen revs och det ursprungliga koret ersattes. Ofta tycks också fönsteröppningarna ha förändrats och den nya östra korväggen försetts med en gotiskt utformad fönstergrupp så som i Askeryds, Marbäcks och Säby kyrkor. Utvecklingen anknyter till den omfattande ombyggnaden av de romanska kyrkorna i Linköpingsstiftets centrala östgötadel från och med 1200-talets senare del (se *Östergötland – landskapets kyrkor*). Den rektangulära kyrkoplanens aktualitet förstärktes

sannolikt i Vätterbygden genom den salkyrka som uppfördes i Jönköping efter branden 1380. Även några enkla salkyrkor med timrade röstentillkom som ersättare för äldre träkyrkor. Såväl ombyggnaderna som nybyggnaderna är ofta svåra att tidsfästa. I Mellby i Södra Vedbo har nyligen den bevarade medeltida takstolen analyserats (rapport 2005 av Mattias Johansson). Dendrodateringarna av prover som tagits från bindbjälkar samt från gavlarnas remstycken visar på två fällningsperioder, dels omkring 1290 och dels 1340-tal. Den tidiga dateringen gäller några av bindbjälkarna samt det västra remstycket och tyder på att man här sannolikt återanvänt den tidigare träkyrkans väggtimmer. För takstolens konstruktion, där samtliga delar i de olika takstolarna är numrerade, har man begagnat sig av en till sin typ närmast romansk, dubbelkryssad takstol med högt sittande hanband. Mellby ligger granne med Edshult och alltså i närheten av de träkyrkorika områdena, vilket troligen bidragit till såväl valet av timrade röstent som den relativt ålderdomliga typen av takstol. I Norra Vedbo tillkom vid samma tid den tidigare nämnda träkyrkan i Vireda, daterad till omkring 1344 och också den en rektangulär salkyrka.

Gotiseringen av kyrkorummen i denna del av Småland, som alltsedan tidig medeltid var starkt influerad av utvecklingen i Östergötland, fullbordades vanligen under slutet av medeltiden genom ribbvalv med rik målningsdekor, något som även kom att prägla de romanska kyrkorna på Visingsö liksom den stora kyrkan i Gränna. Endast delar av detta rika måleri återstår nu, däribland i de nämnda kyrkorna i Askeryd, Marbäck och Säby. Ett inflytande från de östgötska kyrkorna spåras också i den vanliga förekomsten av takryttare, en företeelse som också spred sig till vissa av Njudungskyrkorna.

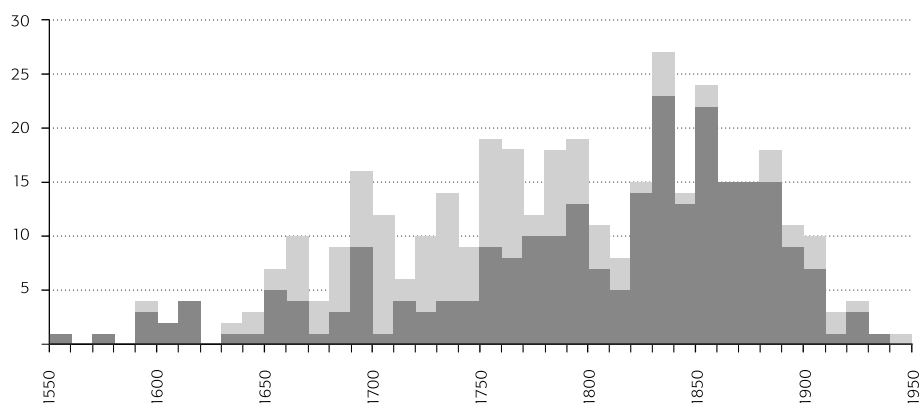
Utvecklingen i östra Småland följde däremot fortsatt ett annorlunda mönster. I Möre förändrades de mångfasetterade kyrkorna i mycket liten utsträckning även om de rent kyrkliga funktionerna genomgående tycks ha förstärkts. Den stora anläggningen i Kläckeberga behöll dock sin försvarsinriktade gårdsfunktion och omtalas under unionstiden på 1400-talet och i början av 1500-talet som förläggningssort. Kalmars ökande och centrala betydelse i området under senmedeltiden medförde förutom slottsbygge även en stor satsning på den så kallade Bykyrkan eller Storkyrkan, som utbyggdes till en treskeppig katedral med ett flertal kapellstiftelser. Även i det nya Västervik uppförde stadens borgare en kyrka med ett treskeppigt långhus.

En utpräglad arkitektonisk gotisering skedde samtidigt av en rad kyrkor i tidiga centralorter och vid viktiga samfärdsleder. Vid medeltidens slut utgjordes tio av de i övrigt få stenkyrkorna i dessa östra delar av välvda och i flera fall flerskeppiga kyrkor, däribland Mönsterås kyrka, som utbyggdes efter förebild av kyrkan i Kalmar, och den inte mindre praktfulla kyrkan i Högsby, en hallkyrka med blinderingsornerade gavlar, spetsbågiga fönster och takryttare. Ingen av områdets senmedeltida kyrkor har dock bevarats i sin ursprungliga form. Flertalet är liksom Storkyrkan i Kalmar rivna.

BYGGNADSAKTIVITET 1550–1760

Den efterreformatoriska tiden under det sena 1500-talet och fram till 1600-talets mitt medförde mycket få förändringar av medeltidens kyrkolandskap. Däremot innebar reformationen tillsammans med den växande centralmaktens behov av kontroll nya krav på enhetlighet i det tidigare regionalt uppsplittrade Småland. Förändrad stiftsindelning, där Växjöstiftet stärktes på bekostnad av Linköpings stift, och genomförandet av länsindelningen skapade nya och fastare maktstrukturer. Först efter fredsuppgörelserna med

Fig. 120. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/-ar. Endast kända årtal.

Danmark 1645 och 1658, då Smålands ställning som både upproriskt och utsatt gränsområde upphörde, kan de små landens område betraktas som en integrerad del av det svenska riket.

Fram till fredsslutet hade den kyrkliga byggnadsverksamheten nästan helt varit koncentrerad på att återställa de genom krigshärjningar drabbade kyrkobyggnaderna samt att i möjligaste mån anpassa de medeltida kyrkorumen till den nya lutherska liturgin. På 1660-talet inleddes en något högre aktivitet, vilken dock följdes av en kraftigt nedgång under ofärdsåren i stormaktstidens slutskede (fig. 120). Främst ersattes som tidigare de gamla träkyrkorna, oftast dock vid denna tid av nya byggnader av samma material, och träkyrkan förblev på så sätt ett fortsatt vanligt inslag. Sammanlagt tillkom fram till 1760 ett 40-tal nybyggda träkyrkor (fig. 121).

Som välbevarade representanter för det sena 1600-talets träkyrkobyggande återstår i dag kyrkorna i Bosebo, Bottnaryd, Djursdala och Tutaryd, uppförda 1652 respektive 1666, 1691 och 1694. Bosebo kyrka överfördes 1894 till Kulturhistoriska museet i Lund medan de andra fortsatt fungerar som församlingskyrkor. Bosebo och Tutaryds kyrkor tillhör de träkyrkor som förnyades i Finnveden och båda visar i fråga om teknik, proportioner och planformen med smalare kor en fortsättning på den medeltida traditionen i området. I Djursdala i Sevede i nordöstra Småland ersattes däremot den medeltida korkyrkan, som brunnit i samband med ett blixtnedslag, av en stor och rymlig salkyrka. Kyrkan i Bottnaryd väster om Jönköping uppvisar i sin tur genom sin korsplan en helt ny och mera avancerad variant av kyrkorum. Planen följer dock inte barockens fullt utbildade korsplan med likvärdiga korsarmar och markerat centrum. I stället har långhuset getts en långsträckt form med tresidigt avslutat korparti och påfallande korta korsarmar. En utökning av kyrkorumen genom tillbyggnad av en eller två korsarmar hade vid denna tid tillämpats vid några av de medeltida stenkyrkorna i Vätterbygden, vilket sannolikt påverkat utformningen av kyrkan. Genom det i anslutning till kyrkobygget uppförda åttkantiga gravkoret i vinkeln mellan den södra korsarmen och korpartiet representerar kyrkan även det för tiden aktuella och ökande inflytandet från det lokala frälset.

Från och med 1710-talet och framför allt efter krigsslutet 1721 ökade på nytt byggnadsaktiviteten i området för att på 1750-talet övergå i den intensiva nybyggnadsperiod som sträcker sig fram till 1800-talets slut. 1721 tillkom träkyrkan i Lidhult i södra Finnveden som den första av de särpräglade småländska träkyrkorna med åttkantigt mittparti. Senare tillkom ytterligare sju motsvarande "skeppsformiga" kyrkor i den södra och i den östra delen av landskapet. Kyrkobygget i Lidhult hade planerats redan 1702 med Lars Broddesson Höflin från Eksjö som anlita byggmästare, men de följande

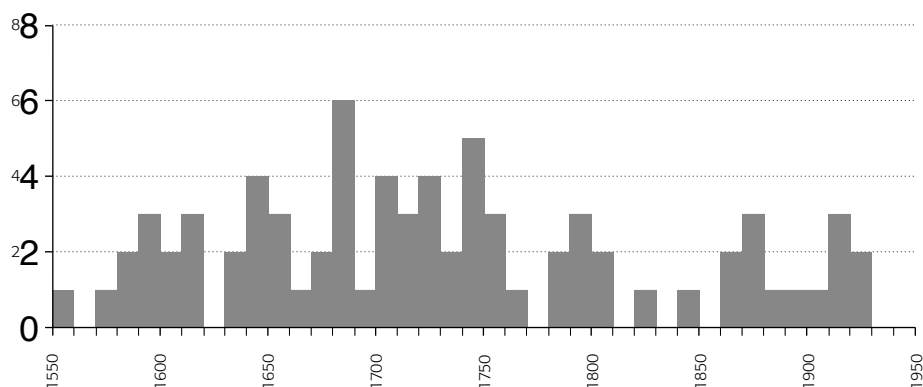
ofärdsåren uppsköt bygget i närmare 20 år. Ansvarig var då Höflins efterträdare Johan Persson. Inspiration till den okonventionella planlösningen tycks Höflin ha hämtat från centralkyrkobyggena i Karlskrona och i Karlshamn, där han tidigare varit verksam som snickare. Kyrkan i Lidhult revs 1879 men finns numera återuppförd i rekonstruerat skick i Tylösand i Halmstad. Kyrkotypen blev uppenbarligen omtyckt och byggmästaren Johan Sandahl, också han verksam i Eksjö, uppförde tre byggnader av samma typ åren 1730–39, av vilka kyrkorna i Näshult och Frödinge återstår. De övriga av samma typ tillkom mellan åren 1739 och 1761 i grannskapet av de tidigare kyrkorna men med olika byggmästare som upphovsmän. Av dessa har endast Kråksmåla kyrka, den sista i gruppen, undgått rivning. Kyrkornas planlösning tycks ha passat relativt stora och snabbt växande församlingar. I flera av de församlingar som valde denna lokalt skapade träkyrkotyp uppgick folkmängden till runt 1 000 personer.

1600-talets stora byggnadsprojekt i Småland blev uppförandet av den av Nicodemus Tessin d.ä. ritade domkyrkan i Kalmar, ett av barockens förnämsta byggnadsverk, men som när den invigdes 1682 knappast var mer än halvfärdig. De fåtaliga stenkyrkor som tillkom i övrigt under samma århundrade är också de solitära med speciell bakgrund. Ströja kyrka på Visingsö, som fullbordades 1635, blev genom den allt praktfullare interiören och gravkorets tillkomst ett monument över ätten Brahe och kallas också numera vanligen Brahekyrkan trots att församlingens namn är Visingsö. En motsvarande adlig anknytning och funktion är bakgrunden till den 1672 uppförda patronatskyrkan för ätten Durell i Källeryd i södra Mo. Även bakom kyrkobygget 1694 i Jönköpings grannsocken Hakarp fanns en likartad ambition från socknens säteriägare Nils Hägerflycht. Kyrkan blev till skillnad från den tidigare uppförda och närbelägna träkyrkan i Bottnaryd i exteriören en fullt utbildad klassisk centralkyrka med mittkvadraten markerad genom ett lågt torn. Bakom kyrkans utformning anses inflytande från arkitekten och landshövdingen Erik Dahlbergh, som då nyligen tillämpat en motsvarande korsplan på det i trä uppförda Slottskapellet i Jönköping, där den nya stadskyrkan, Kristine kyrka, även fullbordats under hans överinseende.

En solitär om än i betydligt mindre skala är likaså den 1695 uppförda kyrkan i Härlöv. Till skillnad från de adelsstödda kyrkobyggena och stadskyrkorna representerar kyrkan den karolinska tidens enkla men funktionella sockenkyrka med rektangulärt långhus och ett absidialt korparti av samma höjd. Den medeltida träkyrka, som föregick den nya stenkyrkan, hade under 1600-talets senare del blivit en av de mest populära småländska så kallade offerkyrkorna. Tack vare de talrika gåvor som strömmade in fick den lilla Värendssocknen, som var en av de minsta församlingarna i Småland, möjlighet att uppföra en stenkyrka. Den närbelägna träkyrkan i Tutaryd hörde likaså till denna speciella grupp, och även i detta fall räckte de inkommande offermedlen till såväl kyrkobygge som inredning (om offerkyrkor se ovan *Kyrkorna 1550–1760*).

Den stadigt ökande folkmängden i flertalet socknar från och med 1720-talet medförde trängsel i kyrkorummen och så småningom krav på utbyggnad eller nybygge. En kraftig folkökning är tidigt märkbar inte minst i östligaste Småland. Den medeltida kyrkan i Ryssby norr om Kalmar ersattes 1751 av en till de 1 375 invånarna i socknen bättre anpassad predikolokal. Betydligt större kyrka krävdes också för församlingen i Madesjö i södra Möres inland, där den 1654 uppförda träkyrkan hundra år senare ersattes av en murad kyrka. Folkmängden i den vidsträckta socknen uppgick då till 3 538 personer och socknen var därmed en av de folkrikaste i landet. Sam-

Fig. 121. Nyuppförda träkyrkor per decennium 1550–1950.

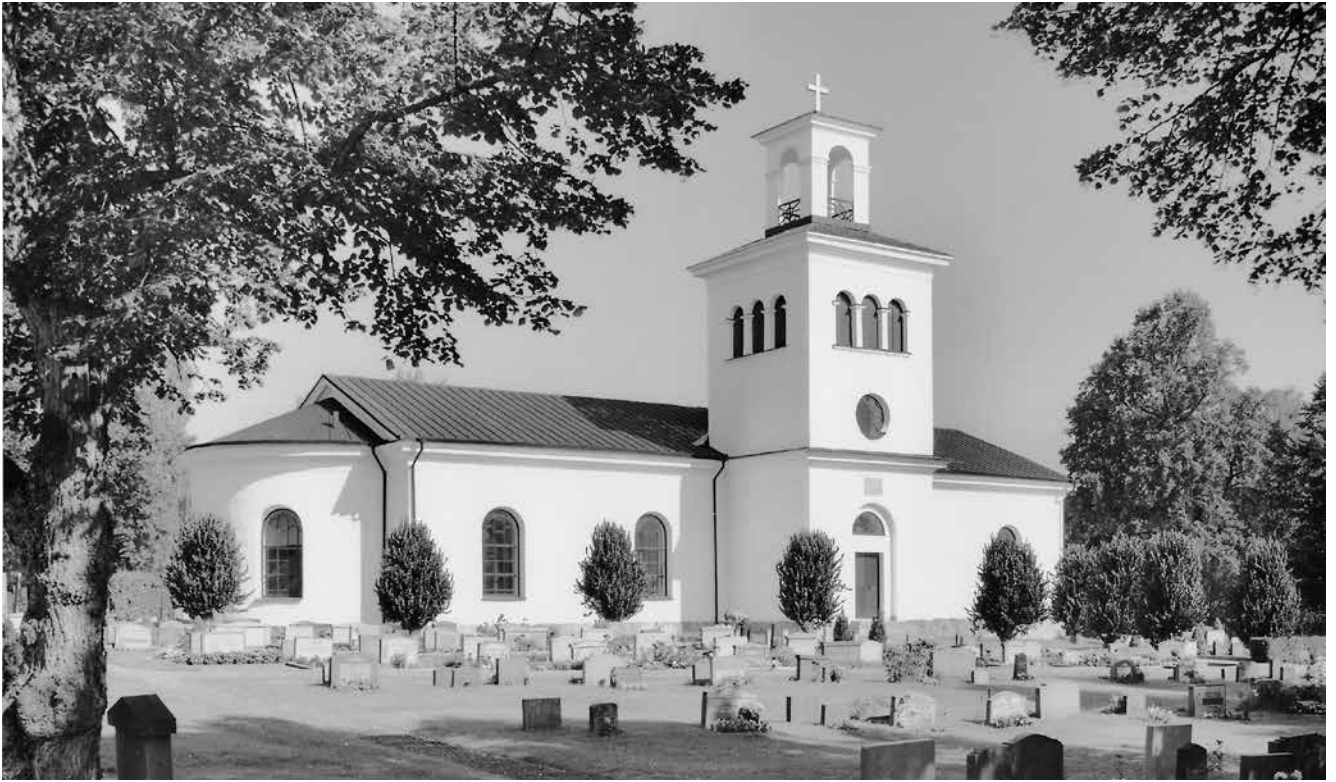
tidigt inleddes ett första nybyggnadsskede även i den norra delen av östra Småland, här i anslutning till den vid 1700-talets mitt påbörjade förnyelsen av kyrkorna i Linköpings stift.

Med den fortsatta förändringen av det småländska kyrkolandskapet förvann inte bara många äldre byggnader utan i stor utsträckning också den inredning och utsmyckning som präglat senrenässansens och barockens lutherska kyrkorum. Ett tjugotal välbevarade interiörer återstår dock vid sidan av de praktfulla och välkända interiörerna i Brahekyrkan och Kalmar domkyrka. Även de för de småländska sockenkyrkorna så karakteristiska och bildrika vägg- och takmålningarna är vanligen bevarade i de återstående äldre kyrkorna. Dyrbara inredningsdetaljer som altarpopsatser, predikstolar och även adliga begravningsminnen togs dessutom ofta tillvara i samband med rivningen av de gamla kyrkorna och återfinns numera inte sällan som inslag i dagens kyrkorum.

DEN STORA NYBYGGNADSPERIODEN

Den genomgripande förnyelsen av kyrkobyggnaderna i Småland omfattade tidsmässigt 150 år och avslutades först omkring sekelskiftet 1900 (fig. 120). Under 1700-talets senare del var omvandlingstakten i sin helhet ännu förhållandevis låg och även det tidiga 1800-talets krigs- och krisår präglades av en låg aktivitet. Med 1820-talet inleddes den högkonjunktur inom kyrkobyggandet som kulminerade på 1830- och 1850-talen och som sedan varade århundradet ut. Från 1800-talets mitt föll samtidigt det tidigare relativt vanliga alternativet ombyggnad och tillbyggnad bort alltmer och nybyggnad sågs som det mest rationella och funktionella för trångbodda församlingar. Sammanlagt blev nybyggandet i Småland under perioden 1760–1860 det mest omfattande i hela landet. 125 nybyggen plus ett trettio total ombyggnader under denna hundraårsperiod innebar en förnyelse av 44 % respektive 12 % av det totala kyrkbeståndet i landskapet. Trots att alltså mer än hälften av sockenkyrkorna på detta sätt moderniserats ansågs ändå inte behovet av tillräckligt stora och ändamålsenliga kyrkorum vara uppfyllt. Ytterligare 62 nya kyrkor tillkom under nybyggnadsperiodens slutskede (fig. 120).

De tydliga regionala skillnader och varierande traditioner som tidigare återspeglats i de småländska kyrkobyggnadernas utformning försvann i det närmaste helt under den aktuella nybyggnadsperioden. Bakom den alltmer stilmässigt enhetliga kyrkoarkitekturen fanns sedan 1760-talet Överintendentsämbetet som kontrollerande myndighet av statens allmänna byggnader inklusive kyrkorna. I denna nya centralstyrning av kyrkobyggandet ingick biskoparna med uppdrag att allmänt verka för en modernisering av kyrkorna i det egna stiftet och samtidigt att i så stor utsträckning som möjligt se till att församlingarna följde såväl de fastställda rutinerna i samband med

byggnadsärenden som de av Kungl. Maj:t godkända ritningarna. När det gällde efterföljden av ritningarna skedde emellertid i samförstånd mellan församlingen och byggmästaren vanligen mer eller mindre omfattande avsteg.

Nybyggandets omfattning blev i stort sett likartad över hela Småland. När det gäller den tidsmässiga fördelningen fanns emellertid framför allt i inledningsskedet vissa olikheter mellan stiftsdelarna.

I Linköpings stifts kärnområde, d.v.s. Östergötland, inleddes nybyggandet omkring 1750 och var intensivt redan under de närmast följande fyra decennierna, då också flertalet av periodens kyrkobyggen genomfördes (se *Östergötland – landskapets kyrkor*). Förnyelsesträvandena från stiftsledningens sida vid denna tid kom också att gälla Smålandsdelen av stiftet (fig. 3), d.v.s. de sju häraderna i den nordöstra och norra delen av landskapet (Norra och Södra Tjust, Tuna, Aspeland, Sevede samt Norra och Södra Vedbo). Av de sammanlagt 27 nybyggnaderna genomfördes här 11 under 1700-talets senare del. Därtill kommer de tre nybyggen som tillhör 1750-talet, nämligen kyrkorna i Södra Vi, Hallingeberg och Loftahammar. I såväl Södra Vi som i Hallingeberg medverkade den dåvarande och mycket drivande biskopen Andreas Rhyzelius liksom i flera andra fall inom stiftet med egna förslag och skisser. Kyrkobygget i Hallingeberg är speciellt intressant genom att kyrkan här uppfördes efter en av biskopen kraftigt reviderad ritning av överintendenten Carl Hårlemans förslag. Hårlemans föreslagna kyrkobyggnad har emellertid kommit att ge både ortnamnet Hallingeberg och kyrkan en plats i den svenska arkitekturhistorien. Ritningen publicerades nämligen i en graverad upplaga och kom därigenom att fungera som en allmän idealritning för tidens nya kyrkobyggande i landet. Därmed blev den också en inledning till den standardiseringstendens som så småningom alltmer kom att tillämpas av Överintendentsämbetet.

Allmänna faktorer bakom beslut om ombyggnad respektive nybyggnad var som tidigare kyrkans skick, dess storlek i förhållande till socknens

Fig. 122. Ukna kyrka i Norra Tjust, Linköpings stift. Kyrkan uppfördes 1836–38 efter ritningar av Axel Nyström. Bakom kyrkobygget, som skedde på en ny tomt ca 1 km från den gamla kyrkan, stod till stor del baron Jan Carl Adelswärd. Kyrkan blev genom sin planform med absidiala utbyggnader och torn mitt på södra långväggen (fig. 87) ett avvikande inslag bland de samtida småländska kyrkorna. Foto Gunnel Jansson 1990, RAÄ.

invånarantal och den förväntade befolkningstillväxten samt församlingens ekonomiska möjligheter. Villigheten och intresset påverkades likaså i hög grad av den sociala strukturen i socknen. Så hade exempelvis den tidiga och höga nybyggnadsfrekvensen i Tjust en bakgrund i bygdens speciella karaktär av storgods- och bruksbygd. Inflytelserika ståndspersoner som säteriägare och bruksägare var oftast i högre grad än sockenborna i övrigt påverkade av tidens nya strömningar och angelägna om att bygden skulle ståta med en tidsenlig kyrkobyggnad (fig. 122). Samma bakgrund fanns också delvis i den sydöstra delen, som utgjorde fastlandsdelen av Kalmar stift och som omfattade Möre samt Handbörd och Stranda. Här förnyades sammanlagt 15 kyrkor mellan 1760–1860, därav sju under 1700-talsdecennierna. I det utpräglade skogsområdet Mo, d.v.s. den nordvästra del av Småland som hörde till Skara stift, genomförde däremot under samma hundraårsperiod endast ett nybygge, Stengårdshults träkyrka 1769.

Tyngdpunkten i förnyelsearbetet var av naturliga skäl det vidsträckta Växjöstiftet, där sammanlagt 80 nya kyrkobyggnader tillkom fram till 1860. Inledningsskedet här framstår dock jämfört med aktiviteten i Linköpings men även i Kalmar stift som stillsammare. Under 1700-talets fyra sista decennier slutfördes sammanlagt 18 nybyggen. När Esaias Tegnér tillträdde 1824, den biskop som framför allt har kommit att förknippas med kyrkorivningar och kyrkobyggen i Växjö stift, hade ytterligare 12 kyrkor förnyats. Hälften av dessa 30 nya kyrkobyggnader hade tillkommit i stiftets gamla kärnområde, d.v.s. Varend. Dock inte i den gamla centralbygdens små socknar utan i randsområdenas större socknar som Algutsboda, Urshult och Virestad, där befolkningstillväxten varit störst. I övriga delar av stiftet hade förnyelsen ditintills varit mycket liten. I Finnveden fanns sammanlagt åtta spridda nybyggen, däribland den till det medeltida tornet tillbyggda kyrkan i Rydaholm, och i Njudung bildade kyrkan i Vetlanda tillsammans med fyra östliga grannkyrkor en egen liten enklav i nära kontakt med nybyggandet i Linköpingsdelen. De återstående två nybyggena i Växjö stift gällde Nässjö samt Skärstad i Vätterbygden. Vid prästmötet 1836 framhöll Tegnér särskilt det aktiverade nybyggandet i stiftet. Under hans tjugotvå år som biskop, alltså fram till 1846, genomfördes 32 nybyggen, därav 14 i Varend. Dessutom hade ett tiotal beslut om nybyggnad tagits.

Stilmässigt följde periodens kyrkobyggnader i Småland genom Överintendentsämbetets ritningar eller omarbetningar av lokala förslag den allmänna utvecklingen från gustavianskt och nyklassicism till historicismens nystilar vid 1800-talets mitt även om de lokala byggmästarna genom bortrationaliseringar av i deras tycke onödigt tillkrånglade och arbetskrävande detaljer liksom genom egna tillägg delvis kunde ge dem en viss anknytning till i bygden utvecklade traditioner. Inte minst är detta märkbart i inledningsskedets kyrkobyggande, där drag från senbarock, rokokon och lokal tradition kan återfinnas i förening med tidens aktuella klassicism. Under nybyggandets högaktiva period från och med 1820-talet (fig. 120) är enhetligheten däremot ofta påfallande när det gäller exteriörerna. Vissa kyrkotypen blev dessutom mer uppskattade än andra av såväl församlingarna som av de lokala byggmästarna. Ibland rekommenderade församlingarna redan vid ansökan om ritning en viss kyrka i grannskapet som förebild. En sådan lokalt uppskattad förebild var exempelvis den 1823 uppförda kyrkan i Annerstad (fig. 123), som blev förebild för kyrkorna i Vrå, Nöbböle och Väckelsång. Vid sidan av de allmänt accepterade nyklassicistiska kyrkobyggnaderna började vid 1800-talets mitt även enstaka nyromanska och nygotiska stildrag göra sig gällande i exteriörernas utformning och så småningom accepteras. Ett intressant exempel på en helt genomförd nygotisk kyrka är

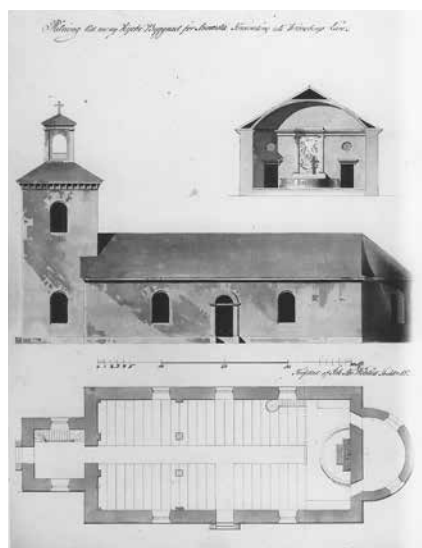
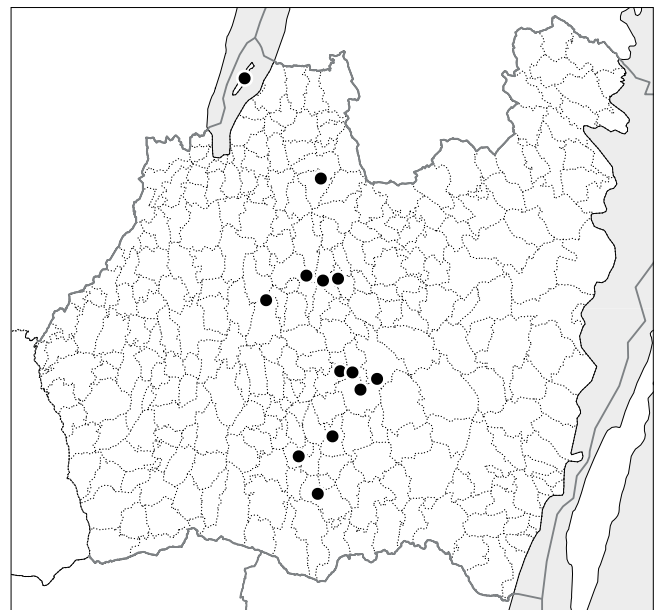
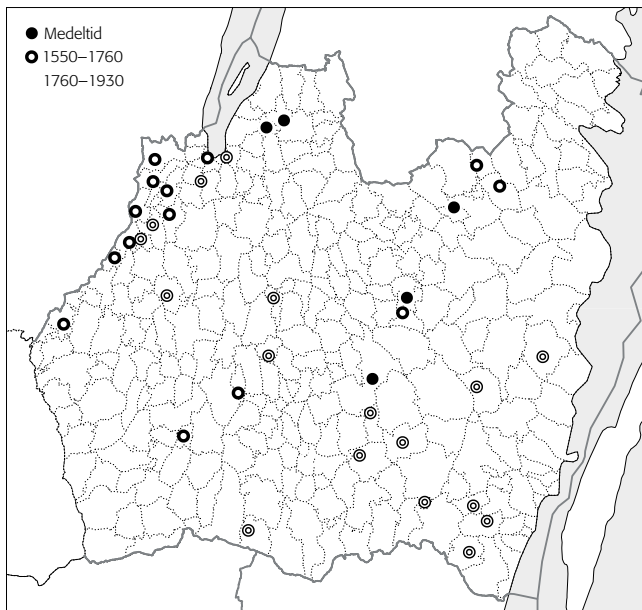

Fig. 123. "Ritning till en ny Kyrko Byggnad för Annersta Församling uti Kronobergs Län. – Författad af Joh. Abr. Wilelius". Daterad 1823. I Uppsala Universitetsbibliotek. Foto Uppsala Universitetsbibliotek.

den stora treskeppiga kyrkan i Gärdserum i Tjust, som på uppdrag av socknens storgodsägare på Adelsnäs ritades av arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander och som 1851 ersatte den gamla och i sitt slag unika stavkyrkan. Ett helt främmande inslag utan efterföljd förblev däremot den ombyggnad och nygestaltning av Växjö domkyrka i skånsk medeltidsstil som genomfördes av arkitekten och lundaprofessorn C. G. Brunius vid samma tid.

När det gäller kyrkorummens inredning och utsmyckning är variationerna större genom de många anlidade lokala hantverkarnas och konstnärernas insatser. Den småländska traditionen med målad utsmyckning och rikt snidade altarpopsatser levde delvis kvar ännu under slutet av 1700-talet. Sitt ursprung i denna bildrika tradition hade också den för sina stora altartavlor uppburne målaren Pehr Hörberg, som dock kom att bosätta sig och utföra huvuddelen av sina kyrkliga arbeten i Östergötland (se *Östergötland – landskapets kyrkor*). I de småländska kyrkorna återfinns 13 av hans mycket karakteristiska altartavlor i klassicerande inramning, däribland den stora målning som han utförde år 1800 i sin hembygds kyrka i Virestad. Hörberg fick flera efterföljare i Småland som fortsatte att leverera de av församlingarna i stället för tidens altarkors önskade altartavlorna. I vissa av Hörbergs kyrkliga uppdrag utvidgades utsmyckningen som i Kråkshults kyrka 1803 även till altarring och läktarbarriär. Även delar av korväggen kunde i vissa fall ingå i utsmyckningen. Den som speciellt tog upp denna tradition var Carl Strömberg, som under 1830- och 1840-talen vid sidan av sin verksamhet i Blekinge (se *Blekinge – landskapets kyrkor*) utförde flera utsmyckningar i södra Småland, bl. a. i Södra Sandsjö och Uråsa kyrkor, där altärväggarna pryds av mycket karakteristiska skenperspektivmålningar i grisaille med insatta figurer.

Efter 1850-talets byggnadstopp minskade antalet kyrkobyggen något för att på 1890-talet avtrappas ytterligare (fig. 120). De kyrkor som stod i tur att förnyas var främst de medeltida stenkyrkor som ännu fanns kvar i en del mindre men ofta centralt belägna socknar. Även om byggnadsverksamheten var spridd över landskapet är koncentrationen till vissa bygder tydlig (fig. 94).

Liksom tidigare var omfattningen störst i Växjö stift. Många gånger hade nybyggnad varit aktuell långt tidigare men blivit uppskjuten av olika

Fig. 124. Återstående träkyrkor från tiden före 1760 respektive 1760–1930.

Fig. 125. Kyrkor som övergivits men bevarats på sin ursprungliga plats. Kyrkorna har under 1900-talet renoverats och används numera vanligen för tillfälliga förrättningar. Norra Solberga kyrka har efter restaurering 1971 återinvigts som kyrka. Kyrkorna i Kumlabý på Visingsö och Dädesjö fungerar som museikyrkor.

skäl, inte minst genom oenighet om var i socknen den nya kyrkan skulle placeras. Så t.ex. i de båda grannsocknarna Sjösås och Drev i Varend strax norr om Växjö, där beslutet gick tillbaka ända till 1830-talet. Först vid mitten av 1860-talet uppfördes de nya kyrkorna, dock efter någorlunda aktuella ritningar från 1851 respektive 1853, då nyklassicismens formspråk fått vissa tillägg av nyromanska och nygotiska inslag.

De endast något tidigare uppförda kyrkorna i Jälluntofta, Bolmsö och Bredaryd i Finnveden är däremot exempel på de kvardröjande preferenserna för den klassiska kyrkobyggnadstypen. I dessa fall önskade församlingarna den närbelägna kyrkan i Voxtorp som förebild, en kyrka som hade uppförts redan i början av 1840-talet efter en några år äldre ritning. Den stilmässiga förskjutningen kunde alltså röra sig om ett par decennier eller mer. Förnyelsen i denna centrala del av Finnveden innebar ytterligare fem nybyggen, däribland av bygdens huvudkyrka i Värnamo 1874, och följdes senare av en motsvarande och koncentrerad aktivitet i den södra delen av området.

I Njudung gällde förnyelsen den västra centralbygden, där en av de äldsta småländska stenkyrkorna, kyrkan i Vrigstad, revs 1865. Grannkyrkan i Hjälmseryd hade förnyats 1853, men den gamla kyrkan hade här fått stå kvar som ödekyrka, vilket också senare kom att gälla de gamla kyrkorna i Lannaskede och Myresjö 1876 liksom kyrkan i Vallsjö efter den nya kyrkans tillkomst här 1890. Även i den södra Vätterbygden och i norra Tjust fortsatte förändringen av kyrkolandskapet.

Den stilmässiga förskjutningen mot rikare artikulering av planer och formspråk liksom inslag av nya fasadmaterial som tegel och natursten präglade 1880- och 1890-talen, där Gladhammars kyrka i Tjust, Sofia i Jönköping och Örsjö i Möre är tidstypiska exempel. I Varend betecknar den 1908–10 uppförda nya kyrkan i Jät med drag av jugend en slutpunkt för det långvariga och genomgripande nybyggnadsskedet. Kartan i fig. 127 och tabell 7 över landskapets befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden bekräftar förnyelsens stora omfattning. Flera av de helt bevarade medeltidskyrkorna överlevde dessutom som ödekyrkor (fig. 125).

Till den genomgripande omvandlingen av det småländska kyrkolandskapet bidrog rivningarna av de för många bygder karakteristiska träkyrkorna. Av dessa träkyrkor, som av biskop Tegnér omtalades som ”en mängd af usla och bofälliga Brädsjul som kallades kyrkor”, var flertalet av medeltida ursprung. Från 1750 och till år 1800 revs i landskapet 25 av de medeltida byggnaderna och under 1800-talet ytterligare 26. Så sent som vid sekelskiftet 1900 revs Aneboda kyrka (fig. 115). Sammanlagt överlevde som nämnts endast sju av de medeltida träkyrkorna, ett par av dem dessutom i kraftigt ombyggt skick och två som ödekyrkor. Även många av de senare tillkomna träkyrkorna revs och ersattes av murade byggnader. I landskapet återfinns nu inklusive den lilla gruppen av medeltida ursprung endast 20 kyrkor som är uppförda före 1760 och träkyrkorna utgör endast enstaka inslag i vissa bygder bland de omgivande stenkyrkorna (fig. 124).

Trä hade ännu under 1700-talets tidigare del varit ett vanligt material när det gällde nybyggande i de traditionella träkyrkoområdena. Genom den kungliga förordningen 1776 förbjöds emellertid trä med tanke på brandfaran som byggnadsmaterial för kyrkor och andra ”publique byggnader”. Fattiga församlingar kunde dock undantagsvis få dispens för att ersätta sina gamla träkyrkor med nya. Som stapeldiagrammet i fig. 121 visar uppfördes tre träkyrkor ännu på 1760-talet och en på 1770-talet, nämligen Kävsjö kyrka, som tillkom 1775, alltså före förbudet. Först under stagnationsåren i början av 1800-talet tilläts fem nya träkyrkor

att uppföras i de södra och sydöstra skogsbygderna: Herråkra och Hälleberga i Varend, Gullabo och Karlslunda i Möres inland samt Fliseryd i Handbörd. Därefter upphörde trä som byggnadsmaterial nästan helt för att omkring sekelskiftet 1900 på nytt bli aktuellt bl.a. i samband med kyrkobyggena i Aneboda i Varend (fig. 115) och Valdshult i Mo. I Mo förblev dessutom träkyrkostraditionen intakt genom att också den senare nybyggnaden i Stengårdshult 1910–12 resulterade i en träkyrka. Den småländska träbyggnadstraditionen har levt vidare också i de följande decenniernas många kapellbyggen i olika delar av landskapet.

ÖVERGIVNA KYRKPLATSER OCH KYRKOR

I det småländska kyrkolandskapets förändring under den intensiva nybyggnadsperioden från 1760-talet och fram till sekelskiftet 1900 ingick även flyttningen av många kyrkplatser. Enbart i Varend uppfördes den nya sockenkyrkan i drygt hälften av områdets 61 socknar på en helt ny plats (fig. 15). I några fall behölls också den gamla kyrkan som fick stå kvar på den övergivna kyrkogården (fig. 125).

Bakgrunden till de många flyttningarna av sockenkyrkorna berodde på de gamla kyrktomternas många gånger bristande storlek och ofördelaktiga läge. För att kunna rymma en tidsenlig stenkyrka som ersättning för den betydligt mindre och ofta av trä uppförda befintliga kyrkan krävdes en utvidgning av tomten. Många gånger saknades denna möjlighet på grund av såväl den omgivande terrängens karaktär som ägoförhållandena. Kyrkplatsens läge var dessutom inte sällan ocentralt i förhållande till socknens utsträckning. De medeltida kyrkplatserna hade tillkommit i anslutning till en då i bygden central storgård eller by och den senare befolkningsutvecklingen hade i många fall förskjutit tyngdpunkten till nyare och större byar. Den i äldre tid viktiga platskontinuiteten liksom bindningen till förfädernas gravplats hade uppluckrats och önskemål om att kyrkan borde ligga någorlunda mitt i socknen med tanke på församlingsbornas resväg återkommer i stället ofta i sockenstämmoprotokollen i samband med diskussionerna om nybygge. Tvister om den nya kyrkans placering kunde i många fall uppskjuta ett planerat nybygge i åtskilliga år, något som inte minst präglade de s.k. sammanbyggingarna, då två församlingar skulle enas om en gemensam kyrkplats.

Avståndet mellan den gamla och den nya kyrkplatsen blev mycket varierande. I vissa fall innebar flytten som i Dädesjö och Lenhovda endast att den nya kyrkan uppfördes på andra sidan landsvägen och den gamla kyrkplatsen kunde då fortsatt användas som kyrkogård. I många fall förlades dock den nya kyrkan på långt avstånd från den gamla och kyrkogården kom då snart att upphöra som begravningsplats och även att vårdas. Däremot togs de av pietet vanligen inte i bruk för andra ändamål.

Under 1900-talet har de övergivna kyrkplatserna kommit att i skiftande grad underhållas. Vanligen har endast hägnadsmurarna på nytt satts i stånd och växtligheten ansats. Gravminnena har också fortsatt fått förfalla och i de flesta fall återstår endast enstaka resta markstenar. De nedrivna kyrkornas grund har däremot i många fall avtorvats och ibland även förtydligats genom komplettering. Altarets plats har likaså ofta under senare delen av 1900-talet markerats genom ett rest träkors och i några fall har en enkel klockstapel tillkommit för att kunna användas vid förrättningar på platsen sommartid.

Vid rivningen av träkyrkorna togs allt byggnadsmaterial tillvara och endast grundstenarna lämnades kvar. När det gäller stenkyrkorna lämnades i vissa fall utöver grundmurarna även större eller mindre murpartier kvar om inte stenen behövdes för andra ändamål (fig. 15). Så fick exempelvis

den gamla kyrkan i Tryserum i norra Tjust 1784 delvis stå kvar som ruin, och samma för tiden ruinromantiska inställning tillämpades även vid den senare förnyelsen i samma område av några av grannkyrkorna, däribland i Ukna 1838 (fig. 14). Den sista i raden av de som ruiner kvarlämnade kyrkorna blev Hamneda gamla kyrka i Finnveden, där man 1894 gav upp att slutföra det mödosamma rivningsarbetet av den märkliga östtornskyrkan (fig. 116). Tjugo år tidigare hade den utdömda kyrkan i grannsocknen Agunnaryd fått samma öde. I dag utgör dessa murrester viktiga vittnesbörd om de försvunna kyrkornas planform, storlek och byggnadsteknik och i flera fall har också arkeologiska undersökningar genomförts.

Känslan för de gamla kyrkornas kulturhistoriska värde hade utanför de s.k. fornforskarnas skara i viss mån ökat under 1800-talets senare decennier även bland prästerskap och församlingsbor men fick först under 1900-talets början större genomslag. När exempelvis Vederslövs församling 1880 ansökte hos Kungl. Maj:t om att få riva de gamla kyrkorna i Vederslöv och Dänningelanda ansågs inget hinder föreligga för rivning av träkyrkan i Dänningelanda. Däremot borde kyrkan i Vederslöv bevaras till murarna, något som i hög grad upprörde församlingen bl.a. med tanke på utgifterna för kommande underhåll av byggnaden och kyrkplatsen. Vid prostvisitationen 1894 hade inställningen emellertid till stor del förändrats. Flertalet av de närvarande ansåg då enligt protokollet att den gamla kyrkan borde "aktas för förstöring".

En grund för det växande kulturhistoriska intresset i framför allt Värmland blev tillkomsten av Smålands museum i Växjö, som grundats 1867 som landets första landsortsmuseum. Tio år senare bildades Föreningen för Smålands fornminnen och kulturhistoria. 1901 tillkom också Norra Smålands fornminnesförening med anknytning till Jönköping. Vid Svenska Fornminnesföreningens möte 1906 i Jönköping var de medeltida kyrkorna och deras historia det centrala temat. "Kyrkobilder från alla socknar i Jönköpings och Kronobergs län" var då utställda och utgjorde illustration till lundaprofessorn Ewert Wrangels just slutförda sammanställning och typologi över såväl de försvunna som de bevarade medeltida kyrkorna i de båda länen (publicerad 1907). Tillståndet för de kyrkor som lämnats kvar som ödekyrkor (fig. 125) var då i flera fall redan alarmerande. Värst utsatta för förfallet var Hjalmseryds kyrka, som endast stod kvar som ruin, och kyrkorna i Myresjö och i Hemmesjö (fig. 126). Dessutom fanns beslut om att

Fig. 126. Hemmesjö gamla kyrka före renoveringen 1921. Kyrkan hade övergivits 1854. Foto i SvK:s arkiv, RAÄ.

HELT BEVARADE KYRKOR:

Arby, Drevs gamla, Dörarp, Hagby, Hemmesjö gamla, Hjärtlanda, Högsby (kraftig exteriör och interiör omgestaltning 1884–85), Jäts gamla, Kumlaby (Visingsö), Kånna, Lannaskede gamla, Lekaryd, Ljungby (Kalmar län), Mellby, Mortorp, Myresjö gamla, Granhult, Nöttja, Pelarne, Sjösås gamla, Stenberga, Säby (tillbyggd med korsarmar 1689 och 1745), Törnsfall, Uråsa, Vallsjö gamla, Vittaryd, Västervik, S:ta Gertrud (tillbyggd med korsarmar 1737–39 och 1763–67), Öjaby

DELVIS BEVARADE KYRKOR:

Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:

Askeryd (tillbyggd med korsarmar 1658–59), Barnarp (tillbyggd med korsarmar 1686–88), Blådinge, Bälaryd (tillbyggd med korsarm 1740), Marbäck (tillbyggd med korsarmar 1671 och 1698, ersatta 1913), Moheda, Norra Ljunga, Voxtorp (Kalmar län)

Senare ombyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Alvesta, Angelstad, Bergunda, Bredestad, Bringetofta, Byarum, Bäckseda, Dannäs, Dädesjö gamla, Dörby, Femsjö, Forserum, Frinnaryd, Gränna, Hagshult, Halltorp, Haurida, Hjälmserys gamla, Hossmo, Hylletofta, Höreda, Järstorp, Kläckeberga, Kulltorp, Lekeryd, Norra Sandsjö (ombyggd i flera etapper), Norra Solberga gamla, Nydala, Nye, Näsby, Nävelsjö, Odensjö, Ramkvilla, Skepperstad, Svenarum, Torskinge, Tveta, Tävelsås, Vederslövs gamla, Vireda, Våthult, Växjö domkyrka, Åseda, Ölmstad, Ör

Senare nybyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

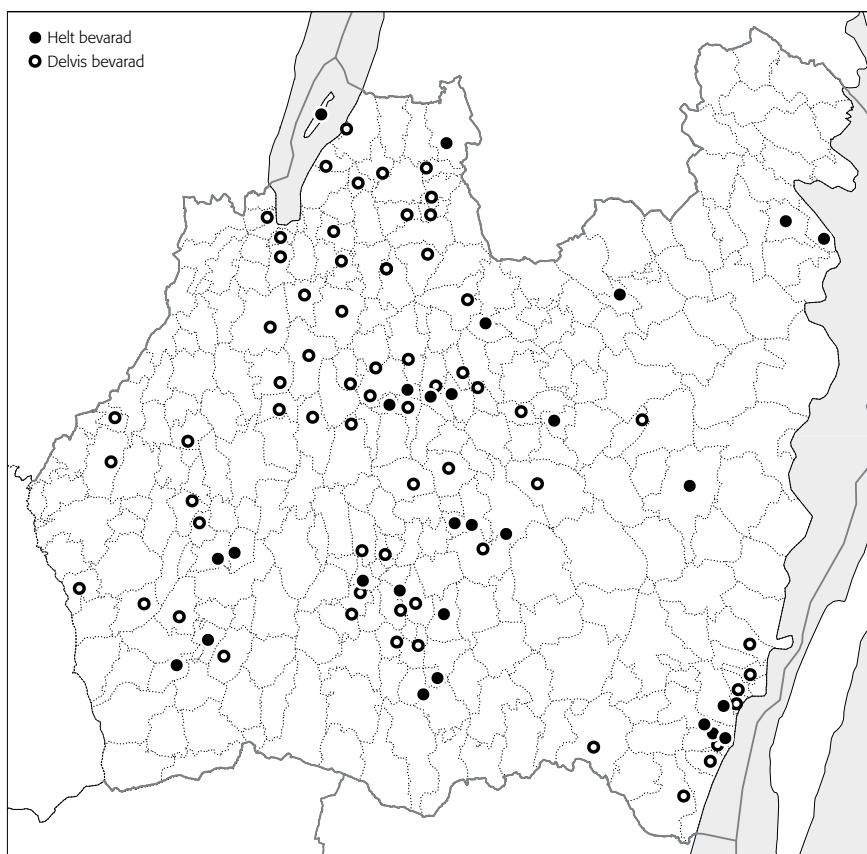
Asa, Ljungarum, Malmbäck, Nässjö gamla, Södra Ljunga, Tofteryd, Torsås, Villstad, Vissefjärda, Åby

Tab. 7. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad.

den gamla kyrkan i Jät skulle rivas. Ett viktigt resultat av Wrangels maning ”till alla vederbörande, myndigheter, församlingar och enskilde, att hjälpa till med bevarandet af de sparsamma resterna af våra fornminnen, äfven de kyrkliga” blev att Dädesjö gamla kyrka och dess unika takmålningar räddades genom att kyrkan inköptes av staten för vård och underhåll. Dessförinnan hade tre av de småländska träkyrkorna räddats: den medeltida kyrkan i Granhult genom att församlingen vägrade att riva den, 1600-talskyrkan i Bosebo genom att den 1894 flyttades till friluftsmuseet Kulturen i Lund och den medeltida kyrkan i Bäckaby genom flyttning 1901 till Stadsparken i Jönköping. Även ett par av länets gamla klockstaplar överlevde på samma sätt. Klockstapeln i Norra Solberga hade flyttats till Jönköping ett par år efter det att Bäckaby kyrka flyttats dit medan klockstapeln i Stockaryd några år senare fick en fristad i Slottsskogen i Göteborg.

De övergivna kyrkorna gick något skiftande öden till mötes. Den medeltida stadskyrkan i Västervik, som hade övergivits 1905, då den nya kyrkan stod färdig, fick liksom den på 1700-talet förnyade kyrkan i Nässjö, som i sin tur övergavs 1909 på grund av sitt ocentrala läge i förhållande till det nya stationssamhället, återfick ganska snart funktionen som gudstjänstlokaler. I Norra Solberga omvandlades den gamla kyrkan redan 1902, efter det att tillbyggnaderna av trä rivits, till församlingens gravkapell och är sedan restaureringen 1971 återinvigd som kyrka. Dädesjö kyrka är liksom Kumlaby kyrka på Visingsö museikyrkor medan ruinkyrkan i Hjälmseryd återförts till sin medeltida utformning vid en restaurering på 1930-talet och på nytt inretts till kyrkorum. De övriga kyrkorna har med början på 1920-talet likaså satts i stånd och underhållits kontinuerligt. I samband med restaureringarna har också äldre målningar tagits fram och byggnadshistoriska undersökningar genomförts. Kyrkorummen har dessutom, fränsett i Hemmesjö, där inget av den gamla inredningen återstår, i stor utsträckning

Fig. 127. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som har ursprungliga partier av långhus/kor, men som senare om- eller nybyggts.

kvar sin ålderdomliga karaktär från 1600- och 1700-talen och har under senare decennier förutom att vara uppskattade turistmål alltmer kommit att användas vid förrättningar sommartid. I Sjösås har den gamla kyrkan även återfått alltmer av sin gamla funktion som församligskyrka genom att befolkningen numera framför allt är koncentrerad till det omgivande samhället Braås.

Smålands kyrkor i dag

Det småländska kyrkolandskapet präglas i hög grad av det sena 1700-talets och 1800-talets stora predikokyror. Sammanlagt tillhör inte mindre än 59 % av de nästan 300 kyrkorna tidsperioden 1760–1900 (fig. 128), som mer än i något annat landskap förändrade det äldre kyrkolandskapet och dess prägel av alltsedan medeltiden olika regionala traditioner med träkyrkorna som ett viktigt inslag. De helt bevarade medeltida kyrkorna utgör endast 9 % och flera av dessa har dessutom överlevt endast tack vare att de fick stå kvar som ödekyrkor då den nya kyrkan fullbordats på annan plats. Flyttning av sockenkyrkan till en ny kyrkotomt var under denna nybyggnadsperiod mycket vanlig och inslaget av övergivna kyrkplatser och ruiner är påfallande stort i landskapet.

De flesta av de medeltida kyrkorna är spridda exempel på den äldre medeltidens romanska kyrkoarkitektur och på de olika influenser som då nådde de små landen. Bland de medeltida kyrkorna (fig. 127) ingår också den mycket speciella gruppen av helt eller delvis bevarade träkyrkor. Sex, tidigare sju, av landets numera endast sammanlagt 11 träkyrkor av medeltida ursprung återfinns i Småland (fig. 124), däribland Granhults kyrka, den äldsta helt bevarade träkyrkan (omslagsbild, fig. 24–25). Den fram till 1700-talets mitt rika träbyggnadstraditionen i området representeras

också av några välbevarade och karakteristiska kyrkor från sent 1600-tal och tidigt 1700-tal med rika barockinredningar och ett likaså rikt tak- och väggmålari av västsvensk tradition. Samma provinsialt präglade barockinteriörer och inredningsdetaljer har även bevarats i många av kyrkorna av medeltida ursprung. Under framför allt senare delen av 1900-talet har likaså många av de rivna kyrkornas inredningsdetaljer som altarpussatser och predikstolar inlemmats i de nutida kyrkorumen. Även medeltida altarskåp och helgonbilder har bevarats i stor utsträckning och den medeltida dopfunten har åter kommit i bruk i ett stort antal kyrkor.

Träkyrkorna och de nyklassicistiskt präglade stenkyrkorna utgör landskapets tydligaste särdrag. Nybyggnadsperiodens många kyrkor från tiden fram till sekelskiftet 1900 är när det gäller exteriörerna vanligen oförändrade och visar den allmänna stilutveckling som präglade de av arkitekterna vid Överintendentsämbetet ritade kyrkorna. Flera av dessa tidstypiska kyrkor är intressanta exempel på såväl epokens som den enskilde arkitektens arkitektoniska gestaltungsideal. Även många interiörer har trots senare restaureringar till stor del kvar det ljus och den enkelhet och klarhet som var nyklassicismens signum och som hyllades inte minst av Växjöbiskopen Esaias Tegnér, nybyggandets ivrige förespråkare i såväl tal som skrift. Till de nyklassicistiska kyrkorna i Småland överfördes även delvis traditionen från barockens kyrkomåleri genom den gustavianska tidens uppburne kyrkomålare Pehr Hörberg, vilkens mest kända och till formatet väldiga altartavla pryder hans födelseförsamlings kyrka i Virestad. Flera lokalt verk samma konstnärer följde senare i hans spår.

När det gäller restaureringar utgör Växjö domkyrkas förändringar under 1800- och 1900-talen ett belysande exempel på ideologiernas förändringar och tidsbundenhet. Från 1800-talets slut och fram till nutid har samtliga kyrkor och främst nybyggnadsperiodens stora predikokyrkor på olika sätt påverkats av de många restaureringsarkitekter som varit verksamma i landskapet. De återkommande restaureringarna bildar på sedvanligt sätt olika årsringar i kyrkobyggnadernas historia och normalt präglar flera restaureringar med bakgrund i sin tids ideal dagens kyrkorum. Av det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets behov av att ge de klassicistiska kyrkorumen en rikare atmosfär har dock mycket litet bevarats. Ett särpräglat undantag är här Urshults kyrka, där även det omfattande och figurrika interiörmålari som konstnären Ludvig Frid utförde på 1890-talet återstår.

Många av nybyggnadsperiodens stora kyrkor, som tillkom med tanke på den stora och fortsatt förväntade folkökningen, ligger nu i trakter med vikande befolkningsunderlag och frågor om finansieringen av framtida vård och underhåll är ständigt återkommande frågor när det gäller dessa för landskapet så typiska kyrkobyggnader.

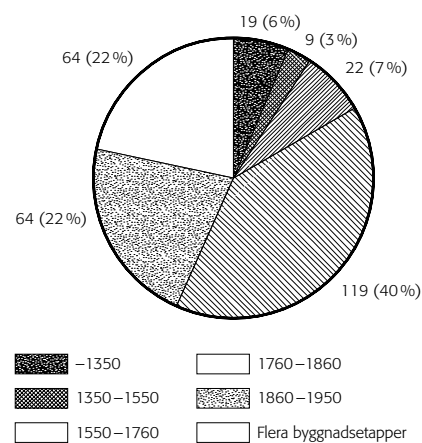

Fig. 128. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. I diagrammet ingår de 297 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950. Två församlingskyrkor har gått förlorade efter 1950. Bosebo nya kyrka från 1894-95 revs 1960 och ersattes med en ny kyrka på samma plats. Hälleberga kyrka från 1819-20 brann 1976 och ersattes med en ny kyrka 1978.

Litteratur om Smålands kyrkor

sammanställd av Marian Ullén

Förteckningen omfattar översiktlig och allmän litteratur om kyrkor och längre tidsperioder. Använd speciallitteratur återfinns under respektive kapitel i rapporten. Uppslagsverk förtecknas ej. Samlingar av otryckt material samt bildmaterial finns främst i *Antikvarisk-topografiska arkivet* (ATA) vid Riksantikvarieämbetet, samt i respektive läns museums arkiv. Kyrkornas äldre arkivhandlingar förvaras i respektive landsarkiv, yngre handlingar i pastorsämbetenas arkiv.

Det medeltida Sverige (DMS), Riksantikvarieämbetet. — I det häradsvis och sockenvis redovisade materialet ingår även uppgifter om kyrkorna. Rörande Småland har 1987–99 publicerats tre delar (red. Olle Ferm m.fl.): *Möre* (4:1), *Handbörd, Stranda* (4:2), *Aspeland, Sevede, Tuna län* (4:4). Under arbete är Norra och Södra Tjust.

Hansson, Martin: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*, Lund Studies in Medieval Archaeology 25, 2001. Diss. — Diskuterar förhållandena inom Tiohärad, d.v.s. Varend, Finnveden och Njudung. I kapitlet ”Kyrkor och huvudgårdar” analyseras sambandet mellan tidens aristokrati och kyrkobyggandet. Innehåller även en häradsvis indelad förteckning över de medeltida kyrkorna med kommentarer.

Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor, 2, Götaland*, Rapport RAÄ, 1993. — Redovisar de kyrkobyggnader som uppförts 1920–84. Kortfattad beskrivning, exteriör- och interiörfoto samt plan.

Kalmar län. Meddelanden från Kalmar läns hembygdsförbund och stiftelsen Kalmar läns museum, 1917–. — Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Innehåller spridda uppsatser som anknyter till områdets kyrkobyggande och kyrkonst.

Kronobergsboken (Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok), Kronobergs läns hembygdsförbund i samarbete med Smålands museum, 1920–. — Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård, numera ofta tematiskt ämne. Innehåller framför allt i äldre årgångar spridda uppsatser som anknyter till områdets kyrkobyggande och kyrkokonst. Till de tematiska publikationerna hör Liepe a.a. samt *Landen kring sjöarna*.

Kyrkobyggnader i Kronobergs län, red. Heidi Vassi, Länsstyrelsen i Kronobergs län, 1998. — Presentation av samtliga kyrkobyggnader med stilkaraktäristik, restaureringsuppgifter samt foto och plan. Innehåller även korta artiklar om ”Kyr-

kobyggnaden som symbol” av Johan Unger, ”Kyrkor från nio århundraden” av Marian Ullén och ”Orglar i Kronobergs län” av Axel Unnerbäck.

Kyrkoberivningar av enskilda kyrkor. I vägledningarnas titel ingår i allmänhet kyrkans namn. Beskrivningarna varierar i fråga om utförlighet men redovisar vanligen kyrkans byggnadshistoria samt viktigare inventarier. — Rörande kyrkorna i Linköpings stift finns en speciell serie, *Linköpings stifts kyrkor*, som sedan 1966 utges av Linköpings stifts kyrkoberivningskommitté. Av de småländska kyrkorna har dock hittills endast en mindre del behandlats. Motsvarande serie för Växjö stift saknas. Bakom den sporadiska utgivningen står här de olika församlingarna.

Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv, red. Lennart Johansson, Kronobergsboken 1999–2000. — I kapitlen ”Land och län under kristendomens millennium” av Lars-Olof Larsson och ”Kyrko- och samfundsliv från omkring 1800” av Göran Åberg ingår även kyrkorna och kyrkorummen i skildringen av utvecklingen i området. I kapitlen ingår likaså separata avsnitt om ”De medeltida kyrkorna” respektive ”Nyklassicismens kyrkor” av Marian Ullén.

Liepe, Anita: *Medeltida lantkyrkobygge i Varend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd*, Kronobergsboken 1984–85. Diss. — I den utförliga katalogdelen redovisas det kända medeltida kyrkoberivningsbeståndet i områdets socknar med uppgifter om respektive kyrkas byggnadsmaterial, planform, storlek m.m. liksom kyrkans läge i socknen och förhållandet till bebyggelsen.

Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Tveta, Vista, Mo, 1932; Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östbo, Västbo, Sunnerbo, 1935; Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östra och Västra härad, 1943.* — Redovisar arkivaliska uppgifter, traditioner m.m.

Linköpings stift i ord och bild, 1949. — Bildkatalog över stiftets kyrkor skriven av Bengt Cnattingius, samt uppsatser om medeltida kyrkokonst av Erik Lundberg, och om Kyrklig konstodling under nyare tid av Axel Romdahl. Av olika författare behandlas vidare stiftets historia, kyrkliga liv och kyrkornas inredning och inventarier m.m.

Mandelgren, Nils Månsson: *Förteckning på de af N. M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings-Historia som skänkts till Lunds Kongl. Universitet*, 1889.

Medeltidsstaden, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1–73, 1976–90. — Rapportserien omfattar för Smålands del medeltidsstäderna Växjö, Jönköping, Kalmar, Eksjö, Gamleby/Västervik (nr 46, 58, 61, 65, 68) och redovisar även kyrkornas medeltida byggnadshistoria samt källmaterial och litteratur.

Småländska kulturbilder (Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och stiftelsen Jönköpings läns museum, Meddelanden från norra Smålands fornminnesförening), 1907–. — Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård, numera ofta tematiska ämnen. I årsboken 1995, *Från Kyrkans värld*, ingår bl.a. uppsatserna ”Kristine kyrkas utvidgning och fulländning” av Anders Franzén och ”Från höga spiror till låga huvar” av Bo E. Karlsson. I övrigt återfinns spridda uppsatser om områdets kyrkobyggnad och kyrkliga konst i framför allt äldre årgångar.

Sockenbeskrivningar, utgivna lokalt och med socknens namn i titeln, t.ex. *Reftele-boken*. Ofta utger hembygdsföreningarna en löpande serie skrifter, som behandlar socknens historia. I dessa lokalhistoriska publikationer ingår vanligen också separata artiklar om kyrkorna och händelser relaterade till kyrkornas historia och socknens kyrkliga liv.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, 1912-. — Utförliga kyrkoberskrivningar med redogörelse för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Småland föreligger följande monografier samt kategoriöversikter:

Andersson, Karin & Otto Svennebring: *Arby kyrka. Södra Möre härad*, SvK vol. 207, Småland, 1989.

Gustafsson, Evald & Marian Ullén: *Växjö Domkyrka. Växjö*, SvK vol. 136, Småland bd IV:1, 1970.

Johanson, Erik O. & Gotthard Johansson: *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*, SvK vol. 48, Småland bd I, 1940.

Liepe, Anita: *Bergunda och Öja kyrkor. Kinnevalds härad*, SvK vol. 138, Småland bd V:1, 1970.

Liepe, Anita: *Jäts kyrkor. Kinnevalds härad*, SvK vol. 173, Småland bd V:2, 1977.

Liepe, Anita: *Växjö och Öjaby kyrkor. Växjö*, SvK vol. 143, Småland bd IV:2, 1971.

Liepe, Anita & Marian Ullén: *Åseda och Älghults kyrkor. Uppvidinge härad*, SvK vol. 157, Småland bd VI:1, 1974.

Olsson, Martin: *Kalmar gamla stads kyrkor, 1, Storkyrkan*, SvK vol. 158, Småland bd III:2, 1974.

Olsson, Martin & Rolf Näslund: *Kalmar gamla stads kyrkor, 2, Kyrkogården, nu kallad Gamla kyrkogården, 3, Sancta Birgittas kyrka, 4, Svartbrödraklostret*, SvK vol. 162, Småland bd III:3, 1976.

Olsson, Martin: *Kalmar slotts kyrkor*, SvK vol. 117, Småland bd III:1, 1968.

Rosell, Ingrid & Robert Bennett: *Kalmar Domkyrka*, SvK vol. 209, Småland bd III:4, 1989.

Ullén, Marian: *Drevs och Hornaryds kyrkor. Uppvidinge härad*, SvK vol. 120, Småland bd II:2, 1968.

Ullén, Marian: *Dädesjö och Eke kyrkor. Uppvidinge härad*, SvK vol. 126, Småland bd II:3, 1969.

Ullén, Marian: *Granhults och Nottebäcks kyrkor. Uppvidinge härad*, SvK vol. 149, Småland bd II:4, 1972.

Ullén, Marian: *Kyrkorna i Sjösås. Uppvidinge härad*, SvK vol. 114, Småland bd II:1, 1967.

Ullén, Marian: *Lenhovda och Herråkra kyrkor. Uppvidinge härad*, SvK vol. 171, Småland bd VI:2, 1977.

Ullén, Marian: *Vederslövs och Dänningelanda kyrkor. Kinnevalds härad*, SvK vol. 185, Småland bd V:3, 1981.

Ullén, Marian: *Medeltida träkyrkor, 1, Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland*, SvK vol. 192, 1983. — Innehåller beskrivningar av såväl de bevarade som de försvunna medeltida träkyrkorna i Småland och södra Östergötland.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 2, Småland och Öland, SvK vol. 216, 1993. — Här ingår katalog, utarbetad av Monica Ebeling, Ingrid Sjöström och Marian Ullén, över de under perioden aktuella kyrkobyggnaderna inklusive förteckningar över ritningar, källor och litteratur samt en sammanfattande översikt av Ingrid Sjöström. I inledande uppsatser behandlas dessutom följande ämnen: Gustafsson, Evald: "...såsom det anstår en Cathedral ...Växjö domkyrkas omgestaltning under 1800-talet"; Sjöström, Ingrid: "Rundat eller rakt? Korets utformning i nyklassicismens salkyrkor i Jönköpings län"; Tornehed, Stig: "Esaias Tegnér som kyrkobyggare i Gårdsby"; Ullén, Marian: "Kyrkorummets utsmyckning. Småländska mästare och

lokala traditioner 1760–1860”, Ullén, Marian: ”Stiftsledningen och kyrkobyggandet i Växjö stift 1760–1860”; Vidare ingår som bilagor: Ehlers, Yvonne: ”Fredric Westins altartavlor – sammanfattande kommentar samt förteckning över kopior” och Sandström, Birgitta: ”Kyrkoarbetsinstruktion för Urshults kyrka”.

Topografisk litteratur. Ett flertal äldre topografiska arbeten utgör viktiga källor till kunskap om de genomgripande förändringar som skedde av det kyrkliga landskapet under 1700- och 1800-talen i Småland. Speciellt värdefulla i detta avseende är:

Allvin, Jonas: *Beskrifning öfver Västbo härad i Jönköpings län*, 1846; *Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län*, 1852; *Beskrifning öfver Mo samt N:a och S:a Wedbo härader i Jönköpings län*, 1857.

Craelius, Magnus Gabriel: *Försök till ett landskaps beskrifning uti en berättelse om Tunaläns, Sefwede och Asbo lands häraders fögderi uti Calmar höfdingsdöme ... år 1772, 1774.*

Rogberg, Samuel: *Historisk Beskrifning om Småland*, 1770.

Rosengren, Josef, Linnel, L. & Fischer, J.: *Ny Smålands Beskrifning*, 1914.

Rydström, Ada: *Boken om Tjust*, 1–7, 1912–19. Ny, utökad upplaga, 1922–32.

Wieselgren, Pehr: *Ny Smålands Beskrifning*, 2–3, 1846–47.

Wrangel, Ewert: ”Medeltidskyrkorna i Småland. Jönköpings och Kronobergs län”, i *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening*, 1907. — Inventering samt försök till typindelning av såväl de bevarade som de försvunna medeltida kyrkorna.

Växjö stift i ord och bild, 1950. — Innehåller förutom en bildkatalog med korta uppgifter om kyrkorna även olika uppsatser om kyrkobyggandet och den kyrkliga konsten genom tiderna av bl.a. Bertil Berthelson, Bror Olsson, Göran Palm och Gunnar Svahnström. Vidare ingår ett flertal uppsatser av olika författare om stiftets historia och kyrkliga liv m.m.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Småland 1950 hänvisas till tab. 1 a–b, s. 15–16. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Adelcrantz, Carl Fredrik 132
Adelsvärd, Erik 133
Adelsvärd, Jan Carl 190
Adelöv 38, 51, 52, 94, 130, 133, 177
Adler, Victor 153
Agunnaryd 29, 32, 35, 38, 50, 144, 146, 195
Algutsboda 38, 101, 129, 134, 135, 166, 166, 167, 169, 191
Allvin, J. 9
Almesåkra 17, 29, 38, 75, 81, 82, 102, 144, 146, 151, 152, 153, 171
Almundsryd 21, 27, 29, 38, 102, 130, 140, 167
Alseda 38, 101, 129, 136, 168
Alsterfors 27
Alvastra klosterkyrka 73
Alvesta (Aringsås) 18, 27, 46, 72, 92, 102, 119, 120, 142, 174, 175, 185, 196
Amund, målare 90
Andersson, Elis 165
Andersson, Johan 140
Andersson, Salomon 140
Anderstorp 38, 47, 103, 131, 146, 161, 162
Andrae, Andreas 124
Aneboda 28, 29, 51, 102, 145, 148, 155, 157, 176, 177, 193, 194
Angelstad 33, 38, 61, 130, 196
Angerdshestra 13, 49, 101, 130
Angerstein, Uno 140
Ankarsrum 22, 32, 149, 159, 161
Annerstad 38, 130, 191, 191
Antwerpen 95
Arby 34, 38, 47, 66, 70, 92, 196
Arinbjörn, stenmästare 84
Aringsås, se Alvesta
Asa 53, 56, 101, 130, 135, 136, 168, 196
Askeryd 38, 73, 90, 101, 106, 125, 185, 186, 196
Asplund, Nils 168
Bankeryd 20, 34, 52, 144, 147, 148, 150, 151, 153, 169
Barkeryd 38, 102, 131
Barnarp 20, 29, 38, 101, 107, 112, 118, 121, 123, 196
Barup, Kerstin 170
Bellö 130, 136, 137
Berg 21, 28, 30, 72, 93, 94, 130, 185
Berg, Sven Niclas 139, 170
Berga 29, 42, 57, 58, 61, 93, 130, 170, 179
Berggren, Jonas 139
Bergh, Rolf 169, 170
Bergunda 53, 54, 66, 72, 130, 138, 185, 196
Berlin 76
Beurling, Magnus 115, 134
Beutin, Gabriel 120
Björkö 38, 102, 131
Björnsäter 48
Blackstad 101, 103, 129
Bloch, Carl 152
Blom, Fredrik 133
Blom Carlsson, Carl Gustaf 133
Blådinge 29, 33, 38, 46, 82, 92, 130, 136, 196
Boberg, Paul 159, 160, 161, 162, 165, 167, 168, 169
Bockara 160, 161
Bodafors 28, 161, 163
Bolmsö 19, 19, 29, 33, 38, 42, 56, 137, 144, 193
Bonde, snickare 104
Bondstorp 102, 130
Borås 118, 119
Bose, stenmästare 57, 76, 180
Bosebo 103, 144, 157, 157, 198
Bosebo, se även Lund
Bottnaryd 13, 20, 38, 51, 101, 105, 106, 106, 112, 121, 123, 124, 187, 188
Botulfskapellet, se Uppgränna
Brachwagen, Hans Sigismund 117, 121, 122
Brahe, Magnus 109, 118
Brahe, Per, d.y. 109, 110, 118, 122, 123
Brahe, släkt 188
Brahekyrkan, se Visingsö
Brandel, Sven 168
Brazda, Jan 169
Braås 197
Bredaryd 38, 102, 124, 137, 144, 193
Bredestad 29, 101, 104, 168, 196
Bringetofta 32, 33, 38, 66, 67, 78, 84, 88, 89, 94, 103, 120, 179, 196
Brunius, Carl Georg 57, 61, 67, 133, 134, 135, 169, 192

- Bruzaholm 32
 Brömsebro 99
 Bunn 161
 Burseryd 38, 49, 84, 101, 103, 125, 166
 Byarum 38, 43, 101, 103, 123, 129, 138, 196
 Bykyrkan, se Kalmar
 Bymark, se Jönköping
 Båraryd 142, 144, 146, 150, 153, 161, 167
 Bååt, Halsten Petersson 79
 Bååt, Märta Johannesdotter 124
 Bäckaby 38, 103, 148, 155, 156, 157
 Bäckaby gamla, se Jönköping
 Bäckebo 38, 101, 125, 131
 Bäckseda 38, 102, 155, 159, 168, 196
 Bälaryd 38, 67, 68, 102, 181, 196

 Callerström, E. 145
 Callerström, N. 145
 Ceciliakapellet, se Jönköping
 Cederflycht, Anna 114
 Clairvaux 26
 Columbus, Johan 121
 van Cracou, Birgitta 111
 Craelius, Magnus Gabriel 9
 Cronstedt, Carl Johan 138

 Dacke, Nils 26, 99
 Dahl, Gustaf 151, 153
 Dahl, Johannes 159, 160, 165, 168, 169
 Dahlbergh, Erik 107, 110, 112, 188
 Dahlström, Anders, d.ä. 118, 119
 Dalhem 33, 38, 68, 144, 146, 150, 153, 181
 Damstedt, Birger 157
 Dannäs 32, 33, 79, 130, 196
 Diö 27
 Djurklou, Gabriel 79
 Djursdala 38, 51, 95, 101, 105, 107, 121, 187
 Drev 38, 132, 163, 193
 Drevs gamla 48, 53, 54, 55, 56, 56, 66, 84, 86, 116, 117, 120, 145, 146, 158, 178, 196
 Drev-Hornaryd (nya) 30, 132, 144, 146, 152, 193
 Durell, Magnus 111
 Durell, släkt 188
 Dädesjö 31, 34, 38, 132, 141, 194
 Dädesjö gamla 35, 46, 53, 55, 56, 84, 85, 85, 86, 86, 88, 89, 89, 92, 120, 120, 129, 141, 178, 192, 196
 Dädesjö nya 35, 129, 132, 133, 136, 137, 141, 170
 Dänningelanda 103, 132, 146, 163, 195
 Döderhult 37, 38, 119, 129, 134, 139, 161
 Dörarp 29, 31, 58, 61, 125, 178, 196
 Dörby 38, 43, 129, 196

 Eckert, Fritz 155, 157
 Edelsvärd, Adolf Wilhelm 150
 Edsbruk 22
 Edshult 30, 35, 38, 50, 85, 89, 92, 131, 177, 186
 Edström, Mats 170
 Eke 31, 132, 141
 Ekeberg, Anders 118, 119
 Ekeberga 103, 130
 Ekman, Frithiof 155, 156
 Ekman, präst 109
 Eksjö 18, 26, 38, 42, 67, 101, 106, 107, 108, 117, 118, 121, 122, 144, 146-7, 150, 153, 168, 187, 188
 Elbing 95
 Elfwén, Eric 139
 Emmaboda 18, 145, 158, 160, 163
 Enander, Samuel 133, 134, 137, 138
 Erik av Pommern 26
 Eriksson, Börje 109, 110, 122
 Eriksson, Oscar 155

 Fagerhult 38, 52, 95, 102, 108, 144, 155, 156
 Falck, Anders 121
 Falkenberg, Fredrik 168
 Femsjö 13, 102, 104, 168, 196
 Figeholm 159, 161
 Finnvid, stenmästare 82
 Flemming, Hans 110, 124
 Flemmingeland 160, 161
 Flisby 37, 38, 67, 82, 131, 165
 Fliseryd 38, 130, 136, 137, 147, 194
 Fornåsa 88
 Forserum 38, 129, 155, 196
 Forsheda 38, 56, 61, 102, 144
 Fredrik I 120
 Frid, Ludvig 152, 167, 198
 Fridhem 161
 Frihagen, Bertil 163
 Frimodig, Petter 114, 115
 Frinnaryd 38, 68, 131, 155, 196
 Fryele 38, 102, 129, 133, 169
 Fröderyd 38, 64, 78, 131, 148, 179
 Frödinge 38, 51, 52, 85, 89, 102, 107, 108, 108, 109, 117, 118, 122, 188
 Fröling, Petter 108
 Fröseke 160, 161, 162
 Furuby 33, 38, 48, 49, 91, 122, 144, 147, 150, 152, 153, 176
 Fågelfors 144, 145, 152, 153, 163
 Färgaryd 13, 29, 131, 160, 161
 Förlösa 38, 129, 131, 133, 135, 141

 Gamleby (tidigare Väster-
 vik) 26, 34, 38, 42, 68, 69, 74, 117, 130, 166, 181
 Gdansk 95
 Gerst, Jacob Wilhelm 133, 135
 Gislaved 38, 142, 146, 153, 155, 160, 161, 162, 167
 Gisle, biskop 62, 63, 87
 Gladhammar 29, 34, 35, 38, 144, 146, 147, 148, 149, 149, 150, 152, 153, 193
 Glemminge 153
 Gnosjö 14, 28, 29, 38, 102, 144, 150, 152, 153
 Gottman, Lorentz 120
 Granatenhielm, Magnus 112, 118
 Granhult 34, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 56, 66, 85, 86, 104, 117, 119, 120, 122, 132, 176, 178, 196, 197
 Gratz, Sven 155
 Grut, Torben 155, 157, 158

- Gryteryd 38, 129, 139, 168
 Gränna 20, 37, 38, 65, 67, 68, 74, 75, 78, 78, 81, 89, 90, 90, 101, 109, 110, 121, 144, 160, 161, 181, 186, 196
 Gullabo 102, 125, 130, 194
 Gunnebo 22
 Gustav II Adolf 110
 Gustav Vasa 43, 99
 Gyllenfors 146, 160, 161
 Gyllensparre, Jöns 40
 Gårdsby 130, 167
 Gårdveda 31, 35, 38, 132, 141
 Gällaryd 32, 101, 129, 133, 134, 161, 167, 169
 Gärdserum 13, 22, 23, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 68, 131, 133, 135, 136, 139, 149, 150, 174, 192
 Göteborg 121, 122, 150, 153, 154, 196
 Göteryd 38, 131, 135, 136, 137, 149
 Hagby 23, 38, 55, 69, 168, 169, 170, 182, 183, 196
 Hagshult 19, 34, 38, 103, 196
 Hagstrand, Reinhold 157
 Hagström, Georg 155, 156
 Hakarp 27, 101, 107, 111, 111, 112, 117, 118, 121, 157, 188
 Hake, Zacharias 121
 Hall, Rudolf 157
 Hallaryd 34, 38, 144, 151
 Hallingeberg 33, 35, 38, 79, 103, 107, 114, 115, 115, 132, 161, 190
 Hallsjö 31, 125
 Halltorp 38, 59, 69, 70, 74, 130, 182, 196
 Halmstad 60, 107, 188
 Hammarskjöld, Hugo 155, 166
 Hamneda 29, 42, 61, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 178, 178, 195
 Hannäs 13, 23, 28, 68, 144, 146, 153, 181
 Hansson, Anders 114, 115
 Haurida 33, 35, 38, 43, 44, 50, 52, 55, 94, 176, 196
 Hawerman, Johan Adolf 133, 153
 Hawerman, Ludvig 137
 Heda 67, 181
 Hedin, Ludvig 153
 Helgakorskapellet, se Uppgränna
 Hemmesjö 31, 132, 141
 Hemmesjö gamla 53, 54, 56, 66, 72, 83, 84, 85, 85, 86, 88, 91, 91, 94, 141, 183, 185, 195, 195, 196
 Hemmesjö nya 131, 132, 141
 Henrik, biskop 58
 Herråkra 125, 129, 130, 141, 165, 194
 Hinneryd 34, 73, 144, 152, 153
 Hjorted 29, 38, 52, 129, 174
 Hjortsberga 52, 131, 132, 138, 140, 141
 Hjortsberga, Blekinge 119
 Hjortzberg, Olle 163
 Hjälmteryd 17, 35, 38, 62, 158
 Hjälmteryds gamla 20, 64, 78, 87, 88, 141, 179, 193, 195, 196
 Hjälmteryds nya 30, 131, 135, 141, 193
 Hjärtlanda 20, 29, 104, 105, 179, 196
 Horn, Gustaf 133, 134
 Hornaryd 38, 104, 105, 132, 163
 Hossmo 23, 24, 38, 43, 45, 47, 55, 66, 69, 69, 83, 129, 182, 183, 196
 Hovmantorp 28, 38, 131, 136
 Hult 30, 38, 50, 131, 137
 Hultarp 164
 Hultsfred 27, 28, 142, 160, 161
 Hultsjö 29, 38, 64, 131
 Huseby 27
 Huskvarna 10, 27, 28, 142, 145, 153, 155, 157, 163
 Hylletofta 38, 64, 78, 83, 179, 184, 196
 Hyltebruk 159, 160, 161
 Håkansson, Claes 153
 Hånger 29, 30, 92, 102, 144, 146, 147, 149, 153
 Hård till Segerstad, Olof 124
 Härleman, Carl 114, 115, 132, 134, 190
 Hägerflycht, Nils 112, 188
 Hälleberga 29, 38, 130, 194, 198
 Härlunda 38, 103, 125, 130
 Härlöv 29, 102, 104, 105, 107, 111, 112, 113, 188
 Hässleby 38, 74, 129, 131, 133, 141
 Höflin, Lars Broddesson 107, 108, 187, 188
 Höglund, Gerda 158
 Högsby 38, 74, 127, 186, 196
 Höjer, Ulrik 113
 Hökamåla 108
 Hökerberg, Otar 159, 168
 Hörberg, Pehr 120, 122, 139, 140, 167, 192, 198
 Höreda 20, 33, 74, 129, 138, 141, 196
 Ignaberga 94
 Ihrfors, Eric 104
 Ingatorp 38, 103, 130, 145, 148, 155, 168
 Jacobsson, Ernst 149, 153
 Jakob, stenmästare/runristare 84
 Jangvik, Ture 165
 Jenny 158, 160, 161
 Joar, präst 79
 Johansson, Anders 153
 Jonsson, Birger 160, 161
 Jordanes 42
 Jünger, Gregorius 121
 Jälluntofta 13, 84, 103, 144, 193
 Jära 31, 125
 Järeda 29, 129, 134
 Järnsnäs 20, 29, 38, 52, 102, 129, 141, 145, 148, 149, 163
 Järstorp 20, 34, 130, 140, 196
 Jät 28, 163
 Jäts gamla 21, 56, 57, 57, 66, 86, 94, 117, 122, 123, 154, 178, 196
 Jäts nya 21, 30, 145, 148, 155, 156, 193
 Jönköping 10, 17, 18, 20, 24, 26, 27, 28, 34, 38, 42, 43, 60, 64, 65, 67, 74, 75, 81, 82, 99, 101, 105, 106, 110, 111, 112, 121, 122, 124, 140, 142, 149, 151, 154, 155, 160, 172,

- Jönköping, forts.*
 184, 186, 187, 188,
 195, 196
 Bymark 158, 160, 161
 Bäckaby gamla 10, 43,
 51, 145, 154, 176, 196
 Ceciliakapellet 153
 Kristina 100, 101,
 106–7, 110, 125, 133,
 149, 151, 188
 Sanna 31, 158, 160,
 161
 Slottskapellet (Västra)
 102, 107, 112, 188
 Sofia 144, 148, 149,
 150, 151, 151, 152, 153,
 154, 163, 193
 Östra 107, 160
 Jönsson (Lagerhök),
 Abraham 108
 Jørgensen, Bent Jørgen 165
 Jörlunde 63, 87, 180
- Kalmar 13, 17, 23, 24, 26,
 28, 31, 34, 43, 69, 70,
 71, 74, 99, 108, 113,
 127, 134, 146, 160,
 171, 172, 183, 186,
 188, 191
 Bykyrkan (Storkyrkan)
 34, 55, 69, 74, 92, 93,
 119, 182, 186
 domkyrkan 10, 34,
 101, 111, 113, 116, 119,
 124, 165, 188, 189
 S:ta Birgitta 31, 125
 S:ta Gertrud 31, 125
 Kalvsvik 28, 38, 40, 48,
 131, 133, 176
 Karl XI 118
 Karl XII 100
 Karl Sverkersson 67
 Karl Tukesson 51
 Karlander, Walter 162
 Karlshamn 108, 140, 188
 Karlskrona 27, 121, 188
 Trefaldighetskyrkan
 108
 Ulrica Pia 108
 Karlslunda 101, 125, 130,
 194
 Karlstorp 33, 38, 129, 134,
 136
 Kellman, Lars 153
 Kinnerus, Johan 121
 Kinnved 79
 Kjellin, Elis 160, 161
 Klavreström 27
 Kläckeberga 23, 70, 74,
 101, 186, 196
- Korsberga 38, 131
 von Krafft, David 119
 Kristdala 23, 23, 32, 38,
 52, 102, 129, 134,
 136
 Kristianstad 81
 Kristvalla 31, 38, 125, 129
 Kronobäck 43, 74
 Kruse, Lars Jönsson 107
 Kråkshult 130, 133, 192
 Kråksmåla 33, 40, 108,
 129, 188
 Kulltorp 14, 29, 38, 58,
 60, 130, 139, 170, 196
 Kumlaby, se Visingsö
 Kungsholms kyrka, se
 Stockholm
 Kvenneberga 35, 132, 141
 Kvistbro 162
 Künckel, Johan 121
 Källerstad 38, 47, 49, 104,
 128, 129, 131, 141
 Kånna 19, 29, 38, 47, 58,
 61, 89, 92, 178, 196
 Källa gamla 70
 Källeryd 38, 101, 111, 112,
 122, 155, 188
 Kärda 60, 124, 124, 144,
 147, 153
 Kärna 114
 Kävsjö 102, 129, 193
 Köpenhamns domkyrka
 152
- Lallerstedt, Erik 155, 156
 Lammhult 28
 Landeryd 161, 162
 Langlet, Emil Viktor 146,
 153
 Lannaskede 145, 146, 163
 Lannaskede gamla 20, 45,
 46, 62, 64, 66, 78, 78,
 87, 87, 88, 104, 117,
 118, 120, 121, 145,
 163, 179, 193, 196
 Lannaskede-Myresjö (nya)
 31, 144, 146, 163
 Larsson, Anders 153
 Laurentiuskapellet, se
 Visingsö
 Leijonhufvud, Ove 168
 Lekaryd 21, 21, 46, 140,
 196
 Lekeryd 38, 67, 81, 83,
 102, 181, 196
 Lemnhult 38, 101, 104,
 144, 145, 155, 169
 Lenhovda 38, 92, 119, 131,
 194
 Lessebo 27, 28
- Lidhult 94, 144
 Lidhults gamla, se Tylö-
 sand, S:t Olof
 Lilljekvist, Fredrik 157,
 166, 167
 Lindberg, C. F. 87
 Lindblom, Sven Gustaf 140
 Lindegren, Agi 165, 167,
 169, 170
 Lindén, Hans 165, 170
 Linderås 101, 129, 133
 Linköping 10, 13, 17, 26,
 41, 42, 58, 60, 62, 64,
 67, 74, 87, 93, 94, 99,
 114, 127, 173, 179,
 186, 189, 190
 domkyrkan 67, 69,
 120
 Linnars målare 120
 Linnefors 27
 Linneryd 29, 33, 35, 38,
 130
 Lithenius, släkt 124
 Ljuder 22, 29, 35, 38, 52,
 131
 Ljungarum 31, 38, 103,
 125, 196
 Ljungby (Kalmar län) 43,
 69, 145, 161, 196
 Ljungby (Kronobergs län)
 29, 61, 131, 142, 184
 Locknevi 39, 83, 102, 108,
 145, 155, 157
 Lofta 39, 68, 79, 95, 131,
 166, 181
 Loftahammar 31, 39, 100,
 101, 103, 107, 114,
 115, 125, 190
 Lommaryd 39, 67, 144,
 150, 155, 165, 167
 Luleå domkyrka 156
 Lund 63, 87, 88, 93
 Bosebo 101, 103–4,
 154, 157, 187, 196
 domkyrkan 53, 63, 67,
 78, 179
 Lundberg, Erik 165
 Lundström, Yngve 159
 Lübeck 74, 94
 Långaryd 13, 29, 39, 73,
 119, 130, 161
 Långasjö 21, 29, 35, 39,
 129
 Långemåla 31, 39, 101,
 125, 130, 165
 Läma, släkt 94
 Löfgren, Nils Isak 9, 69
 Löfquist, Carl G. 153, 155
 Lönneberga 39, 144, 151,
 153

- Madesjö 24, 34, 35, 39,
100, 101, 103, 113,
125, 143, 144, 146,
161, 188
- Maglehem 81
- Magnus Ladulås 68, 69,
181
- Malm, Sven 153
- Malmberg, Jonas 134, 138
- Malmbäck 39, 130, 196
- Mandelgren, Nils Månsson
9, 47, 49, 50, 52, 61,
64, 78, 88, 176, 177
- Marbäck 39, 66, 73, 90,
93, 101, 102, 106, 145,
155, 165, 185, 186, 196
- Mariannelund 18
- Markaryd 39, 130, 131,
141, 168
- Melander, Adolf Emil 154,
156
- Mellby 33, 35, 74, 186,
196
- Merian, Matthäus 121
- Mistelås 33, 34, 102, 131
- Misterhult 18, 29, 102,
127, 129, 161, 168
- Mjögback 140
- Moheda 26, 39, 53, 55, 56,
57, 72, 75, 180, 183,
183, 185, 196
- de Molde, Jan 95
- Morin, Sven Nilsson 138,
139
- Mortorp 24, 25, 28, 145,
183, 196
- Mulseryd 13, 29, 31, 39,
101, 124, 125, 129
- Munksjö 28
- Myresjö 146, 163
Myresjö gamla 20,
62, 63, 64, 78, 84, 87,
88, 145, 163, 179, 193,
195, 196
- Målilla 31, 39, 100, 101,
102, 103, 125, 130,
132, 139, 141
- Månsarp 20, 20, 39, 102,
131
- Möller, Carl 156
- Mönsterås 26, 28, 39, 43,
74, 131, 153, 186
- Mörlunda 23, 101, 102,
103, 131
- Mörner, Bernt 124
- Nordberg, Torsten 169
- Nordenberg, Bengt 167
- Nordenskjöld, Knut 160,
161
- Norra Hestra 13, 34, 39,
103
- Norra Ljunga 55, 64, 66,
67, 78, 180, 196
- Norra Rottne 31, 102,
132, 141
- Norra Sandsjö 29, 39, 79,
81, 82, 102, 121, 124,
161, 196
- Norra Solberga 163
Norra Solberga gamla
35, 101, 106, 117, 145,
154, 192, 196
Norra Solberga nya
145, 155
S:ta Valborg 161, 162,
163-4
- Norra Unnaryd 13, 29, 31,
34, 39, 102, 125, 130
- Norrahammar 20, 28, 31,
145, 148, 160, 162, 163
- Norrköping 120
- Nottebäck 94, 119, 119,
130, 132, 136, 183
- Nybro 34, 142, 145, 158,
159, 160, 161, 163
- Nydala 26, 32, 41, 42, 43,
60, 62, 65, 73, 92, 179,
180, 185, 196
- Nye 39, 130, 196
- Nyström, Axel 133, 137,
190
- Näs 42, 109, 181
- Näsby 29, 39, 102, 122,
184, 196
- Näshult 29, 34, 39, 52,
102, 108, 188
- Nässjö 17, 18, 26, 27, 28,
39, 75, 81, 142, 162,
164, 171
Nässjö gamla 27, 92,
129, 154, 191, 196
Nässjö nya (stads) 27,
133, 145, 148, 154,
155, 156
- Nävelsjö 33, 39, 62, 66, 67,
129, 138, 141, 179, 196
- Nöbbele 34, 102, 130, 191
- Nöttja 46-47, 47, 58, 61,
66, 85, 89, 92, 94, 174,
178, 196
- Odensjö 29, 94, 145, 148,
196
- Odensvi 23, 29, 39, 79,
129, 134, 139, 140
- Olson, J. Fred. 159, 160,
161
- Olsson, Martin 168, 170
- Olsson, Per 122
- Orm, Edvard 121
- Ormesberga 21
- Orrefors 27
- Os 32, 159, 160, 161
- Oskar 144, 145, 147, 150,
153, 163
- Oskarshamn 27, 28, 142,
144, 145, 147, 150,
152, 153, 160, 163
- Palmér, Carl Robert 134,
135, 140
- Palmroth, Per Wilhelm
133, 135, 166
- Pataholm 26
- Pauli, Göran 159, 160,
161, 162, 165, 169
- Pelarne 33, 39, 43, 44, 51,
52, 59, 66, 68, 86, 89,
123, 176, 196
- Persson, Anders 153
- Persson, Erik 165, 169
- Persson, Johan 108, 188
- Perstorp 54
- Peterson, Ludvig 155, 156,
167
- Petersson, Carl 153
- Petrus, biskop 72
- Pettersson, Gustaf 155
- Pettersson, Johan Christian
122
- Pettersson, Petter 134
- Pjätteryd 39, 49, 84, 130,
134, 135, 138, 169,
176
- Pramacher, Tomas 123
- Precht, Burchardt 119, 120
- Printz, Johan 106
- Printz, Kristina 106
- Prinzensköld, Johan 124
- Påskallavik 26, 145, 161
- Ragner, präst 79
- Ramkvilla 29, 31, 102,
125, 196
- Ramsay, Ebba 153
- Randers 78
- Reftle 42, 73, 83, 124,
129, 131, 141
- Rehn, Jean Eric 115, 133,
134, 139
- Rhezelius, Jonas Haquini
9, 48
- Rhyzelius, Andreas 114,
115, 190
- Ribbing, Karin 124
- Ribbing, släkt 106
- Rogberg, Samuel 9
- Rogberga 20, 39, 130,
144, 147

- Rogslösa 184
 Ronneby 26
 Rosenlund, Gudmund 120
 Roskilde 99
 Rubens, Peter Paul 140
 Rudenstam, Per 165
 Rumskulla 32, 39, 95, 103, 131
 Ruth, Carl 122
 Rydaholm 26, 35, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 74, 75, 76-77, 77, 83, 83, 93, 104, 129, 167, 178, 179, 180, 184, 185, 191
 Ryssby (Kalmar län) 103, 113, 134, 188
 Ryssby (Kronobergs län) 61, 80, 129, 131, 184
 Röding, Torbern 119
 Röttle 109
- Sandahl, Johan (Jonas) 108, 188
 Sandhult 134, 153
 Sandseryd 20, 31, 101
 Sandvik 28, 49, 103, 104, 130, 145, 154, 155, 157, 162
 S:t Knut, helgon 89
 S:t Olof, se Trekanten resp. Tylösand
 S:t Petri, se Västervik
 S:t Sigfrid 39 144, 145, 150, 153
 S:t Sigfrid, helgon 42 53, 91
 S:ta Birgitta, se Kalmar
 S:ta Gertrud, se Kalmar resp. Västervik
 S:ta Valborg, se Norra Solberga
 Sanna, se Jönköping
 von Schmalensee, Kurt 169, 170
 Scholander, Fredrik Wilhelm 133, 135, 139, 140, 192
 Schröder, Anders 110
 Schröder, Caspar 119
 Schröder, Georg Engelhard 120
 Schröder, Mattias 110
 Segervall, Peter 119
 Segervall, Sven 119
 Sigmund, målare 85, 89
 Sigraf 83, 84
 af Sillén, Gustaf 133
 Sjösås 39, 145, 163, 193
 Sjösås gamla 46, 47, 48, 52, 66, 85, 94, 120, 146, 174, 175, 176, 185, 196, 197
 Sjösås nya 30, 144, 193
 Skara 10, 13, 17, 191
 Skatelöv 39, 57, 76, 130
 Skede 130, 168
 Skellefteå 161
 Skepperstad 62, 64, 67, 85, 130, 179, 180, 196
 Skillingaryd 158, 160, 161
 Skirö 29, 39, 131, 135, 135, 137, 184
 Sko 43
 Skärbäck 31, 125
 Skärstad 20, 39, 130, 191
 Skövde 153
 Slätthög 39, 131
 Smålands Taberg 20
 Snårestad 89
 Sparre, Katarina Svensdotter 79
 Stalin, Lars 170
 Stenberga 10, 43, 44, 51, 52, 66, 176, 196
 Stenbock, Kristina Katarina 109, 122
 Stenbrohult 19, 27, 29, 39, 52, 130, 133, 142
 Stengårdshult 13, 124, 129, 145, 154, 155, 157-8, 158, 191, 194
 Stierna, Arvid Månsson 124
 Stockaryd 102, 145, 154, 155, 157, 196
 Stockholm 110, 116, 119, 120, 121, 139, 153, 155, 156, 160, 165, 167
 Kungsholm 140
 Maria Magdalena 138
 Storkyrkan 120
 Stockman, Casten 117, 122
 Strindberg, Tore 159
 Ströja, se Visingsö
 Strömberg, Carl 140, 192
 Strömsberg 161
 Strömsnäsbruk 28
 Styra 68
 Sundqwist, Johan 153
 Svarttorp 67, 82, 82, 95, 102, 144, 151
 Svenarum 128, 129, 138, 141, 196
 Svensson, Magnus 108
 Sverker d.ä. 67
 Svinhult 153
 Säby 29, 39, 73, 90, 95, 101, 102, 123, 127, 161, 185, 186, 196
- Sävsjö 18, 142
 Söderköping 68
 Söderlund, Johan Erik 153
 Söderåkra 129
 Södra Hestra 29, 33, 39, 102, 130
 Södra Ljunga 29, 35, 39, 129, 196
 Södra Rottne 132, 141
 Södra Råda 10, 43, 85, 90
 Södra Sandsjö 21, 29, 101, 103, 125, 131, 140, 192
 Södra Solberga 130
 Södra Unnaryd 13, 101, 102, 103, 122, 130, 140
 Södra Vi 29, 39, 52, 101, 103, 114, 114, 115, 125, 190
 Söraby 31, 129, 132, 136, 141
- Tannåker 19, 29, 39, 129
 Tegnaby 27, 31, 48, 132, 141, 176
 Tegnér, Esaia 10, 28, 128, 133, 143, 167, 191, 193, 198
 Tempelman, Olof 133
 Tessin, Nicodemus, d.y. 108, 119
 Tessin, Nicodemus, d.ä. 113, 188
 Tham, Wilhelm 157
 Thorvaldsen, Bertel 152
 Tidensrum 85
 Timmernabben 26
 Tingsryd 18
 Tingsås 100, 101, 103, 108, 125, 131
 Tjureda 21, 39, 131, 150, 151
 Tofta 31, 132, 141
 Tofteryd 19, 33, 60, 65, 78, 129, 130, 141, 161, 168, 196
 Tolg 21, 28, 33, 144, 153, 183, 184
 Torpa 94, 144
 Torskinge 39, 102, 196
 Torsås 39, 127, 129, 161, 196
 Tranås 142, 159, 160, 161, 165
 Traryd 19, 29, 131, 149
 Trekanten, S:t Olof 160, 161
 Trolle, Anna 95
 Trolle, Arvid 72, 185

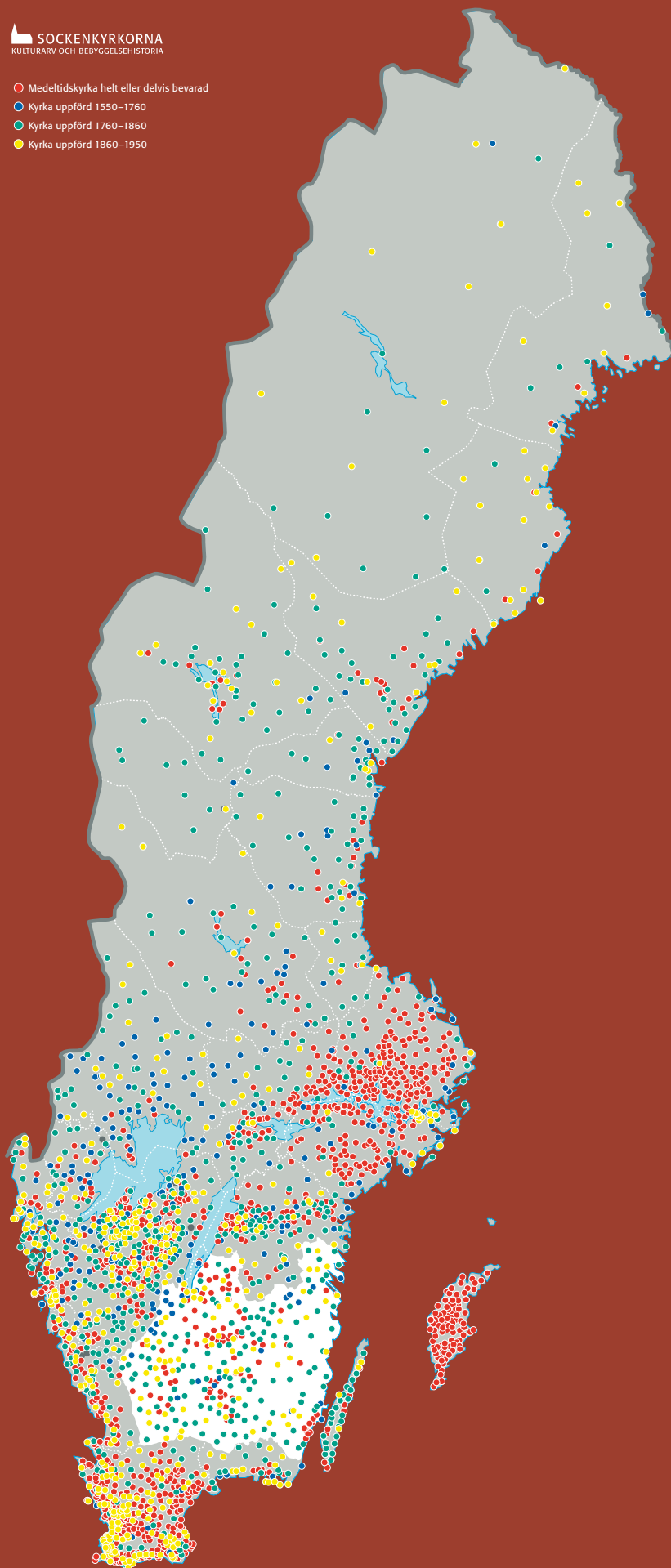
- Trollhättan 150
 Tryserum 13, 23, 28, 30, 33, 39, 129, 132, 134, 134, 195
 Tuna 29, 39, 101, 144, 155, 161
 Tutaryd 29, 39, 102, 104, 104, 105, 107, 112, 113, 187, 188
 Tveta 23, 39, 102, 104, 196
 Tylösand, S:t Olof (Lidhults gamla) 102, 107, 108, 119, 122, 187, 188
 Tädene 68
 Tännö 29, 131, 135, 137, 137
 Tävelsås 31, 39, 43, 44, 46, 92, 129, 132, 141, 143, 144, 163, 196
 Törnqvist, Albert 134, 152, 153
 Törnsfall 29, 34, 39, 66, 68, 79, 181, 196
 Ukna 23, 28, 30, 33, 39, 68, 131, 136, 137, 146, 181, 190, 195
 Ulfclou, släkt 132
 Ulfsparre, Måns Eriksson 124
 Ulricehamn 121
 Ulrika Eleonora 118
 Uppgränna 68, 104, 105
 Upplid 104
 Urshult 29, 39, 130, 191, 198
 Uråsa 39, 192, 196
 Utö 22
 Wadsten, Petter Erlandsson 121
 Waern Bugge, Ingeborg 167
 Wahlman, Lars Israel 160, 161
 Valdshult 13, 39, 104, 105, 145, 154, 155, 157, 194
 Vallgård 31, 125
 Vallien, Bertil 170
 Vallsjö 26, 42, 163
 Vallsjö gamla 20, 45, 62, 64, 76, 77, 78, 79, 154, 179, 180, 193, 196
 Vallsjö nya 144, 155, 193
 Vederslöv 29, 32, 35, 39, 132, 146, 150, 163, 195
 Vederslövs gamla 56, 57, 76, 88, 103, 117, 119, 120, 145, 184, 195, 196
 Vederslövs nya 132, 144, 146, 150, 152, 153
 Vena 23, 39, 130, 135, 142, 161
 Wennberg, Thure 133
 Wernberg, Sven 122
 Werner, Johan, d.y. 110, 118
 Werner, Johan, d.ä. 110, 118
 Westin, Fredric 140
 Vetlanda 18, 26, 42, 45, 64, 67, 81, 82, 130, 142, 155, 166, 180, 184, 191
 Wicander, Magnus 115
 Vidkunn, präst 84
 Wieselgren, Peter 9
 Wilelius, Joh. Abr. 191
 Villstad 29, 35, 39, 60, 102, 119, 129, 196
 Vimmerby 18, 26, 34, 39, 42, 51, 101, 114, 131, 166
 Vireda 33, 43, 44, 50, 51, 52, 59, 83, 90, 94, 102, 103, 106, 106, 167, 176, 177, 186, 196
 Virestad 130, 135, 139, 140, 191, 192, 198
 Virserum 39, 52, 144, 150, 152, 153
 Visingsö 17, 20, 24, 39, 42, 65, 67, 74, 75, 81, 109, 171, 173, 186
 Brahekyrkan (Ströja) 45, 65, 65, 67, 101, 107, 109, 109, 110, 111, 116, 118, 122, 180, 181, 188, 189
 Kumlaby 45, 65, 66, 67, 90, 109, 181, 192, 196
 Laurentiuskapellet 68
 Vislanda 39, 129
 Vissefjärda 24, 29, 35, 39, 73, 127, 129, 196
 Vist 122
 Vitaby 81
 Vittaryd 39, 47, 73, 79, 92, 185, 196
 Voxtorp (Jönköpings län) 83, 131, 137, 169, 184, 193
 Voxtorp (Kalmar län) 23, 55, 66, 69, 70, 74, 182, 196
 Wrangel, Ewert 9, 195, 196
 Vrigstad 20, 21, 26, 41, 60, 62-63, 64, 73, 78, 79, 81, 82, 87, 88, 144, 150, 152, 153, 179, 180, 185, 193
 Vrå 34, 102, 131, 191
 Wulff, Jacob 135
 Våthult 39, 129, 146, 196
 Väckelsång 39, 72, 101, 130, 167, 170, 185, 191
 Värnamo 14, 28, 29, 34, 42, 58, 60, 61, 129, 142, 144, 152, 153, 160, 179, 184
 Västervik, se även Gamleby
 Västervik 28, 39, 74, 115, 156, 158, 161, 186
 S:t Petri 145, 154, 155, 156, 163
 S:ta Gertrud 34, 66, 92, 102, 118, 119, 120, 129, 154, 158, 163, 196
 Västra Ed 32, 33, 35, 39, 68, 95, 144, 145, 150, 152, 152, 153, 181
 Västra Torsås 39, 108, 144, 161
 Västrum 39, 101, 125, 130
 Växjö 9, 10, 13, 17, 18, 26, 27, 28, 34, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 53, 54, 56, 57, 73, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 99, 104, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 131, 134, 155, 160, 168, 172, 173, 174, 175, 186, 191, 192, 193, 195, 198
 domkyrkan 10, 29, 34, 53, 55, 57, 58, 59, 71, 72, 75, 76, 76, 90, 91, 92, 99, 105, 110, 119, 120, 127, 133, 134, 135, 169, 170, 178, 179, 180, 183, 185, 192, 196, 198
 Zettervall, Helgo 149, 165
 Zschotzscher, Johan Christian 122, 123
 Åbo 118
 Åbom, Johan Fredrik 133, 147, 153
 Åby 39, 69, 129, 132, 196
 Åker 29, 131
 Ålem 39, 130
 Åryd 27

Ås 39, 60, 144, 150, 153,
178
Åsbo 68
Åseda 27, 39, 72, 73, 119,
130, 136, 196
Åsenhöga 32, 39, 102,
131, 133

Ålghult 39, 130, 161, 162
Ålmeboda 21, 28, 30, 39,
129, 143, 144, 148
Ålmhult 27, 28, 142, 145,
148, 158, 159, 160,
161, 163

Ödestugu 64, 73, 81, 83
Öggestorp 39, 81, 82, 129,
144, 149, 150
Öja 32, 39, 131, 169
Öjaby 29, 34, 39, 155, 196
Ökna 101, 125, 129, 136,
137
Ölmstad 34, 39, 68, 90,
102, 161, 196
Ör 33, 46, 83, 92, 196
Öreryd 13, 29, 39, 79,
102, 138
Örneklou, Peder 106
Örserum 160, 161
Örsjö 144, 145, 146, 149,
150, 152, 153, 163, 193
Östberg, Ragnar 165
Österbom, Niclas 115, 120
Östra Ed 13, 31, 32, 101,
103, 125, 129
Östra Ryd 123
Östra Torsås 53, 57, 76,
131, 133, 134, 136, 137
Överum 22, 32, 144, 145,
150, 163

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

SMÅLAND LANDSKAPETS KYRKOR

Småland är det till ytan största Götalandskapet och också ett av landets kyrkrikaste. I de gamla centralbygderna i de ursprungliga "smålanden" ligger kyrkorna tätt och det är här som de bevarade medeltidskyrkorna, däribland flera träkyrkor, återfinns. Om landskapets medeltida historia vittnar även de träskulpturer och dopfuntar som nu finns i senare kyrkorum.

Träkyrkorna utgjorde vid medeltidens slut en tredjedel av kyrkorna och många ersattes under 1600-talet och början av 1700-talet av nya träkyrkor med en rik barockinredning och målad utsmyckning. Även flertalet av de bevarade medeltida kyrkorumen präglas av barockens ideal.

Med den expansiva nybyggnadsperioden från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt, då huvuddelen av landskapets kyrkor förnyades, infördes nyklassicismens ideal. Många kyrkobyggnader från denna epok, liksom från det sena 1800-talet, framstår som intressanta representanter för sin tid och är i flera fall även interiört välbevarade.

I denna rapport ges en översikt av Smålands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

